МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 35

Серія:
ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ
(мовознавство)

Кіровоград – 2001

ББК 83, 3Ук
Н 37
УДК 8У

Наукові записки. – Випуск 35. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 220 с.

ISBN 966-7401-75-8

До наукових записок увійшли статті, у яких розглядаються актуальні проблеми українського, слов'янського, германського і загального мовознавства.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів і студентів філологічних факультетів, учителів-словесників.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Демешко І.М. – кандидат філологічних наук, доцент (секретар).
2. Клочек Г.Д. – доктор філологічних наук, професор.
3. Лучик В.В. – доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор).
4. Манакін В.М. – доктор філологічних наук, професор.
5. Марко В.П. – доктор філологічних наук, професор.
6. Ожоган В.М. – доктор філологічних наук, професор.
7. Панченко В.Є. – доктор філологічних наук, професор.
8. Поляруш О.Є. – кандидат філологічних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Пр. № 10 від 5.05.2001 р.).

Адреса редакції: 25006 м. Кіровоград, вул. Шевченка,1, тел. 22-56-74

ISBN 966-7401-75-8

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

(на матеріалі неологізмів педагогічної галузі)

Тамара Бевз (Вінниця)

Найбільше важить у творенні неологізмів семантична деривація. В основі переномінацій перебувають метафоричні та метонімічні переосмислення, процеси термінологізації та детермінологізації, взаємодія основного словникового фонду з периферією лексики, зокрема, розвиток в архаїзмах нових значень, звуження та розширення обсягу семантики мовних одиниць – педагогізмів різної граматичної будови.

Language is enriched first of all due to the appearance of new words and word – meanings, new collocations and set phrases that reflect the changes affecting the nature or specific features of things and phenomena in language or extra-linguistic reality, and also mirror Man's changing mind and social activity. Most newly – coined pedagogic terms of the Ukrainian language relate to the novel developments in the education system of this country. New word-meanings come into usage through metaphoric or metonymic re-interpretation, term creation or term degradation, interaction between the basic word-stock and marginal vocabulary, and, in particular, through the development of new meanings in archaic words, restriction or extension of the semantic scope of pedagogic terms having different grammatic structures.

Процес вторинної номінації, активно забезпечуючи розвиток словникового складу української літературної мови, зокрема її педагогічної лексикосфери, стимулює появу нових слів за рахунок якнайповнішого використання семантичних можливостей лексичних одиниць, тобто за рахунок переосмислення значень уже відомих слів, що поповнюють склад семантичних інновацій. Це відповідає принципові економії, який спонукає мову уникати інтенсивного приросту одиниць плану вираження і спрямовує номінативну діяльність у русло вторинної номінації, до семантичної трансформації наявних у мові номінативних засобів. Наслідком перетворень у нашому суспільстві стало виникнення такої кількості нових понять і явищ, що словесний дефіцит «примусив» використовувати не тільки нові морфемосполучення, але й старі слова, які, позначаючи нові реалії набули нового смислового значення [Говердовська 1992: 164-165].

Для номінації продукту семантичного способу поповнення словникового складу мови в неології використовується кілька термінів – *семантичні інновації, семантичні новації, семолекси, неоніми*. Слід зазначити, що семантичні зміни в слові відбуваються не відразу – спочатку з'являється нова оказіональна семантема, яка тільки з часом і за сприятливих обставин може перетворитися в канонічне слово нової

семантики. Тобто лексична зміна в першу чергу відбувається в окремих контекстах, де вона може зупинитися або звідки може бути перенесена в інші контексти. Міра якісних змін у семантиці слів може бути різною, внаслідок цього з'являються або нові смислові відтінки, або й зовсім нові семантеми. Але нове значення, як ми вже відзначали, «не виникає раптом, воно проходить шлях від одиничних вживань до більш або менш закріпленого мовного значення» [Виноградов 1953: 22-23]. Тому зміна значення, як правило, зумовлюється оточенням слова – контекстом, через сферу його сполучуваності, тобто через дистрибуцію. Адже поява нового значення змінює не лише синтагматичні, але й парадигматичні характеристики лексичної одиниці; внаслідок чого може переміститися семантичний центр лексеми. «Через діяння лексико-семантичного способу словотвору фонетично нових слів не виникає: новими лексико-граматичними властивостями обростає той звуковий комплекс, який у мові вже був» [Шанский 1975: 225-226].

Процес утворення неонімів складний; особливостей семантичної динаміки досі не пояснено скільки-небудь повно й однозначно. Відсутня й класифікація моделей семантичної деривації. Щодо встановлення закономірностей у семантичних процесах, «то це питання складне. Принцип закономірності семантичних змін слів був висунутий у працях О. О. Потебні і М. М. Покровского. Але формування і конкретизація цих закономірностей... – одне з великих і складних завдань, яке належить майбутньому лінгвістичної науки» [Звегинцев 1957: 58].

Питання семантичної деривації в мовознавстві має досить давню історію. М. М. Покровський писав: «... у більшості випадків народ не збільшує свого лексикону і, незважаючи на зміни, які відбуваються з відомими предметами і поняттями, продовжує позначати їх колишніми термінами. Ясна річ, що новий зміст уявлень, пов'язаних з подібним терміном, буде суттєво відрізнятися від старого» [Покровский 1886: 78]. Л.В.Щерба зауважив: «... поряд із позначенням нових понять через слова, утворені від уже наявних у мові за допомогою більш чи менш продуктивних суфіксів, відбувається позначення нових понять шляхом використання старих слів» [Щерба 1958: 75]. Справді, часто простежуємо, як слово набуває нових відтінків у своєму початковому (етимологічному) значенні і доходить до повного розриву з початковим своїм значенням, продовжує своє життя із зовсім іншим, новим. Питання семантичної деривації розглядаються в дисертаційних дослідженнях Н.В.Поспєлової, Л.В.Егліт, М.А.Сокаль, В.М.Плотицина, Н.І.Шило, О.В.Говердовської, Т.Т.Буцевої, у монографіях О.О.Брагіної,

М.М.Шанського, І.А. Самойлової та ін., і все ж лексико-семантичний спосіб творення нових слів поки що вивчений неповно.

І.А. Самойлова, аналізуючи процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови, слушно зауважує, що "удосконалення лексики можна виявити через лексичну полісемію" [Самойлова 1999: 4].

Поява неонімів у педагогічній лексиці шляхом зміни значень, яка має переважно вигляд переносу, що ґрунтується на схожості денотатів або суміжності реальних об'єктів, відбувається, як відомо, на основі: а) метафоризації, б) метонімії, в) функціональної семантики.

Поліфункціональність метафори, якою реалізується номінативна і кваліфікативна функції, обумовлює емоційно-експресивне забарвлення цих лексичних одиниць. На основі метафоричного переносу лексичні функції можуть розвивати спеціальні значення, напр.: *мозковий штурм, аукціон ідей* як форми закріплення навчального матеріалу; *бальна шкала; екологічний паспорт*.

Серед педагогічних семантичних інновацій спорадично зустрічаються випадки утворення нового значення шляхом метонімічного переносу, який відбувається внаслідок суміжності предметів чи понять – часової, просторової, логічної, причинової, речової та ін. Метонімія є синтагматично мотивованою деривацією, яка в системі утворення нових лексичних одиниць в українській мові протиставлена парадигматично обумовленим переосмисленням – метафорі, звуженню та розширенню значення та ін. Метонімічні перетворення мають синтаксичну природу і полягають у перетворенні мотивуючої синтагми в процесі конденсації (напр.: *вечірник* – студент вечірнього відділення; *нулівка* – нульовий цикл) або конверсії (ІОЦ – інформаційно-обчислювальний центр). Зіставлення розгорнутого експліцитного виразу і згорнутого імпліцитного – виступає наочною ілюстрацією того, що метонімія утворюється за принципом семантичного стиснення. Метафоричні, зокрема метонімічні способи переосмислення, будучи універсальними за своєю поняттєвою основою, відіграють незначну роль у творенні педагогічних неонімів. Більшу продуктивність у цій лексикосфері виявили інші типи семантичних змін, звуження обсягу значення слів або розширення цього обсягу.

Звуження обсягу значення слів відбувається, як правило, у словосполученні, у якому слово, що виступало знаком більш широкого поняття, починає позначати внаслідок уточнення цього значення поняття вужче, співвідносячись при цьому з конкретнішим денотатом. Наприклад, в іменнику *студент* з'явилися вужчі спеціальні значення

«перший студент», «другий студент», які вказують на підсумковий рейтинг студентів. Завдяки включенню у внутрішню структуру слова вужчої семантичної ознаки (який саме?) відбувається конкретизація значення.

Семантична ознака може стати й основою для розширення обсягу значення або його генералізації, якщо вона елімінується: конкретна семантична ознака, зорієнтована на певний денотат, витісняється більш загальною, такою, що дозволяє співвідносити дане слово з ширшим колом явищ. Наприклад, із внутрішньої структури словосполуки *ідеологічне виховання* еліміновано семантичну ознаку « ідеологічне», а з'являється – "гуманістичне", що дозволило значно ширше трактувати значення цього терміна.

Процесами детермінологізації спеціальної лексики та термінологізації загальновживаної лексики також обумовлюються якісні зміни в словниковому складі. Ці процеси досить інтенсивні, що дозволяє лінгвістам говорити про тенденцію інтелектуалізації лексики.

Термінам як частині лексичного складу мови також властиве переносне вживання, яким звичайно супроводжується процес детермінологізації. Тут, як відомо, виділяються три стадії: образне переосмислення – переносне вживання – переносне значення.

Семантичні інновації, зумовлені процесом детермінологізації, найчастіше виникають під час продуктивної взаємодії різногалузевих терміносистем, наприклад, таких, як основи екології, етнопсихологія та ін.

Термінологізація одиниць основного словникового фонду відбувається на основі метафоризації та розширення і звуження обсягу їх семантики. Наприклад, замість терміна *підростаюче покоління* останнім часом все частіше вживається семантичний неологізм *парость*, основною семантичною фігурою термінологізації якого виступає метафора. До того ж цей неотермін з маргинальних сфер педагогічної лексики, де він перебував як архаїзм, перейшов унаслідок оновлення семантичного значення в її ядерну сферу.

Постійна взаємодія основного словникового фонду з периферійною частиною лексики пов'язана не тільки з процесами детермінологізації й термінологізації, а також і з розвитком у застарілих слів (архаїзмів та історизмів) нових значень, експресії, оцінних, стилістичних або функціональних особливостей (*гімназія, ліцей, ліцеїст, гімназист, гімназистка* та ін.). Колишні історизми функціонують у педагогічній лексиці з оновленим значенням. «Оживлення» застарілих слів узгоджується з дією тенденції до мовної економії і є важливим засобом удосконалення ПЛ.

Слова з актуалізованою семантикою нині активно функціонують у мовленні, тобто відбувся їх перехід із пасивного запасу в активний; ця група мовних одиниць охоплює й словосполуки, які були звичайними в Російській Імперії, але стали архаїзмами в радянський час: *викладач коледжу, випускник коледжу, випускний екзамен у гімназії, вище педучилище-коледж, гімназійна освіта, гімназійні предмети, гімназія, гімназія для дівчат, гувернантка, гуманітарний ліцей, жіноча гімназія, науково-методична робота в ліцеях та гімназіях, індивідуальний інтегрований план гімназії, класична гімназія, коледж, колектив гімназії, ліцей, ліцейна школа, недільна школа, недільний клас, педагогічний колектив гімназії, прогімназія, проліцейний клас, школа-ліцей* та ін.

Засіб вторинної номінації полягає в семантичній деривації, яка відбувається на основі метафори, метонімії, розширення і звуження обсягу семантики слів. Цими ж семантичними змінами зумовлюються процеси детермінологізації і термінологізації, які сприяють формуванню функціональної неоднорідності лексико-семантичних варіантів слова. Семантична деривація часто відбувається у сфері іншомовних запозичень і пов'язана з міжмовним контактуванням.

Санкція на введення семантичної інновації в традиційний мовний узус, тобто на її унормування, завжди пов'язана з комунікативністю, з постійністю вживання її мовцями.

БІБЛІОГРАФІЯ

Виноградов 1953 – Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова// Вопросы языкознания. – 1953. – № 5.

Говердовская 1992 – Говердовская Е. В. Лексические новации в сфере имен существительных современного русского литературного языка: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1992.

Звегинцев 1957 – Звегинцев В. А. Семасиология. – 1957.

Покровский 1886 – Покровский М. М. Семасиологические исследования в области древних языков // Ученые записки Московского университета. Отдел ист. филол. – 1886. – Вып. 23.

Самойлова 1999 – Самойлова І.А. Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української мови [на матеріалі неологізмів 70-90 років XX століття]: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.– 1999.

Шанский 1975 – Шанский Н.М. Русский язык. Лексика. Словообразование. – М., 1975.

Щерба 1958 – Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л., 1958. – Т. 1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бевз Тамара Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові інтереси: інноваційні зміни в лексиці сучасної української мови.

Стаття надійшла до редакції 26.02.2001 р.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ «ЧОРНИЙ» В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Володимир Кушнерик (Чернівці)

У статті розглядаються лексичні одиниці із значенням чорний в англійській та німецькій мовах. Певна специфічність лексико-семантичних груп слів кольору призводить до того, що у кожній мові може існувати характерний лише для неї метод номінації ділянок кольорового континууму. Функціонування ж колірного терміну black/schwarz свідчить про наявність у його вживанні значної кількості спільних рис як в основних, так і в переносних значеннях.

The comparative analysis of English and German lexical units «black/schwarz» is given in the article. Certain specificity of the lexico-semantic group of colour leads to the existence of a special method of colour continuum nomination is every separate language.

The functioning of the colour terms «black/schwarz» proves the availability of a large number of common features in their use both in direct and figurative meanings.

Вивчення лексико-семантичних груп слів (далі ЛСГ) шляхом зіставлення їх у кількох мовах дає можливість визначити цінність та особливості функціонування слів як членів систем цих мов. Порівняльний аналіз аналогічних ЛСГ у різних мовах виявляється надзвичайно ефективним засобом для дослідження не лише багатства словникового запасу мови, але й для визначення рівня сполучуваності елементів досліджуваної ЛСГ та змін, що відбуваються з їх значеннями в певних контекстах. Подібна методика обробки ЛСГ досить популярна та результативна. Важливість таких досліджень очевидна та безсумнівна, оскільки вона дає змогу розкрити змістову структуру слова, його багатоплановість, багатомірність, діапазон змістових можливостей.

Дослідження на основі зіставлення основних напрямів функціонування аналогічних ЛСГ у кількох мовах проводилися у свій час К. Ройнінгом, В.А. Юриком, Г. Хюсгеном, П. Цинслі та багатьма іншими лінгвістами. ЛСГ позначень кольору завжди була благодатним матеріалом для такого роду досліджень, оскільки при її великій кількості (що далі постійно зростає завдяки практично необмеженим

можливостям деривaційних процесів) вона має досить чітко окреслені межі. Зіставний аналіз функціонування лексичних одиниць (далі ЛО), що позначають колір, проводився зокрема В.А. Юриком (у російській та латиській мовах), Г. Корбеттом, Я. Девісом та ін. (в англійській та російській мовах), а також у наших попередніх дослідженнях [Венкель 1998; Кушнерик 1998]. Однак необхідно зважати на деяку специфічність ЛСГ кольору у зв'язку з тим, що сприйняття та номінація колірного простору кожним окремим індивідом – суб'єктивно-умовний процес, який залежить від численних нелінгвістичних чинників, наприклад від фізичного та психологічного стану людини, зовнішніх умов (зокрема освітлення), національних та культурних особливостей тощо. Саме з таких причин деякі спроби провести поділ цієї ЛСГ у різних мовах на семантичні підгрупи часто виявлялися суб'єктивними та невиправданими. Зважаючи на вищезазначену специфіку ЛСГ кольору, можна було б припустити, що в кожній окремій мові повинен існувати характерний лише для неї метод номінації ділянок кольорового континууму. Проте саме зіставні дослідження функціонування елементів цієї ЛСГ засвідчили про наявність значної подібності у використанні колірного терміну (далі КТ) з аналогічним значенням у різних мовах. Зіставлення може відбуватися у різних напрямах: вивчається вся терміносистема кольору досліджуваних мов або лише основні колірні терміни (далі ОКТ); також можна порівняти функціонування одного КТ з аналогічним значенням у кількох мовах.

Проведений у межах нашого дослідження порівняльний аналіз функціонування окремих аналогічних КТ, зокрема *black / schwarz* в англійській та німецькій мовах, свідчить про наявність в їх вживанні значної кількості спільних рис як в основних, так і в переносних значеннях. КТ *black / schwarz* є одним із найпоширеніших в обох мовах; він входить до складу значної кількості сталих словосполучень та термінологічних єдностей, які використовуються в різних галузях діяльності (у ботанічній, зоологічній, географічній, геологічній, хімічній, фізичній, металургійній, поліграфічній, будівельній, військовій термінологіях) та в різноманітних мовних стилях. Відомо, що КТ «чорний» (так само, як «білий») поєднує в собі і колірні, і світлові ознаки. Колірна ознака *black / schwarz* визначається як «колір, наближений до кольору вугілля». З точки зору фізики, «чорний» поглинає світлові хвилі будь-якої довжини у видимому діапазоні (на відміну від «білого», який відбиває всі такі світлові хвилі).

Функціонування КТ із значенням «чорний» в англійській та німецькій мовах аналізувалося в плані використання досліджуваної ЛО

у вигляді різних частин мови, похідних від ОКТ *black / schwarz.* Колірна назва із значенням «чорний» використовується в обох мовах як прикметник, а також як похідні від нього іменник та дієслово. Результати кількісного аналізу основних та переносних значень *black / schwarz,* зареєстрованих у англо-російському [Гальперин 1979: 162] та німецько-російському [Москальская 1978: 330] словниках, свідчать про те, що основні значення досліджуваної ЛО в обох мовах практично ідентичні; переносні значення *black / schwarz* також не є суттєво відмінними. Однак діапазон значень англійського *black* загалом ширший, ніж у його німецького еквівалента *schwarz* – відповідно 129 (33/86) та 110 (25/85). У поданій нижче таблиці наведені значення дериватів КТ «чорний» в англійській та німецькій мовах:

	Пр.1	**Пр.2**	**Пр.3**	**С.пр.**	**Ім.1**	**Ім.2**	**Ім.3**	**Д.1**	**Д.2**	**Сп.**
Нім. мова	schwarz	schwarzlich	–	das Schwarze	das Schwarz	die Schwдrze	–	schwдrzen	–	
К-ть значень	**4 / 1**	**2 / 1**	**–**	**3 / 1**	**2**	**5 / 2**	**–**	**2 / 2**	**–**	**85**
Англ. мова	black	blackish	blacky	blacky (blackey); (blackie)	black	blacking	blackness	to black	to blacken	
К-ть значень	**4 / 6**	**3**	**1**	**1**	**4 / 2**	**3**	**3**	**2 / 1**	**2 / 1**	**86**

Умовні позначення: Пр. – прикметник; С.пр. – субстантивований прикметник; Ім. – іменник; Д. – дієслово; Сп. – терміносполучення; через «/» – основні та переносні значення.

Як свідчить таблиця, кількість похідних англійського КТ *black* перевищує кількість дериватів від німецького *schwarz*. Так, від англійського прикметника *black* словники реєструють ще 2 похідних прикметники (у німецькій мові – 1); 4 похідних іменники (нім. – 3); 2 похідних дієслова (нім. – 1). Можна припустити, що подібна різноманітність англійських дериватів, що належать до однієї частини мови, пояснюється характерною для англійського словотвору конверсією (похідні *black* – іменник, субстантивований прикметник та дієслово).

Щодо переносних значень, то слід зауважити, що їх поява в позначеннях кольору обумовлена метафоричним та метонімічним переносами значення або ж певною символікою, специфічними властивостями, характерними для різних народів у різні історичні

епохи. Зрозуміло, що такі значення практично не мають нічого спільного з власне кольором. Вживаючись лише в певних контекстах, мовних стилях чи термінологічних єдностях, що належать до конкретної галузі науки, вони виражають поняття, які виходять за межі кольору об'єкта (крім деяких зоологічних, ботанічних та геологічних терміносполучень, в яких колірна сутність частково збережена). У порівнюваного КТ *black / schwarz* в обох мовах зафіксовані різноманітні переносні значення, причому деякі з них ідентичні: *жалоба; брудний; похмурий, сумний; нелегальний, контрабандний («чорний ринок»); зводити наклеп, очорнити когось*. Поряд із ідентичними переносними значеннями *black / schwarz,* словники реєструють відмінні, а саме: *духовенство; чорт; сажотрус* у німецькій мові; *страшний, жахливий, зловісний; злий, злостивий; твердолобий, закоренілий; безнадійний; загорати* – в англійській. Вжиті в такому значенні, КТ *black / schwarz* в обох мовах входять до складу виразів, які вважаються фразеологічно зв'язаними.

Варто зазначити, що досліджувана ЛО використовується в обох мовах як КТ, який не завжди позначає дійсний колір об'єкта. Так, наприклад, згадаємо словосполучення *black coffee* або ж *black / schwarz* у значенні *чорношкірий*. Справжній колір у даному випадку далекий від «класичного» чорного – кольору, наближеного до кольору вугілля, сажі.

Отже, проведений порівняльний аналіз вживання КТ *black / schwarz* в англійській та німецькій мовах дає змогу стверджувати, що:

1. діапазон використання досліджуваної ЛО в англійській мові дещо ширший за всіма окремо порівнюваними категоріями, ніж у німецькій мові;

2. кількість дериватів, утворених від ОКТ *black / schwarz* в англійській мові перевищує кількість похідних у німецькій мові;

3. досліджувана ЛО в обох мовах вживається частіше як прикметник та іменник;

4. у складі словосполучень та термінологічних єдностей КТ *black / schwarz* широко використовується у поетичній, політичній, жаргонній, спеціально-науковій та нейтральній лексиці;

5. практично у всіх основних та в значної кількості переносних значень КТ *black / schwarz* у двох порівнюваних мовах зафіксовано збіги;

6. способи словотворення, використані в англійській мові при утворенні дериватів від *black,* суттєво відрізняються від німецьких (суфікси *–ness, -ing, -y/-ie/-ey* при утворенні англійських іменників та явище конверсії).

БІБЛІОГРАФІЯ

Венкель 1998 – Венкель Т.В., Кушнерик В.І. Дослідження деривaційних процесів у терміносистемі кольорів у німецькій та англійській мовах // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 1998. – Випуск 41. – С. 77-81.

Кушнерик 1998 – Венкель Т.В., Кушнерик В.І. Зіставний аналіз функціонування лексеми «білий» у сучасній англійській та німецькій мовах // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 1998. – Випуск 41. – С. 81-89.

Гальперин 1979 – Гальперин И.Р. Большой англо-русский словарь: В 2 т. – М.: Русский язык, 1979. – С. 163.

Москальская 1978 – Москальская О.И. Немецко-русский словарь: В 2 т. – М.: Русский язык, 1978. – С. 331.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кушнерик Володимир Іванович – доцент кафедри германських мов для природничих факультетів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси: психолінгвістика, лексикологія, фоносемантика, колірна символіка.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2001 р.

ПРИНЦИПИ МОДЕЛЮВАННЯ ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ СЛОВА

Алла Лучик (Кіровоград)

У статті пропонується методика дослідження особливостей форми вираження прислівникових еквівалентів слова, яка дає можливість з'ясувати актуальні для адвербіалізаційних процесів властивості синтагматичних об'єднань словосполук.

The paper outlines the ways of investigation of the peculiarities of forms of expression of adverbial word equivalents which ensure establishing features of word combination syntagmatic unities crucial for adverbializational processes.

Досвід досліджень одиниць різних мовних рівнів доводить, що для з'ясування місця і функцій певних елементів у мовній системі необхідно встановити ознаки цих одиниць, характер взаємовідношень між ними, можливі комбінації елементів у межах системи. При цьому наукова аргументованість висновків про властивості певних класів одиниць передбачає залучення для аналізу якщо не всього їхнього масиву, то максимальної кількості елементів, а також таких методів їхнього пізнання, які несуть у собі, з одного боку, суто науковий характер, з іншого – відповідають нагальним потребам сучасного життя.

Найреволюційнішим надбанням XX століття стало втілення в людську діяльність автоматизованих систем, комп'ютерних технологій, відкриття різноманітних шляхів до створення штучного інтелекту, що викликало істотний поштовх у розвитку науки загалом і мовознавства зокрема. У зв'язку з цим на передній план висунулися завдання вилучення з усіх можливих джерел інформації та способи її представлення для зручної обробки автоматизованими системами. У процесі комп'ютеризації людської діяльності лінгвістичним аспектам дослідження стало відводитися найвагоміше місце, оскільки «будь-які проблеми інформатики, штучного інтелекту пов'язані з цими аспектами» [Грязнухина, Дарчук, Клименко 1990: 9]. Зокрема, підвищення ефективності використання автоматизованих систем перебувало і перебуває досі у прямій відповідності з розвитком структурної лінгвістики, що прагне, на відміну від статичних описів класифікаційної лінгвістики, до побудови функціональних моделей мови і «як теорія моделей мови займає центральне місце в теоретичному мовознавстві, виступаючи ядром в ієрархії інших лінгвістичних дисциплін» [Засорина 1974: 291].

Вирішенню нагальних потреб уточнення вихідних уявлень про системні зв'язки в мові, поглиблення знань про її структурну організацію та породжувальну міць сприяє упорядкування її елементів у моделі, які здатні наочно представляти мовні факти у такий спосіб, коли до мінімуму зводиться роль суб'єктивного фактора у дослідженні.

Репрезентація мовних одиниць за допомогою моделювання стала вагомим внеском у розвиток прикладних галузей мовознавства, проте «лінгвістичне моделювання… – не утилітарна проблема прикладного мовознавства, а найвищий етап у розвитку лінгвістики, вступ людства в добу лінгвістичної та інтелектуальної зрілості» [Денисов 1965: 147].

На матеріалі прислівникових еквівалентів слова розглянемо, як відбувається процес їхнього творення в сучасних українській і російській мовах. Під еквівалентами слова нами розуміються одиниці, що «становлять зв'язані сполучення, які характеризуються стійкістю, єдністю значення, здебільшого постійною, незмінною формою. В мовленнєвому потоці еквіваленти слова становлять цілісну одиницю і стосовно наголосу, звичайно вони мають один словесний наголос» [Рогожникова 1991: 4]. Зупинимося тільки на особливостях змін форми мовних одиниць у їхньому перетворенні в інший мовний знак. Виходячи з розуміння того, що мовний знак є такою сутністю, якій притаманне синтагматичне розгортання, а його елементи «йдуть один за одним, утворюючи низку» [Соссюр 1977: 103], моделювання прислівникових

еквівалентів здійснюємо з урахуванням цієї властивості знака. Усвідомлення лінійного характеру існування останнього, на думку видатного швейцарського вченого Ф. де Соссюра, сприяє розумінню як загалом «усього механізму мови» [там само], так і особливостей творення окремих його елементів. Проте, як вважає дослідник, «все, у чому виражається такий стан мови, треба звести до теорії синтагм та асоціацій» [Соссюр 1977: 131]. Проведене у такий спосіб дослідження наближає до з'ясування породжувальних дій механізму мови. Отже, творення моделей прислівникових еквівалентів здійснюємо у відповідності з діями механізму породження мови, які ще Ф. де Соссюр уявляв так: « Наша пам'ять зберігає в собі всі більш-менш складні типи синтагм, якого б роду і протяжності вони не були, і коли їх треба використати, ми вдаємося до асоціативних груп, щоб здійснити свій вибір» [Соссюр 1977: 162].

З аналізу форм вираження прислівникових еквівалентів необхідно починати вивчення властивостей еквівалентів слова (далі – ЕС), бо, як зауважує Н.Д. Арутюнова, неможливо провести «одночасний і паралельний опис системи форм вираження і системи змісту при моделюванні знакової системи мови» [Арутюнова 1969: 86]. З цього приводу видатний німецький учений В. фон Гумбольдт відзначав, що «через опис форми ми повинні встановити той специфічний шлях, яким йде до вираження думки мова», а коли вже такий шлях встановлено, то «ми забезпечуємо дослідженню усі подробиці, які при іншому підході легко недоглянути» [Гумбольдт 1984: 73].

Надання першочерговості описові форм вираження ЕС і відсунення опису змісту на другий план пояснюється тим, що становленням форми вираження і завершується процес творення мовного знака. У. Чейф, наприклад, з цього приводу зауважує, що «перехід від значення до звука є поступовим процесом, в ході якого семантично направлені характеристики накопичуються» [Чейф 1975: 86], а останнє може привести до змін у формі вираження. Французький учений А. Мартіне вважав, що семантичні процеси при творенні монеми (мається на увазі мовна одиниця) із сполучення таких самих одиниць завершуються, коли ті, що говорять, «починають трактувати синтагму як монему, яку не можна розкласти» [Мартине 1963: 552].

З цього можна зробити висновок, що перехід мовної одиниці в інший стан завершується, коли вона набуває іншої форми вираження. Отже, ідучи від зворотного, можна простежити процеси набування мовними одиницями інших станів.

Моделі як ефективний інструмент «пізнання об'єкта дослідження» [Апресян 1966: 79] дають можливість вивчати не тільки форму вираження ЕС, а й їх зміст. Термін *модель* використовується практично в усіх галузях наукових досліджень. Значну увагу його тлумаченню приділяли і мовознавці, що застосовували моделювання при вивченні одиниць різних рівнів структури мови [Хомский 1962; Шаумян 1965; Булыгина 1977; Соболева 1980; Мамудян 1985; Кудрявцева 1993]. У пропонованій роботі під моделлю розуміється лінгвістично виведена структура граматичних конструкцій, яка відображає механізм породження мовою ЕС. Будування моделей ЕС здійснюється на основі спільних лексико-граматичних параметрів компонентів ЕС.

При спостереженні за синтагматичними властивостями таких одиниць виявляється, що в процесі переходу на рівні форми вираження встановлюються чітко окреслені закономірності, які враховуються при будуванні моделей. В одну модель об'єднуються структури зі спільним початковим компонентом, під яким розуміємо елемент конструкції ЕС, від котрого починається її синтагматичне розгортання, та спільними граматичними параметрами компонентів розгортання структур. Побудовані в такий спосіб моделі відбивають як синтагматичні, так і парадигматичні зв'язки елементів ЕС, відображаючи тим самим механізм творення зазначених одиниць мовною системою, коли «координація у просторі сприяє створенню асоціативних координацій, які у свою чергу виявляються необхідними для виокремлення складових частин синтагми» [Соссюр 1977: 161].

Найпростіша конструкція ЕС складається з двох компонентів – початкового та компонента розгортання. Такі структури утворено від прислівникових еквівалентів, лексико-граматичні параметри яких не збігаються з іншими досліджуваними ЕС. Ці моделі назвемо базовими. Наприклад, прийменник *за* лише в одному випадку в процесі творення прислівникових еквівалентів синтагматично об'єднується з іменником Ш відміни однини. Тому від ЕС *за північ* утворено двокомпонентну модель *за*→ *північ*. Прийменник *з* здатен об'єднуватися в складніші синтагматичні структури типу *з усієї сили*, в яких відбувається ланцюгове нанизування компонентів за схемою 1→2→3. Моделі, утворені від ЕС зазначеної структури, назвемо трикомпонентними моделями з ланцюговим нанизуванням. У синтагматичних об'єднаннях безпосередньо зв'язаних складників розрізняємо I, II, III і т. д. кроки розгортання ЕС, і ,відповідно, компоненти I-го, II-го, III-го кроку розгортання ЕС. Так, наприклад, ЕС *з усієї сили* має структуру, що складається з початкового компонента *з*, синтагматичного зв'язку між *з* і

компонентом І-го кроку розгортання *усієї*, який за допомогою ІІ-го кроку синтагматичного зв'язку об'єднується з компонентом *сили*: *Старий батько* ***з усієї сили*** *з молодицями танцює* (Т. Шевченко).

Урахування послідовності кроків та їхнього кількісного складу у розгортанні структур ЕС, з одного боку, є відображенням дії мовного механізму при породженні зазначених елементів, з іншого – сприяє розробці алгоритмів для автоматизованих систем, здатних вирішувати завдання будь-якої складності, якщо у схемі їхнього виконання передбачено виконання елементарних операцій (кроків) і переходи від кроку до кроку.

Крім базових та моделей з ланцюговим розгортанням структури, від досліджуваних ЕС утворюються моделі з віялоподібним розщепленням. До таких структур, наприклад, належить п'ятикомпонентна модель, до складу якої входять прислівникові еквіваленти із спільним початковим компонентом – прийменником *до* та спільними граматичними характеристиками компонентів розгортання, що мають показники іменників жіночого роду родового відмінка однини:

до → смерті
до → невпізнанності
до → неможливості
до → речі.

Тобто це модель п'ятикомпонентна з чотирикомпонентним розщепленням на 1 кроці формування відкритої структури. Пор. реалізацію її складників у реченнях: *Як все навколо змінилося* ***до невпізнанності*** (Я. Качура). – *«Який там бог послав талан?» – «Такий талан», – Гордій йому мовляє, – «Що декого* ***до смерті*** *налякає».* (Л. Глібов). *Страшне, схудле* ***до неможливості*** *обличчя* сина *побачила вона в ту одну мить* (Г. Хоткевич). *На море лягав туман, і це було дуже* ***до речі****: під покровом туману ялику легше буде непомітно пройти* (Ю. Смолич).

Якщо прислівникові еквіваленти мають спільний компонент згортання структури і відмінні початкові компоненти, вони об'єднуються в моделі закритої структури. Так, на базі ЕС *поки що* і *тільки що* утворено трикомпонентну модель закритої структури:

поки
тільки → що

Пор. ці ЕС у реченнях: ***Поки що*** *він за все йому пробачав однини і стосунки між ними були якнайкращі* (Г. Тютюнник). *Я* ***тільки що*** *знов*

прочитала Ваш дужий, неначе у крицю закований, Міцно узброєний вірш (Л. Українка).

Наведені типи зв'язків – ланцюгове розгортання та віялоподібне розщеплення – виявилися універсальними для ЕС як синтагматичних структур. Вони будуть зустрічатися і в шести-.., – двадцятикомпонентних моделях ЕС.

Ступінь тяжіння прислівникових еквівалентів до власне прислівників, а також структура їх внутрішньої форми та стилістична забарвленість враховуються при розташуванні компонентів моделей з віялоподібним розщепленням. Визначення ступеня тяжіння ЕС до прислівника пов'язане з тим, чи стали ЕС власне прислівниками, чи є тільки стійкими сполученнями, що набули обставинних функцій. У лінгвістиці останні елементи звичайно називають аналогами прислівника. Отже, якщо досліджувана нами одиниця є прислівником, то її компонент розщеплення займає першу (верхню) позицію у структурі моделі, якщо ЕС – аналог прислівника, то його компонент буде наступним після власне прислівникового.

Досліджувані ЕС бувають одно- і багатозначними. При описі поняття семантичної наповненості на даному етапі дослідження обмежимося тільки вказівкою на кількість лексичних значень ЕС. Тому при формуванні моделей компоненти розташовуються по спадній – від багатозначних до однозначних.

Хоча ЕС у своїй більшості є стилістично нейтральними, певна їхня кількість має стилістичну забарвленість. Ця особливість теж враховується при упорядкуванні компонентів ЕС в моделі: на першій позиції міститься компонент стилістично нейтрального ЕС, далі – з ремаркою книжний або високий і, нарешті, – ЕС, що має ознаки розмовного чи просторічного.

При моделюванні прислівникових ЕС виявилося, що в колі цього класу одиниць поширені варіантні утворення. Під варіантами ЕС розуміються такі модифікації одного або більше компонентів, які не привносять змін у лексичне значення відповідної мовної одиниці в цілому. Безперечно, варіантні форми ускладнюють упорядкування одиниць. Про це неодноразово йшлося у науковій мовознавчій літературі, бо з такою проблемою часто стикалися вчені, вирішуючи завдання класифікацій одиниць різних рівнів мови. Слушним є практичний підхід до розв'язування задачі, який запропонував О.О. Залізняк стосовно типових коливань форм, де один з варіантів доцільно визнати головним. Тоді у формальній частині опису стає можливим зосереджуватися тільки на ньому [Зализняк 1967: 110]. Головний і

неголовний варіанти компонентів структури ЕС при записі їхніх моделей розрізняються тим, що неголовні подаються в дужках. Головною формою вважатимемо стилістично нейтральну або поширенішу у вживанні.

Залежно від характеру формальної модифікації ЕС фіксуються такі типи варіантів: фонетичні, словотвірні та морфологічні. З-поміж фонетичних, у свою чергу, виділяємо акцентні та фонематичні. Акцентні варіанти різняться між собою тільки позицією у складі ЕС наголошеного складу, наприклад, *в цнлому* та *в цілуму*.

У фонетичних варіантах одні з компонентів ЕС можуть перетворюватися у складові структури, наприклад, прийменник з, що має варіанти зі та із. Пор.: *із сторони* та *зі сторони*. Фонематично можуть варіювати й інші компоненти слів. Так, наприклад, у сполученні *сперш усього* один компонент (пор. *сперш* та *спершу*) елізується (під елізією нами у цьому випадку розуміється морфонологічне явище), а в іншому складнику цього ж ЕС відбувається чергування початкового приголосного з голосним.

Стосовно словотвірних варіантів ЕС, то в них спостерігається префіксальне (*на придачу*, *на додачу*) та суфіксальне (*в позику*, *в позичку*) варіювання повнозначного компонента.

У формах типу *скільки раз* та *скільки разів* фіксується морфологічне варіювання закінчень компонента розгортання структури ЕС. У досліджуваному матеріалі подекуди спостерігаються коливання граматичних показників форм роду (*без ліку*, *без лічби*), а також числа (*з усієї сили* та *з усіх сил*). За умови стилістичної нейтральності головним у парі з граматичними показниками чоловічого та жіночого родів вважатимемо той, що має показники чоловічого роду, а в парі з показниками однини та множини той, котрий має ознаки однини.

Запропонована методика дослідження прислівникових ЕС дає можливість для стислого і всебічного аналізу ознак форми вираження зазначених елементів мовної системи, встановлення тих їхніх характеристик, які виявляються актуальними у трансформаційних процесах синтагматичних об'єднань до прислівникового класу слів. Це дає підстави для висновків про те, що моделювання може бути корисним при з'ясуванні властивостей типів синтагматичних об'єднань, здатних трансформуватися до інших граматичних класів мовних одиниць.

БІБЛІОГРАФІЯ

Апресян 1966 – Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной лингвистики (Краткий очерк). – М.: Просвещение, 1966. – 302 с.

Арутюнова 1969 – Арутюнова Н.Д. О минимальной единице грамматической системы // Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 27-45.

Булыгина 1977 – Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей. – М.: Наука, 1977. – 288 с.

Грязнухина, Дарчук, Клименко 1990 – Грязнухина Т.А., Дарчук Н.П., Клименко Н.Ф. и др. Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. – К.: Наук. думка, 1990. – 228 с.

Гумбольдт 1984 – Гумбольдт фон Вильгельм. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.

Денисов 1965 – Денисов Н.П.Принцыпы моделирования языка. – М.: МГУ, 1965. – 205 с.

Зализняк 1967 – Зализняк А.А. Русское именное словоизменение. – М.: Наука, 1967. – 372 с.

Засорина 1974 – Засорина Л.Н. Введение в структурную лингвистику. – М.: ВШ, 1974. – 319 с.

Кудрявцева 1993 – Л.А. Моделирование динамики словарного состава языка / Ин-т системных исследований образования. – К., 1993. – 280 с.

Мамудян 1985 – Мамудян М. Лингвистика. – М.: Прогресс, 1985. – 200 с.

Мартине 1963 – Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963. – Вып. 111. – С. 366-557.

Рогожникова 1991 – Рогожникова Р.П. Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства. – М.: Рус. яз., 1991. – 254 с.

Соболева 1980 – Соболева Н.А. Словообразовательная полисемия и омонимия. – М.: Наука, 1980. – 294 с.

Соссюр 1977 – Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз. под ред. А.А. Холодовича. – М.: Прогресс, 1977. – С. 9-269.

Хомский 1962 – Хомский Н. Три модели описания языка // Кибернетический сборник /Пер. с англ. – М.: ИЛ, 1962. – Вып. 4.. – С. 233-265.

Чейф 1975 – Чейф У. Значение и структура языка / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

Шаумян 1965 – Шаумян С.К. Структурная лингвистика. – М.: Наука, 1965. – 296 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лучик Алла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін початкового навчання КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми структурно-семантичної організації еквіваленів слів, словотвірна морфонологія.

Стаття надійшла до редакці 12.04.2001 р.

ІДІОСТИЛЬ І ПОЕТИЧНИЙ ЖАНР: ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ

Олена Семенець (Кіровоград)

У статті розглядаються закони побудови сонетів Є. Маланюка та його поезій інших жанрів в аспекті взаємодії індивідуального стилю та закономірностей жанрової організації.

The article deals with the laws of construction of E. Malanyuk's sonnets and his poems of other genres in the aspect of interaction of the individual style and the regularity of genre organization.

В історії літератури теоретики сонета намагалися визначити особливості композиційної організації даного типу творів. Провідною ознакою при цьому виступають закони внутрішньої логіки, діалектика розвитку думки, сама «драматична течія» сонета, «його драматична форма, яка відповідає драматичному законові руху життя» [Бехер 1965: 192]: теза (перший катрен) – антитеза (другий катрен) – синтез (наступні два терцети). У такій діалектичній побудові Й. Бехер бачить принципову відмінність сонета від звичайного чотирнадцятивірша. У творах Є. Маланюка не завжди витримується чітке внутрішнє членування, але кращі зразки його сонетів виявляють подібну драматизацію змісту.

Так побудований сонет «Роковане повторення історій...», що відкриває II розділ збірки «Перстень Полікрата» – «Свічадо моря». Роковане коло подій, приреченість долі нації, втілені в характерних Маланюкових символах суходіл, суховій, (теза) – художній зміст свободи й міці в образі моря (антитеза) – заклик до рішучих дій, звернення до Бога з проханням допомоги (синтез думки в завершальному секстеті).

Третя, остання частина твору «Tertia vigilia» («Твій простір знову безборонно-голий...») наближена за формою до шекспірівського сонета (три катрени і двовірш) і наділена особливим експресивним зарядом саме завдяки сонетному принципу організації змісту й форми: трагічна доля рідної землі, гірке «теперішнє» (теза) – прозріння паростків майбутнього (антитеза) – пророцтво грядущої боротьби на ґрунті взаємодії епістемічної та алетичної модальностей (синтез у третьому катрені) – афористична чеканна формула («сонетний замок») в останньому двовірші, що експлікує боротьбу протилежностей: «А поки – гнів під корчами огиди, Любов – під ваготою зненависти» (356)[1]. Діалектичне внутрішнє протиріччя тези й антитези посилюється тим, що

перші два катрени, згідно з правилами побудови канонізованої строфи сонета, неодмінно мусять бути об'єднані двома спільними римами.

Принцип заперечення, що є однією зі стильових домінант поетичної творчості Є. Маланюка, визначає внутрішню структуру VII, заключної частини циклу «Поліття»:

Не хліб і мед слов'янства: Криця! Кріс!
На лагода Еллади й миломовність:
Міцним металом наллята безмовність,
Короткий меч і смертоносний спис.

Щоб не пісні – струмок музичних сліз,
Не шал хвилевий – чину недокровність, –
Напруженість, суцільність, важкість, повність
Та бронза й сталь – на тиск і переріз.

Бо вороги не згинуть, як роса,
Раби не можуть вздріти сонця волі, –
Хай зникне ж скитсько-еллінська краса
На припонтійськім тучнім суходолі,
Щоб власний Рим кордоном вперезав
І поруч Лаври – станув Капітолій (161).

Це взірець сонета, в підґрунті якого – яскраво виражена деонтична модальність. Суб'єктивно-волюнтативна семантика виражена в контрасті заперечних та стверджувальних номінативних речень. Антагонізм непримиренних протилежностей виявляється паралелізмом побудови (заперечення – ствердження) першого й другого катренів та їх спільними римами. Завершальний секстет містить обґрунтування змісту норми в полі деонтичної модальності, категоричний імператив та формулювання мети боротьби. У чотирнадцятому рядку, найсильнішому за думкою й образністю, останнє слово є смисловим «ключем» усього твору, втілюючи ідею державного Риму.

На принципі заперечення побудовано й поезію «Шевченко», котра виявляє логіку саме сонетної композиції, з витриманою альтернацією рим і граничною стислістю думки. Але вірш написаний не ямбом, а п'ятистопним хореєм. Вибір розміру зумовлений як «зовнішньою» причиною (така метрична схема акцентує звучання й змістове навантаження заперечної частки **не** на початку рядків: «**Не** поет – бо це ж до болю мало, / **Не** трибун – бо це лиш рупор мас <…>« (151)), так і «внутрішньою» (імпліцитна опозиція ямба – хорея в чотирнадцятивірші поглиблює, інтеріоризує заперечення як конструктивний принцип

організації тексту). Специфічний хід ліричної думки виявляє внутрішню логіку твору: заперечення (І катрен) – ствердження (ІІ катрен) – аргументація (ІІІ катрен) – а в прикінцевому двовірші звучить «гармонія любови» (як і в класичному сонеті І. Франка «Голубчики, українські поети...»):

А ось поруч – усміх, ласка, мати

І садок вишневий коло хати (151), –

де ямбічний Шевченків рядок постає струнко вписаним у розмір п'ятистопного хорея.

При глибинній драматизації змісту, чіткість, урівноваженість і логічна завершеність структури сонета визначають його гармонійне звучання. Саме своєю внутрішньою гармонією виділяється ІІ частина твору «Кармен і Беатріче»: в оточенні оксюморонних побудов («Кармен, Кармен солодка й чорна» (183), «люта ніжність моя» (184), «спазматична судорога щастя» (186) і под.), змін і перебоїв ритму І та ІІІ частин твору, – ІІ частина, де змальовується образ «польової Беатріче», «селянської музи цих достиглих піль» (184), з майже ідеально витриманими пірихіями на другій і четвертій стопах п'ятистопного ямба, вирізняється настроєм спокою й душевної рівноваги, що оточують вимріяний образ.

Така ж внутрішня гармонія й у пізньому, 1959 р. сонеті «Дереворит». Формально це сонетоїд (за термінологією М. Зерова), оскільки в ньому наявні відступи від жанрового канону, але ці відхилення (рядки шестистопного ямба на тлі п'ятистопного, неточні рими, численні віршові перенесення, навіть між катренами) є виразно естетично навантаженими, слугують втіленню відтінків і переливів плинного змісту, так само як і симетричне розташування стоп пірихія в суміжних рядках твору, різьблена, «гравюрна» метафорична образність на «звуковому тлі» абсолютної тиші. Внутрішня завершеність, нероздільна спаяність і пропорційність частин, разом зі змістовою насиченістю й самодостатністю, становлять головну, сутнісну ознаку жанру сонета, зі змісту якого, як про це пише Й. Бехер [1965: 195], випливає доконечна необхідність обмежитися саме чотирнадцятьма рядками твору.

Естетична ознака гармонійності зумовлює особливу роль сонета в структурі макротексту – поетичного циклу. Вагоме функціональне навантаження несе він як завершальна частина творів «Поліття», «Убійникам (25.V.1926)», «Зеніт», «Tertia vigilia». Так, у поезії «Зеніт» зміни темпу оповіді та спрямованості «променя зору» в окремих її частинах (перша з уповільненим темпом шестистопного ямба та горизонтальним напрямом погляду понад поверхнею землі; друга з

дещо прискореним темпом чотиристопного ямба та рухомою точкою зору) врівноважуються, знаходячи розв'язання, в третій, завершальній частині, де звучить «п'ятистоповий ямб, мов з міді литий» (І. Франко), і погляд спрямований з «точки зору», високо, аж попід хмари, піднесеної над землею. Наприкінці цієї частини, у двох терцетах і особливо в «сонетному замкові», експлікована ця висота – у вимірах простору та мистецької майстерності, – якої здатен сягнути сонет:

На хвилях днів достигла рівновага.
Єдиний напрям і єдина спрага
(Далекий діл землі хитнувсь і зник) –

Ось вічність, ось – крізь хмар прозорі пасма...
Мою гортань стиска солодка спазма:
Стає майстром вчорашній ремісник (224).

Таким чином, гармонія виступає і як характерна ознака, властивість сонета, і як його функція в системі макротексту, коли сонет вносить рівновагу, злагодженість, слугуючи струнким завершенням художнього цілого.

У кращих зразках своїх сонетів Євген Маланюк досягає тієї концентрації найбільшої поетичної сили на мінімальній площі, про котру як про характерну особливість сонета говорить Й. Бехер [1965: 191]. Гранична стисліcть, коли сонет є суцільним згустком поетичної енергії, пов'язана з такими його експресивно-функціональними характеристиками, як чіткість і сила (саме на них акцентує увагу Д. Павличко, згадуючи авторську переробку вірша І. Франка «Народна пісня», написаного спочатку шестистопним ямбом, у сонет із п'ятистопним ямбом [Павличко 1983: 26]). Таким чином, при всьому розмаїтті змістового наповнення та широкому діапазоні тональностей, безперечними є вагомі аргументи на користь жанрової природи сонета: окрім чіткої строфічної структури, важливими є також єдність конструктивного принципу, своєрідність композиційної організації, ряд естетичних, експресивних та функціональних особливостей. Зауважимо, що йдеться насамперед про твори, які можуть бути віднесені до так званих «класицистичних» сонетів, що репрезентують «жанр із формальними ознаками» [Качуровський 1994: 126, 189].

На думку Й. Бехера, сонет, як жоден інший жанр, перебуває в протиріччі з самим собою, прагнучи стати якомога досконалішим, але ніколи не досягаючи цього й лише наближаючись до досконалості: «<…> жоден вірш не містить у собі цю суперечність такою мірою, як

сонет, котрий у кожному окремому випадку завжди несе в собі самому небезпеку знищити себе як жанр» [Бехер 1965: 192].

У сфері сонетної творчості на перший план висувається діалектичне протиріччя об'єктивного та суб'єктивного: готової, відшліфованої структури, з вишуканою строгістю форми й глибинними змістовими закономірностями, – та її індивідуально-неповторного наповнення. Є. Маланюк, естетичним credo якого була стисліcть, насиченість, а тому й дієвість думки й образу, безперечно, належить до інтелектуального напряму в поетичному мистецтві, а «поезія думки охоче звертається до сонета, який приваблює її не зовнішньою музикальністю – є форми більш благозвучні, а своєю стисліcтю, завершеністю, можливістю відлити новий індивідуальний зміст у певну, заздалегідь установлену форму» [Горнфельд 1900: 860]. Близьке міркування висловлює В.В. Кожинов: «Звертаючись до цієї, вже розробленої, форми, поет цінує її саме за її змістовність, за те, що вона потенційно несе в собі зміст складного, звивистого й разом з тим завершеного ходу поетичної думки; неповторний зміст кожного нового сонета ніби накладається на вже готовий смисловий каркас» [Кожинов 1987: 107].

Отож, сонет являє царину, де найповніше розкривається взаємодія об'єктивного світу поетичної мови (як частини «третього світу», за К. Поппером) та індивідуальної мистецької творчості («другого світу», ментальної сфери суб'єкта). Саме в сонеті найяскравіше виявляється сугестивний вплив поетичної мови, здатної навіювати митцеві справжні художні відкриття. Явище, подібне до описаної К. Поппером емерджентності, простежується, наприклад, у «Канадському сонеті» (1965 р.), де спільні рими двох катренів забезпечують зворотний зв'язок, спрямований з третього світу в другий, підтримуючи ономастичну знахідку автора, слугуючи додатковою глибинною мотивацією поетичної етимології («Саскачевань звучить як Саксагань»); має значення й загальне звукове тло – особлива насиченість тексту голосним [а] (частотність уживання в першому й другому катренах на тлі інших голосних відповідно 30,95% і 38,1% (пор. середній показник для цієї фонеми в українській мові – 24,9%, за даними [Чередниченко 1962: 132])):

Позаду мла й нудна щоденна твань,
Буденний діл, де часом – майже вмерти…
Та ось літак перетинає грань
Приземлення.
І як рисунок стертий

Враз яскравіє, так, куди не глянь,
Та ж рівнинб і той же вітер впертий.
Саскачевань звучить як Саксагань,
Херсонський степ – як прерії Альберти.

І люди – не пустеля і намет.
Вкорінених в тверду пшеничну ниву
Не захитать. Хай вітер долі дме
Й доба іще одну зготує зливу, –
Ці видержать у двійнику вітчизни
І першим внуком, і нащадком пізнім (581).

Значущими, семантизованими в «Канадському сонеті» виявляються самі відступи від жанрового канону: віршовий «уступ», що виникає внаслідок розбивки одного вірша на два рядки; три enjambement у творі, що разом із завершальним секстетом, з його міцно спаяними рядками створюють враження твердої сили, стійкості.

Ключ до розуміння Є. Маланюком креативних можливостей світу поетичної мови стосовно індивідуальної творчості митця знаходимо у вірші 1964 р. «Миколо Зерове, втративши сина…». Створення сонета він розглядає як шлях до подолання необоротності подій людського життя, смерті дорогої людини. В уяві автора висока поетична мова – «мова богів» – виявляє ознаки, на яких ґрунтується саме життя. Звертаючись до образу українського майстра сонета, Є. Маланюк пов'язує виникнення творчого натхнення саме з життєдайним впливом поетичної мови:

Миколо Зерове, втративши сина,
Ти спромігсь написати сонет.
Поможи, це до тебе вимога єдина,
Бо наразі не маю інших мет,
Крім одної:
вернути не рівновагу,
Тільки власне погоду духа
(це знає кожен поет).
Не відвагу і навіть не спрагу,
А снагу відзискати ту «мову богів»,
Що не плач, і не сміх, і не спів,
А гарячий згусток життя,
як розтоплена бронза.
Це вона – суцільним згустком живого –
Під подувом дивного бога

Акумулює дихання ритмічність
І родить властиву форму,
І застигає у вічність (607).

Вільна, а точніше – «звільнена», побудова твору: астрофічна організація, віршові «уступи», внутрішня свобода різностопного цезурованого анапеста, що тяжіє до дольника, відхилення від суворої схеми римування, – все це слугує своєрідним образно-поетичним еквівалентом дисиметрії, притаманної самому життю, живій речовині як її визначальна матеріально-енергетична особливість. Поетична творчість, таким чином, пов'язує життя – через подолання ентропії, його дисиметрії в часі – з вічністю. Сама досконала, властива (у знач. «2. *заст*. Справжній, дійсний» [СУМ: 703]) форма сонета дарує його змістові семіотичне ахронне існування.

У царині сонета митець дійсно стоїть найближче до вічних зразків світової поезії. Недарма серед усіх збірок Є. Маланюка «Перстень Полікрата», з її орієнтацією на традиції світової культури, містить найбільшу кількість сонетів – 15. Недарма найкращими є п'ять його сонетів, написаних у зрілому віці, в другий період творчості. Безперечно переконливим є висновок І. Качуровського щодо спорідненості сонетної творчості Є. Маланюка з українським парнасизмом, естетичним світоглядом київських неокласиків насамперед: «Саме Маланюкові сонети (хоча й не всі) та білий вірш ставлять його поруч із Франком, Лесею, Рильським, Мих. Орестом, саме тут бачимо поетову близькість до того явища, яке окреслюємо назвою п а р н а с и з м)» [Качуровський 1997: 90] (розбивка автора).

У діалектичній взаємодії об'єктивних та суб'єктивних чинників сфери сонетної творчості провідною, без сумніву, є роль особистості митця. Чітка, точно вивірена конструкція сонета, котра, як наголошує Й. Бехер, історично виникла не у формі рицарської культури, а в середовищі вчених і юристів, вимагає напруженої праці думки в межах конкретної заданості. Так народжується, за словами М. Рильського, «струнка гармонія, що з думки вироста». Сама гармонійна природа жанру сонета, в якому злагоджено поєднані пізнання й поетична творчість, думка й емоції, відповідає особливостям світосприймання Євгена Маланюка, інженера за фахом, поета за покликанням. У його житті й поезії «назавше йшли упарі Розсудок з серцем, мисль і почуття» (594), в його літературній творчості як цілому у зв'язку взаємодоповнення перебувають ліризм та інтелектуальне начало.

Б. В. Томашевський у своїй лекції «Художня система як категорія історична», що містить схематичний виклад частини задуманого

історико-теоретичного курсу, висловлював важливу ідею системного підходу до визначення жанру. На його думку, жанровим підзаголовком свого твору письменник «установлює певну традицію, тобто вказує, що художня система, прийнята ним, не є щось нове, а є відтворення художньої системи, яка перейшла до нього за традицією» [Томашевський 1959: 501].

В історично сформованих системах кожного з літературних жанрів яскраво виділяються домінантні ознаки, яким належить організуюча, регулювальна роль у даній конкретній системі. Підпорядковуючи собі інші риси, вони визначають експресивну й функціональну специфіку даного жанру. У ролі такої провідної ознаки може виступати ритм – ми переконалися в цьому, аналізуючи твори Є. Маланюка, написані в жанрах балади, «саги» (пор. поняття «ритмо-жанру», введене в науковий обіг А. М. Абрамовим [1975: 444]). Важлива роль у жанрі оди належить темпу. Елегії Є. Маланюка, відповідно до природи цього жанру, впізнаються насамперед за їхньою особливою інтонацією – щирою, довірчою.

У складних стосунках об'єктивного світу поетичної мови та ідіолекту письменника жанрові належить роль посередника, функціонально близького до нервових волокон у живому організмі, – саме таку «передавальну» функцію виконує жанр в інформаційно-обмінних процесах поетичного світу. У структурному аспекті жанри як «типові моделі побудови мовленнєвого цілого» [Бахтин 1979: 307] виступають у ролі формального й змістового каркаса, матриці, на базі чого розгортається побудова конкретного поетичного твору. Тому дещо однобічним підходом видається абсолютизація індивідуального, суб'єктивного чинника в процесі поетичної творчості, на чому зосереджують увагу представники лінгвістичного психологізму (так, теорія словесності О.О. Потебні, як відомо, ґрунтується на твердженні, що тропи й фігури мовлення використовуються незалежно від жанру твору, чим, на думку вченого, досягається єдність методу художнього уявлення, змісту мовлення).

Реалізуючи жанровий принцип аналізу поетичного твору, С.Л. Страшнов наголошує на необхідності враховувати при цьому особливості індивідуального стилю автора, «жанровий підхід вивірити стильовим». Дослідник підкреслює визначальну роль індивідуального стилю митця: «Сходячи на ґрунті колективних жанрів, цей стиль – усе-таки наджанрове утворення (підкреслено нами. – О.С.). Адже як би повно ми не обстежували жанровий характер справді художнього твору, обов'язково залишається щось таке, що становить його таємну живу

силу й чарівність, що, подібно до прихованого світила, з-за горизонту, осяває всю образну картину» [Страшнов 1983: 74]. Ідіостиль, безперечно, не є індиферентним щодо жанрів літературної творчості. Саме індивідуальний стиль значною мірою детермінує вибір жанрів у процесі втілення авторського задуму. Але індивідуальний стиль, дійсно, з необхідністю виявляється в усіх різнопланових і різножанрових творах письменника, і тільки в цьому розумінні можна говорити про «наджанровий» характер індивідуального стилю (хоча й уживання самого слова «утворення» не є коректним стосовно до поняття стилю).

Аналіз поетичного твору в жанровому аспекті методологічно являє собою сходження від абстрактного до конкретного (що є загальною закономірністю розгортання наукового знання). Мислене конкретне при цьому становить завершення, підсумок дослідження як наукова інтерпретація аналізованого твору. Ідіостиль є тим своєрідним явищем, що визначає унікальність мистецького твору серед ряду жанрово близьких до нього.

Дія індивідуального стилю виявляється і в самому виборі жанрів у процесі втілення творчого задуму (в певних жанрових пріоритетах митця), й у своєрідності реалізації традиційних жанрів, чим зумовлена індивідуальна специфіка жанрової форми творів видатного письменника. Так, могутнім чинником індивідуалізації літературних жанрів у поезії Є. Маланюка виступає музична стихія, котра перетворює традиційні жанри балади, елегії, рондо, надає їм нового, свіжого звучання (це один з виявів «синтетичного способу мислення», що, на глибоке переконання Маланюка, полягає в підґрунті поетичної творчості). Вплив ідіостилю спричинює й актуалізацію призабутих жанрів, надання їм особливого значення – таким суголосним стильовій домінанті творчості Є. Маланюка виявився жанр напису.

Аналіз літературної техніки визначного письменника, розгляд стильових тенденцій в окремі періоди його творчості дає змогу простежити визрівання нових літературних жанрів. Так, у II періоді творчості Маланюка пошуки нових експресивних засобів, прагнення підсилити виражальну силу слова спричинили звернення поета в окремих творах до імпресіоністичної манери письма. Характерні для цієї стильової течії безпосередня передача вражень, зображення хвилини «крупним планом», фрагментарність художньої картини світу, коли з окремих уривчастих штрихів постає цілісна картина з прихованою єдністю й зв’язком елементів, а також орієнтація на читача, культурно підготовленого до сприймання подібних текстів, – усе це викликає порушення звичайної рівноваги й підпорядкованості

елементів мовної системи та надрозвій функцій, «незалежну енергію» (П. Бурже) окремих одиниць. Таку особливість Поль Бурже відзначав, характеризуючи манеру письма Ш. Бодлера – «стиль, у якому порушується єдність книги для того, щоб дати місце незалежності кожної сторінки, де єдність сторінок порушується заради незалежності кожної окремої фрази, а єдність кожної фрази – задля незалежності кожного слова» [Бурже 1888: 39]. У поезіях ІІ періоду творчості Євгена Маланюка це знаходить вияв насамперед у тенденції до автономізації віршового рядка, наприклад у творі «Нью-Йоркські стенограми» (1952-1953 рр.):

<…>В безсонячних щілинах Мангаттану,
В каньйоні божевільного Бродвею
Ніколи – синява і сонце
– шум дерев
– і подих простору.
Ти, дню важкий,
Ти йдеш так мляво,
Все спотикаючись на перешкодах –
– заснуть – заснуть.
А старість усміхається єхидно.
І наляга велика втома дня.

О ноче, що надходиш невблаганно!

…А там,

Далеко-далеко,
Через океани, моря і гори,
За руїнами вбогої Європи –
– В лісах зеленої Шумави –
– Сольвейг! <…> (486).

«Білий вірш є знаком «зрілості» поета <…>» , – зазначав Є. Маланюк у листі до Й.-Св. Махара [Листи… 1991: 17], такий вірш має власні закони організації й розвитку. За спогадами Л. Лимана, Є. Маланюк влучно зауважував, що написання вірша не за усталеними класичними нормами (рими, ритм, пуанти й под.) необхідно «компенсувати виразною і глибокою думкою. Якщо вірш білий, по суті проза у формі вірша, тоді основою має бути сіяюча думка» [Лиман 1991: 383].

Твори Є. Маланюка, близькі за змістом і формою до «Нью-Йоркських стенограм», безперечно, мають потенцію розгортання в окремий жанр лірики. Властивий імпресіоністичній манері

«телеграфний стиль», з його лаконізмом та еліптичністю структури, сягає тут іще більшої стислості, що фіксується дуже точним і містким позначенням – стенограми. Швидкість, скороченість, точність стенографічного способу письма в змісті цієї номінації вступають у взаємодію з додатковими глибинними асоціаціями, навіюваними самим твором: стенограма розкладається на змісти стенокардія й кардіограма; цим зумовлені висока частотність використання та особливе функціональне навантаження розділового знака тире – як графічного символу перебоїв пульсу, серцевої аритмії. Якщо не узаконений пунктуаційними правилами знак – – – (три тире) в етюдах-притчах Петера Альтенберга, представника австрійського імпресіонізму, слугує «скороченому способові», «телеграфному стилю душі», то в стенограмах Євгена Маланюка такий знак фіксує не лише еліпсис компонентів форми, а й емоційні сплески, слугуючи позначенням глибинних душевних переживань:

…Коли спадає смерк,
Запалюють вогні, –
В старих провулках Брукліна брудного
З-за рогу
Раптом:

– Постать у крилатці,
Кравat, як ворон, вп'явсь в охрипле горло,
Налляті алкоголем тьмаві очі,
Скуйовджене волосся – – –
То – безумний
Едгар
Вихаркує мені зітлілим перегаром
Одне – єдине слово:
Nevermore.

І тане в електричнім смерку,
І зникає (487).

В іншому творі, де поет продовжує розробку цього жанру, – «Парастас» (1964 р.) – наявна образна експлікація подібної манери письма:

Я зраджую самого себе
– для Тебе, для Тебе.
Бачиш, пишу вже
– не ямбом побідним,
Ямбом юнацтва.

Нема навіть ритму ні рими,
Бо серце вже втратило ритм
і не зазнає
консонансу рими.
Воно шарпає жили
рвучким
розірваним пульсом.
Воно раптом стає,
І в тих павзах я чую
– Твою присутність <…> (603).

Таким постає у своїх поезіях пізній Маланюк – філософськи заглиблений і відкритий світові, з уважним, проникливим поглядом, спрямованим до реального життя, коли в болях поета відгукуються голоси навколишнього буття.

ПРИМІТКИ

[1] Тут і далі в дужках указ. стор. цитованих творів за вид. [Маланюк 1992].

БІБЛІОГРАФІЯ

Абрамов 1975 – Абрамов А. М. Лирика и эпос Великой Отечественной войны. Проблематика. Стиль. Поэтика. – Изд. 2-е. – М.: Сов. писатель, 1975. – 559 с.

Бахтин 1979 – Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.

Бехер 1965 – Бехер И. Р. Философия сонета, или Маленькое наставление по сонету. Пер. с нем. Е. Кацевой // Вопросы литературы. – 1965. – № 10. – С. 190-208.

Бурже 1888 – Бурже П. Очерки современной психологии: Этюды о выдающихся писателях нашего времени. Перевод Э. К. Ватсона. – СПб: Типография Н. А. Лебедева, 1888. – 333 с.

Горнфельд 1900 – Горнфельд Ар. Соннетъ // Энциклопедическій словарь /Изд. Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ. – Т. 60 (XXXA). – С.-Петербургъ: Типографія Акц. Общ. «Издательское Д ло», Брокгаузъ-Ефронъ, 1900. – С. 859-861.

Качуровський 1997 – Качуровський І. Про технічний бік Маланюкової творчости // Євген Маланюк: література, історіософія, культурологія. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Є. Маланюка: У 2-х ч. – Кіровоград: КДПУ, 1997. – Частина ІІ. – С. 88-95.

Качуровський 1994 – Качуровський І. Строфіка: Підручник. – К.: Либідь, 1994. – 272 с.

Кожинов 1987 – Кожинов В.В. Жанр литературный // Литературный энциклопедический словарь /Под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. – М.: Сов. энциклопедия, 1987. – С. 106-107.

Лиман 1991 – Лиман Л. Про щирого друга // Маланюк Є. Земна Мадонна. Вибране. – Братислава: Словацьке педагогічне видавництво; Пряшів: Відділ української літератури; Лондон: Фундація ім. Олега Ольжича, 1991. – С. 372-386.

Листи…1991 – Листи Є. Маланюка до Й.-Св. Махара / Публ. М. Неврлого // Слово і час. – 1991. – № 8. – С. 16-20.

Маланюк 1992 – Маланюк Є. Поезії. – Львів: УПІ ім. Івана Федорова; «Фенікс Лтд», 1992. – 686 с.

Павличко 1983 – Павличко Д. В. Над глибинами: Літературно-критичні статті і виступи. – К.: Рад. письменник, 1983. – 423 с.

Страшнов 1983 – Страшнов С. Л. Анализ поэтического произведения в жанровом аспекте. Учебное пособие. – Иваново: ИГУ, 1983. – 92 с.

Томашевский 1959 – Томашевский Б. В. Стилистика и стихосложение. Курс лекций. – Л.: Учпедгиз, ЛО, 1959. – 535 с.

Чередниченко 1962 – Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К.: Рад. школа, 1962. – 495 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Семенець Олена Олександрівна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістичний аналіз художнього тексту, лінгвопоетика.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2001 р.

МОВА І ПОЛІТИКА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМНОГО ВПЛИВУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Олег Семенюк

У статті розглядаються питання використання мови в сучасній політичній рекламі, аналізуються деякі функції лінгвістичних одиниць як елементів політичного тексту.

In the article the problems of usage of the language in modern political advertising are considered, some functions of linguistic units as units of the political text are analyzed.

Українське суспільство знову відчуває наближення нового періоду виборів до Верховної Ради, місцевих органів самоврядування. Активізується не тільки політична, економічна сфери суспільного життя, певним чином активується і мовна діяльність.

Різноманітні політичні кампанії, в тому числі, і виборчі, залишають після себе слід не тільки в суспільному, але й у психологічному та мовно-культурному житті суспільства. Пересічні носії мови не відчувають взаємного зв'язку між політичними акціями та мовленням. Не помічають і певного мовленнєвого тиску, який має місце під час проведення таких дій. Він відходить на другий план порівняно з «прямими» факторами – телевізійною рекламою, політичними та економічними акціями. Але політики досягають своєї мети не тільки впливаючи на соціум за допомогою суспільно-економічних факторів, але й за допомогою мови, яка є головним чинником комунікації.

Мовний вплив досить різноманітний, широкий за спектром. Це, насамперед, політична реклама, яка складається з двох великих частин – відкритої та прихованої. До відкритої віднесемо лозунги, плакати, листівки і т.ін. Наголосимо, що в статті ми акцентуємо увагу на традиційному мовному, текстовому впливові, залишаючи поза увагою ТБ, аудіо- та відеопродукцію, де, крім суто мовних, присутні й інші елементи інформації, оцінки та ін. Зупинимося на матеріалах газет, текстових листівок, де мова представлена в традиційному графічному вираженні, тобто письмовій формі.*

Як наголошував ще Г.Тард: «Безперечно, що не існує такого політичного заворушення або навіть активного виборчого періоду, прямим результатом якого не був би деякий дефіцит у почутті прихильності, тобто, почуття соціального ослаблення» [Тард 1996: 320]. Суспільство в такі періоди входить у стан соціального конфлікту, який має менше або більше вираження. Розпочинається боротьба поглядів, і мова, яка є ефективним засобом впровадження в когнітивну систему мовної особистості концептуальних конструкцій, досить часто поза свідомістю реципієнта, виступає як соціальна сила, спосіб нав'язування поглядів. «Особливого значення ці обставини набувають у конфліктних ситуаціях при неповній або недостовірній інформації. В умовах конфлікту тексти, якими обмінюються учасники, як правило мають більший вплив на формування у них моделей ситуації, ніж фактичний стан справ» [Сергеев 1987: 7].

Політичні, у тому числі й виборчі кампанії, – це перш за все маніпулювання. Маніпулювання соціальними пристрастями, уподобаннями, інформацією, мовою. Про лінгвістичні аспекти цього явища в політиці та рекламі існує досить велика кількість досліджень західних науковців. Наприклад, праці Д.Болінджера, Р.Блакара, Г.Маркузе, Х.Вайнріха та ін. У вітчизняній науці подібні розвідки на місцевому матеріалі починають активно проводитися з початку 90-х, коли демократичний шлях розвитку забезпечує умови для заміни монопоглядів, моноідеології поліідеологічністю, коли з'являються різноманітні партії, течії, засоби масової інформації з різноплановою орієнтацією, умови для політичної боротьби та дискусії.

Дослідження, зазначимо, проводяться у двох напрямках: домінуючий – це аналіз маніпулювання свідомістю за допомогою мови в тоталітарних суспільствах (ідеологізованого лексикону, мови засобів масової інформації тоталітарних держав та под.), а з появою активної комерційної реклами – вивчення особливостей впливу текстів на споживача у специфіці СНД.

Тотожність засобів мовного впливу, наприклад, у політичній рекламі та пропаганді в різних мовах досить висока, тому ,спираючись на досвід західних дослідників, ми маємо змогу розглянути деякі інтегральні та диференційні риси мовного маніпулювання .

У нашій статті обмежимося матеріалами виборчої кампанії в одному, віддаленому від столиці окрузі (обласному центрі) із достатньо розвиненою системою друкованих ЗМІ, але без великих грошей та відверто прозахідних варіантів впливу, притаманних, наприклад, столиці чи великим промислово-фінансовим центрам. Виборча агітація тут знаходиться у стані між професійним та аматорським, що дозволяє побачити і ментальну специфіку, і реакцію пересічного носія мови.

Розглянемо такі питання:

1. Прийоми мовного маніпулювання у боротьбі за голоси виборців;
2. Образ ідеального політика в лінгвістичному аспекті;
3. Образ влади в текстах передвиборного періоду.

Для висвітлення першого аспекту абстрагуємося від рекламних слоганів окремих партій та боротьби кандидатів різних, насамперед протилежних за соціальною орієнтацією партійних груп, де протистояння породжує опозиції типу: трудящі – найманці світового капіталу; робітники – банкіри; комунофашисти – націонал-шовіністи та под.

Зупинимося на боротьбі двох майже тотожних за соціальним, культурно-освітнім, матеріальним рівнем кандидатів та засобів інформації, які їм симпатизують або належать. Маємо таку нагоду. Але перш ніж акцентувати увагу на «мовній» проблемі, необхідно зупинитися на деяких екстралінгвістичних факторах.

Рівень політичної боротьби на сучасному етапі вимагає активного залучення ЗМІ. Нашою специфікою є те, що дуже мало, приміром, газет, які б у період виборів або поза ними витримували нейтральну позицію та дотримувалися засад дійсно вільної преси та принципів свободи слова й однаково надавали інформаційний простір різним політичним фігурам. Особливо поділ ЗМІ помітний на регіональному рівні, де особисті симпатії, адміністративна залежність та матеріальні стимули мають досить яскраве вираження. Таким чином , думка публікації – думка певної політичної команди. Протистояння газет – це протистояння політичних угрупувань або виборчих штабів. Тобто не стільки соціальне, скільки групове.

Не будемо брати до уваги кількісні показники друкованої продукції. За дослідженнями західних вчених, соціологів, та, наприклад, як показали вибори в Росії, «кількість «платних» рекламних публікацій в

пресі суттєво не впливає на результати виборів, особливо на даному етапі, який характеризується поляризацією сил та зменшенням прошарку нестійкого у своїх симпатіях електорату» [Быков 1997: 144].

Особистість, яка має певні сформовані політичні або особисті симпатії , буде сприймати майже всю позитивну інформацію про «своїх» прихильно, а негативну не сприймати, або сумніватись, але не змінювати точку зору. Буде спрацьовувати принцип: «Людина бачить у будь-якій інформації те, що вона хоче або може бачити». Нав'язлива політична реклама, як і комерційна, викликає зворотний ефект, створюючи відчуття того, що тебе намагаються обдурити [див.: Потятиник 1997: 80]. Як правило, ефект від політичної реклами, тиску ЗМІ очікується для «нестійких» або тих, хто ще не визначився у своїх уподобаннях. Маніпулювати їх свідомістю, у тому числі й засобами мови, набагато легше.

Розглянемо типові засоби протиставлення кандидатів із метою «схилити» на свій бік нестійких виборців та завдати у межах законодавства удару по репутації конкурента.

1. Відкрите протиставлення (у листівках типу «Порівняй кандидатів А і Б», публікаціях про претендентів в одній газеті та ін.).

Кандидат А	**Кандидат Б**
Улюблена справа. Де відпочиває. Що виробляє. Чим займається. За рахунок чого благодійність.	
Прямі антонімічні протиставлення	
Їздити на водному мотоциклі, подорожувати (імпліцитно мається на увазі – **відпочинок**)	…**Праця** по 14 – 16 годин на добу
Соціальні антонімічні протиставлення	
Продаж німецьких меблів	**Виробництво**...продовольчих товарів
Використання емоційних, експресивно-оцінних слів	
Утримує (тобто годує) **38 вовкодавів** (не «нейтральних» собак, а жорстоких та великих вовкодавів)	Годує (тобто утримує) **5000 знедолених**
Використання граматично-стилістичних форм суб'єктивної оцінки	

(Збирається) **розробити** програму...	Програма по відновленню виробництва **вже розроблена**
(Збирається) **вибити** кошти	

<u>синонімічні пари з однорідною семантикою, але протилежною соціальною оцінкою</u>

Бізнесмен	**Генеральний директор, бізнесмен-виробничник**
Надприбутки	**Прибутки**

(За текстом листівки «Обирай сам», 23.03.98 р.)

Подібні протиставлення, незважаючи на певну примітивність, досить дієві, але ефективно сприймаються лише у компактних контекстах, при певному графічному та смисловому протиставлені. На подібні опозиції вказував Р.Блакар: «<u>Наймачеві праці</u> протиставляється <u>працедавець,</u> тобто той, хто дає людям роботу або службу. Цей конкретний термін підкреслює деякі аспекти цієї ролі, тоді як інші аспекти цієї ролі залишені на задньому плані. <u>Покупець праці</u> або <u>наймач</u> теж були б настільки ж адекватними. Однак ці ярлики зосереджували б увагу на зовсім інших аспектах цієї ролі. Образ «жорстокого експлуататора, який купує працю робітників за максимально низькою ціною» справляв би сильніше враження, ніж образ «милосердного підприємця, який дає людям засоби до існування». Уся справа в тому, що створюючи ярлик, наша мова займає певну позицію, приймає певну точку зору й уникнути цього ніяк неможливо» [Блакар 1987: 99]. Звернемо більше уваги на пари **бізнесмен – генеральний директор, прибутки – надприбутки.** В розвиненому капіталістичному суспільстві немає опозицій такого типу, які в нашому мовленні несуть у собі «відбитки минулих уживань». Слово **бізнесмен**, незважаючи на певний час «нейтрального» використання, все ж таки має певні негативні відтінки, пов'язані як із соціальними факторами – негативним сприйняттям частиною суспільства капіталістичних перетворень та появи прошарку «багатіїв», так і лінгвістичними, найголовнішим із яких є лексикографічне тлумачення та традиція вживання в радянському суспільстві. Так **бізнесмен –** «Великий ділок, комерсант, підприємець. *Не спиться вам,нью-йоркські бізнесмени, Чикагські м'ясники і різники, Вам, що хотіли б світ увесь зелений Залить огнем смертельної ріки*» [СУМ І: 179]; **надприбуток –** «Прибуток, що значно перевершує середню норму прибутку в капіталістичному суспільстві. ... *Капіталізм не може дати роботи*

людям, які не забезпечують йому надприбутки» [СУМ V: 76]. Як можна побачити, негативна оцінка цих лексичних одиниць формувалася переважно за рахунок контролю за синтаксичною інформацією слова (тенденційний підбір прикладів, вживання в певних негативних контекстах). У наш час вказані лексичні одиниці в мовленні починають активно використовуватися в нейтральних контекстах, а іноді, особливо у засобах масової інформації, і в позитивному. Але в період виборів слово **бізнесмен** спрацьовує як певна соціальна мітка, якої намагаються уникнути. А щоб передбачити небажану конотацію, використовують або словосполучення типу: **солідний бізнесмен, поважний бізнесмен, надійний бізнесмен, досвідчений бізнесмен**, або словоутворення **бізнесмен-виробничник**, досить незграбне, створене за «старими» зразками – **керівник-виробничник, інженер-виробничник** і под.

Дещо інший аспект мовного маніпулювання становлять імпліцитні фактори впливу. Тенденційно підібрані ЛФО у текстах про «ворожого» кандидата, що розміщуються у різних ЗМІ, і які зовнішньо і тематично досить нейтральні.

Такі тексти є класичними зразками політичної пропаганди й агітації та підтверджують тезу, що « в ідеологічній і політичній літературі вибір слів та виразів є досить важливим інструментом влади для структурування тієї «дійсності», про яку йде мова» [Блакар 1987: 103].

Подібні протиставлення вже більше проходять на асоціативному, внутрішньому рівні, у підсвідомості, і як правило ставлять за мету агітацію або укріплення позицій серед своїх наявних або можливих прибічників. Їх негативне чи скептичне ставлення до «ворожого» кандидата укріплює та фіксує мовні відтінки, які складають особливу внутрішню емоційну структуру інформаційного тексту.

Ось найбільш виразні приклади такого маніпулювання:

Про кандидата **А**	Про кандидата **Б**
«Його ...основні **козирі** передвиборної програми»;	«...основні **положення** програми...»
«Часто **маячив** на екрані (на зустрічах з виборцями)»;	«багато **зустрічався** з людьми»;
«Відповіді на питання ретельно **підготовлені**»,... «схожі як близнюки»;	«відповіді **ретельно продумані,** виважені...»;
«За **А** голосуватиме **електорат**...»	«За **Б** проголосують **виборці**».

(Вибори в Кіровограді. Факти та коментарі. – №1–№4)

Звернемо особливу увагу на протиставлення **електорат – виборці.** Спеціалісти масової комунікації свідомо чи несвідомо використовують негативні властивості, які мають у нашому суспільстві запозичені слова з незрозумілою для більшості носіїв мови семантикою і які символізують соціальні перетворення останніх років. (**Електорат** – «Сукупність громадян, яким надане право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи» [ПЕС 1997: 117]).

Ще одним дієвим прийомом мовного впливу можна вважати надмірне повторювання в статті про одного з кандидатів найбільш привабливих для виборців «ключових слів» моменту. Наприклад, в одному невеликому тексті про кандидата **А** слова **зарплата, пенсія** зустрічаються 11 разів. У той же час у статті про кандидата **Б** – жодного.

Подібні протиставлення, як і вся політична реклама взагалі, врешті-решт мають за основну мету створити позитивний імідж кандидата «свого» і сприяти створенню негативного іміджу опонента. «...У рекламі політичній основні засоби спрямовуються на те, щоб представити кандидата як чесну і порядну людину, яка відповідає уявленням виборців про достойну людину» [Музыкант 1996:128].

Яким же, за матеріалами газетних текстів, є «мовленнєвий портрет» позитивного та негативного кандидатів (повторимось – за матеріалами газет однієї орієнтації у відкритому протиставленні).

Позитивний	Негативний
Представник **нової** формації.	Представник **нинішнього** владного режиму.
Виступає за **зміну** самої структури влади.	Виступає за **збереження** існуючого владного режиму.
Зазнає утисків місцевої (корумпованої) влади.	Його **підтримують** місцеві владні структури (місцевий істеблішмент, місцевий чиновник).
Представник **вітчизняного** товаровиробника.	Представник інтересів великого **іноземного** капіталу.

Якщо поставити за мету і, наслідуючи О.Бендера, скласти «Рекомендації щодо створення рекламних статей у період виборів» , то можна виділити як найбільш уживані такі слова:

дієслова: **працює, діє, виступає за..., знає, має, робить;**

прикметники: **діловий, впливовий, неметушливий, надійний, працьовитий**;

іменники: **зарплата, пенсія, товаровиробник, діло, досвід**.

Таким чином, мас-медіа сприяють утвердженню певних стереотипів, у тому числі й мовних, «хорошого» і «поганого» хлопця-кандидата. А як відомо, «соціальні стереотипи частіше за все використовуються, щоб робити швидкі висновки про людину» [Лакофф 1988: 34].

Наголосимо ще на одному, дуже показовому та важливому, аспекті мовного впливу на суспільство під час політичних кампаній. Останні 10 років у засобах масової інформації формується негативний образ влади. Маємо на увазі перш за все мовленнєвий образ. Особливої інтенсивності подібні процеси набувають під час певних політичних, а особливо виборчих періодів, коли більшість потенційних претендентів у своєму прагненні влади намагаються вказати на недоліки існуючих адміністративних структур і накреслити «світлі» перспективи, які очікують суспільство, якщо нові особи займуть там місця.

У текстах газет, наприклад, з'являється велика кількість слів, словосполучень (які називають владу) із негативною аксіологічністю. Вони мають велику частотність у статтях, публічних виступах та под. Їх активне використання призводить до того, що вони стають свого роду мовленнєвими штампами, мовленнєво-розумовими стереотипами, які сприймаються і запам'ятовуються носіями мови. І навіть коли чергова політична кампанія проходить, стереотипи, мовленнєві штампи залишаються надовго і сприяють недовірливому ставленню до влади та її представників.

Якщо проаналізувати газетні тексти, то можна виділити такі найбільш поширені мовні прийоми, які призводять до створення негативного іміджу існуючої влади (її гілок і представників):

1. Прямі означення на зразок: «Верховна Рада неефективна...; уряд безпомічний...; влада антинародна...»; або: «...стали заручниками неповноцінної держави, її слабких і бездіяльних законів...» (Вечірня газета, 13.03.98).

2. Присутність у контексті ЛФО з негативною оцінкою, експресією, стилістичною маркованістю, які опосередковано сприяють негативному сприйняттю інформації та поняття «влади». Наприклад, використання контекстів типу: «...У влади знаходяться **політикани, чиновники**...», з експліцитним негативним забарвленням слів, або з імпліцитним: «...**Клани,** що знаходяться у влади...»; «...Передвиборна практика правлячого **режиму**...» (Україна-Центр, 20.03.98). Пор.: **Клани** – «1. Родова громада, рід//перен.жарт. про родину» [СУМ IV: 173];

Режим – «1. Державний лад, спосіб правління... *(за старого режиму... самодержавний режим... режим політичного терору...)* [СУМ VII: 485]. На перший погляд та за словниковою дефініцією, ці слова нейтральні, але завдяки контекстуальній прикріпленості в мовленні вони набули негативних характеризуючих ознак. І якщо для слова **режим** негативне синтаксичне значення характерне вже досить довгий час (це помітно з прикладів у словниковій дефініції), то слово **клан** набуло негативного забарвлення в останні 10-15 років, коли в засобах масової інформації активно починають вживатися словосполучення **партійно-родові клани, злочинні клани, кримінальні клани.**

3. Негативна «тема», та негативне емоційно-експресивне забарвлення контексту, які зумовлюють висновки про «погану владу» та накладають відбитки на домінуючі поняття. Наприклад: «Ті, хто зараз на владному олімпі, не думають про дітей, літніх людей, про виборців...» (тобто висновок – влада байдужа до людей); « У держави змінюються кожен день «правила гри», чиновники замордують поборами...» (Вибори в Кіровограді. Факти та коментарі. №1-№3) – (тобто – влада корумпована, непостійна...).

За матеріалами газет обмеженого часового періоду маємо змогу «представити» владу таким чином:

ВЛАДА (є)	корумпована антинародна мафіозна продажна безпомічна безсила злочинна лицемірна	**ВЛАДА (повинна бути)**	послідовною мудрою чесною сильною

(Навіть у констатації, якою повинна бути влада, є асоціативний натяк на те, що зараз, у цей час вона такою **не є!**)

Таким чином, ЗМІ та політики, погіршуючи образ влади у свідомості носіїв мови – членів суспільства, стимулюють певне «одновимірне мислення», про яке писав Г.Маркузе, наголошуючи на тому, що « творці політики та їхні постачальники масової інформації систематично підтримують одновимірне мислення. Універсум їхнього дискурсу наповнений напівочевидними припущеннями, котрі, безперервно й

безконкурентно повторюючись, стають гіпнотичними дефініціями або наказами» [Маркузе 1996: 104].

Факт створення негативного «мовленнєвого образу» влади підтверджується результатами тестового опитування серед школярів 10-11 класів. Це вік, коли особистість ще, як правило, не має певної політичної орієнтації, політично не заангажована. Тобто їх оцінка – це не стільки самостійні висновки, скільки засвоєні мовленнєві штампи, або, точніше, суспільно-сімейні мовленнєві стереотипи. Опитуваних просили підібрати означення до слів **влада є, держава є, уряд є, депутати є**. Завдання дати позитивну або негативну оцінку не ставилося. Серед таких нейтральних словосполучень, як **уряд український, держава унітарна, влада єдина, депутати народні** і под., інші – переважно мають негативно оцінний характер. Найбільш частотні:

влада є: *несправедлива, нестійка, підступна, слабка;*

держава є*: жорстока, бідна, нерозвинута, занедбана, слабка;*

уряд є*: негуманний, неспроможний до..., нестабільний;*

депутати є*: «чесні», вередливі, хитрі, нахабні, підступні, крикливі, хабарники.*

За результатами опитування виразно простежується той факт, що найбільше негативних ознак дісталося депутатському корпусу. На «другому» місті **влада та держава .** Найменша увага до **уряду** (швидше за все тому, що це конкретна «особистісна» категорія, порівняно з узагальненими образами **держави, влади,** або збірним **– депутатів**). На наш погляд, така увага і різноманітна кількість негативних означень на адресу депутатів – результат масового інформаційно-мовленнєвого тиску під час виборчої кампанії та деяких інших політичних акцій. Крім того, не можна не враховувати і велику обізнаність носіїв мови з діяльністю депутатського корпусу завдяки теле- та радіотрансляціям. Таке негативне мовленнєве відображення входить у протиріччя з реальною соціальною дійсністю, в якій депутатський корпус найбільш наближений до суспільних проблем та негараздів.

Як відомо, суспільство і мова знаходяться у тісному зв'язку. Політико-економічні перетворення останніх років знайшли своє відображення у мовленні. Але закріплюючись у ньому, «мовні відбитки» соціальних процесів починають імпліцитно впливати на деякі аспекти життя суспільства. Соціально-мовленнєві стереотипи, як найбільш стійкі з усіх соціальних стереотипів, безперервно повторюючись (особливо в засобах масової інформації) та використовуючись, виступають як частина «патогенного тексту» і

можуть якщо не стримувати суспільний розвиток, то стимулювати негативне ставлення до його перспектив.

ПРИМІТКА

* У статті використані матеріали газет: «Україна-Центр», «Вечірня газета», «Центр-Інформ», «Інформ-Експрес», «Вибори в Кіровограді. Факти та коментарі» та передвиборчих листівок за березень 1998 р., м.Кіровоград.

БІБЛІОГРАФІЯ:

Блакар 1987 – Блакар Р.М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирическое исследование языка в социальном контексте) // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 88 – 125.

Быков 1997 – Быков А.А. Политреклама: оплаченный проигрыш? // Вестник Ставропольского университета. – Выпуск 10. – Филологические науки. – Ставрополь, 1997. – С. 143 – 144.

Лакофф 1988 – Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – С. 12 – 51.

Маркузе 1996 – Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 85 – 135.

Потятиник 1997 – Потятиник Б. Екологія ноосфери. – Львів, «Світ», 1997. – 142 с.

ПЕС 1997 – Політологічний енциклопедичний словник. – К.,1997. – 400 с.

Сергеев 1987 – Сергеев В.М. Когнитивные методы в социальных исследованиях // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987. – С. 3 – 20.

Тард 1996 – Тард Г. Социальная логика. – СПб, 1996. – 564 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Семенюк Олег Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російського та загального мовознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: процеси розвитку лексики сучасної російської та української мови, соціолінгвістичні аспекти мовлення.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2001 р.

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ТЕРМІНА «ПАРАДИГМА» У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Світлана Авдєєва (Кіровоград)

У статті розглядається етимологія слова «парадигма». Досліджується значення цього терміна у різних галузях сучасної науки, а саме: філософії, педагогіці, соціології, психології, логіці, літературознавстві тощо. Докладно розкривається семантика терміна «парадигма» у лінгвістиці.

In the article the author considers etymology of the word «paradigm» and the meaning of this term in different spheres of modern science – in philosophy, pedagogy, sociology, psychology, logics and in literary criticism in particular. There is being described semantics of the term «paradigm» in linguistics.

Термін «парадигма» використовується у багатьох гуманітарних дисциплінах, більше того, останнім часом він став досить популярним, навіть «модним», розширив сферу свого традиційного функціонування, про це свідчать хоча б деякі назви публікацій: В.Шаповал «Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового?» (1997), В.Лозовий «Про «стару» і «нову» парадигми в політичній економії» (1997), Б.Нагорний «У пошуках сучасної управлінської парадигми» (2000), О.Бураковський «Підприємство в Україні: революційна зміна парадигми управління» (2000), С.Стельмах «Парадигми історичної думки у ХХ столітті» (1997), А.Гиляров «Экология в поисках универсальной парадигмы» (1998), В.Крылов «Психосинергетика как возможная новая парадигма психологической науки» (1998), А.Фурман «Класно-урочна і модульно-розвивальна системи в Україні: дві парадигми освіти» (1998), А.Бойко «Парадигмальні напрями виховання: варіанти вибору» (2001), Ю.Іллєнко «Парадигма кіно» (1999), А.Степанюк «Нові парадигми вивчення біології» (1999), В.Андрусенко «Диспут на уроці літератури в гуманітарній парадигмі виховання» (1999), Е.Соловей «Парадигма буття в поезії неокласиків: (Микола Зеров)» (1998), А.Окара «Творчість І.Котляревського та нова парадигма української літературної мови» (1999), О.Болюх «Парадигматика іменника» (1995) та інші.

Лексема «парадигма» походить від грецького слова «παραδειγμα» – приклад, взірець, зразок. Це поняття використовувалося в античній та середньовічній філософії для характеристики взаємовідношення духового і матеріального світу. На думку Платона, в ідеях реально існують прообрази речей, їх ідеальні зразки, наділені справжнім існуванням: деміург створює все існуюче, споглядаючи на незмінно суще як на зразок, або первообраз («Тімей»). Ця лінія трактування ідеї як взірця, як парадигми знайшла своє продовження в неоплатонізмі. У середньовічній філософії вона відбилася в ученні про еманацію (від латинського *emanatio* – витікання; випромінювання з божественного начала всієї різноманітності світу) бога, у творенні ним світу за своїм взірцем і подобою. У німецькому класичному ідеалізмі вчення про парадигму розвивається в плані аналізу принципів зовнішньої і внутрішньої єдності різноманітних формоутворень, в ученні про первообраз чи прообраз системної організації усіх тіл. На думку Шеллінга та Гегеля,

духовний, ідеальний прообраз визначає принципи впорядкування та цілісної, раціональної організації природних тіл [Огурцов 1989: 460; ФЭС 1999: 332].

Цей термін не фіксується етимологічними словниками М.Фасмера, О.Преображенського, П.Черних, Г.Циганенко, незакінченими лексикографічними працями за редакцією О.Мельничука та за редакцією М.Шанського. У «Короткому етимологічному словнику російської мови» М.Шанського, В.Іванова та Т.Шанської зазначається, що слово «парадигма» запозичене в XIX столітті з латинської мови. Латинське *paradigma* у свою чергу походить від грецького *paradeigma* – буквально «взірець, приклад» [Шанский и др. 1975: 326].

У 17-томному словнику сучасної російської літературної мови подається застаріле слово «парадигм» чоловічого роду (при цьому автори посилаються на «Толковый словарь русского языка» 1939 року Д.Ушакова) з тим же значенням, що й лексема жіночого роду: спец.; у граматиці – ряд форм відмінювання чи дієвідмінювання якого-небудь слова. Поряд іще одне посилання: Алексеев. Доп. к Церк. слов. 1776 г. парадигма (пример, образец) [ССРЛЯ 1959: 155]. В «Енциклопедичному словнику» Ф.Брокгауза та І.Єфрона розкривається значення цього слова в граматиці, а також в риториці. В останньому випадку це приклад, узятий із історії і наведений з метою порівняння [Брокгауз и Ефрон 1897: 758]. Семема «приклад із історії, взятий для доведення, порівняння» фіксується в «Словаре иностранных слов» 1983 та 1989 років видання, а також в «Логическом словаре-справочнике» М.Кондакова. Але при цьому не зазначається, що це термін риторики [СИС 1983: 360; СИС 1989: 369; Кондаков 1975: 431].

У більшості загальних енциклопедій, енциклопедичних та тлумачних словників розкривається лінгвістичне значення терміна «парадигма» [БСЭ 1975: 175; УРЕ 1962: 515; СЭС 1998: 232; Ожегов 1983: 434; СУМ 1975: 62; СІС 1974: 499; СІС 2000: 419 та ін.] .

У філософію науки поняття «парадигма» було введене позитивістом Г.Бергманом для характеристики нормативності методології, однак широкого розповсюдження набуло після виходу у світ праць американського історика фізики Т.Куна [Огурцов 1989: 460; ФЭС 1999: 332]. На жаль, деякі лексикографічні праці останніх років видання вміщують не зовсім точну інформацію. В «Кратком психологическом словаре» (1985), словнику «Психология» (1990), «Философском словаре» (1991), «Энциклопедическом социологическом словаре» (1995), словнику «Культурология. XX век» (1997), «Словаре культуры XX века» (1999) В.Руднєва зазначається, що термін «парадигма» для

позначення сукупності теоретичних і методологічних засад, за зразком яких організовується практична діяльність учених у певній галузі знань (дисципліні) у визначений історичний період, був уведений Т.Куном [КПС 1985: 234; Психология 1990: 267; ФС 1991: 331; ЭСС 1995: 522; Культурология 1997: 336; Руднев 1999: 207]. Більше того, у двох перших із вищезазначених словниках Т.Куна названо істориком, хоча це відомий американський філософ, методолог, фізик, історик фізики. В.Руднєв висловлює думку, що Т.Кун запозичив термін «парадигма» з граматики, де він позначає сукупність граматичних елементів, які утворюють єдине правило [Руднев 1999: 207].

У цілому ж термін «парадигма» із філософсько-методологічним значенням використовується у таких гуманітарних дисциплінах, як філософія, мовознавство, психологія, соціологія, політологія, культурологія, педагогіка, методика навчання, логіка, історія, що знаходить відображення у відповідних спеціальних словниках та енциклопедіях. Цей термін застосовується і в методологічному аналізі дисциплін природничо-математичного циклу, але в жодному медичному, кібернетичному, екологічному, біологічному, хімічному, фізичному, математичному і подібних лексикографічних чи енциклопедичних виданнях не фіксується.

Т.Кун у праці «Структура наукових революцій» (1962) запропонував систему понять для обґрунтування теорії наукових революцій. Ключовим поняттям цієї концепції є поняття парадигми, тобто визнаного всіма наукового досягнення, яке протягом певного часу визначає модель постановки проблем і їх вирішення науковому товариству. Відповідно до гіпотези Т.Куна, той чи інший якісний етап в розвитку науки – результат не еволюції, а революції. Зміна парадигми і являє собою наукову революцію. Трактування американським методологом поняття парадигми викликало в наукових колах дискусію, під час якої відзначалася неоднозначність цього поняття. Одні вчені ототожнюють його з поняттям «теорія», другі зводять його до групи теорій, треті акцентують увагу на когнітивних компонентах науки, включаючи теорії і методи, четверті розглядають теорію парадигми як метатеорію і т.д. Саме це і зумовило перегляд концепції та уточнення, конкретизацію цього поняття. Т.Кун вважає, що будь-яка наука у певний період визначається специфічністю парадигми, що охоплює різноманітні за характером і змістом варіації уявлень про предмет науки, її основну теорію та специфічні методи дослідження. У розвитку науки Т.Кун виділяє чотири стадії. Це стадії її нормального й аномального стану, кризи і революції. Нормальна стадія у розвитку науки – це період

акумуляції усіх знань у межах існуючої парадигми. Цей період неминуче закінчується переходом до аномального стану, коли отримана сукупність наукових даних не може бути пояснена з точки зору існуючої парадигми. Настає криза, яка призводить до наукової революції. Стара парадигма відкидається, її змінює нова, здатна пояснити нову систему наукових фактів, теорій, методів тощо [ЭСС 1995: 522].

Таким чином, якщо наука не має парадигматичного статусу, то це означає, що вона ще не віддиференціювала свій предмет від іншої наукової дисципліни і тому не може вважатися самостійною наукою. Наука має парадигматичний статус, якщо її парадигма визнана у рамках даного наукового товариства. Це монопарадигматичний статус науки. Після наукової революції, як правило, складається ситуація парадигматичного дуалізму: визнання завоювала нова, але продовжується використання старої парадигми. Нарешті, є науки, що характеризуються наявністю багатоваріантних парадигм. Перехід від однієї парадигми до іншої може тривати десятки, а то й сотні років. Наукова революція – це час краху авторитетів, моделей, методологій, теорій, світоглядів, образів світу. Парадигма – це репрезентативна культура вчених, що розгортають свою діяльність у її рамках. І до того часу, поки вони визнають основну теорію, вони будуть знаходити теоретичні аргументи на її користь, а також експериментальні підтвердження.

Л.Іонін пояснює зміну парадигми на прикладі культурології: первісну парадигму наук про культуру можна назвати емпіричною. Це збір інформації про різні народи, їх звичаї, побут, життя у період, який часто називають передісторією чи доісторією науки. Наступною, уже повноправною науковою парадигмою, стала еволюціоністська. Її основа – ідея єдності людського роду, одноманітності та однолінійності розвитку культури, психологічне обґрунтування явищ суспільного ладу і культури.

Еволюціоністська парадигма внесла значний вклад у пізнання культурної реальності історії людства, у розуміння людської природи, функцій культури, закономірностей її розвитку; дякуючи їй, культура набула певної цілісності, була систематизована й упорядкована, хоча саме ця систематичність, певним чином нав'язана, стала однією з головних причин зміни парадигми у вивченні культури.

У XX столітті дослідники усе більше відходять від вивчення культурних констант, існуючих у більш-менш незмінному вигляді у всіх культурах, що дає можливість говорити про культуру взагалі, і приділяють увагу різноманітності культурного оформлення людиною свого існування, а також відмінностям між різними культурами. Зміни зазнав

сам предмет культурологічного дослідження: не культура людства стала предметом, а конкретні культури. Такий підхід поступово дозволив відмовитися від глобально-еволюціоністських конструкцій, хоча це не призвело до ігнорування ідеї еволюції взагалі. Остання певним чином знаходить відображення в окремих культурах.

Культурфілософською основою таких досліджень в емпіричних науках про культуру стали так звані циклічні теорії культурного розвитку. Культурні цикли означають певну послідовність фаз зміни і розвитку культури, які йдуть закономірно одна за другою і при цьому можуть повертатися і повторюватися. Прослідковується аналогія з людським життям: дитинство, юність, зрілість, старість і смерть. Те ж саме відбувається і з культурами: кожна культура здійснює свій цикл і зазнає занепаду.

Якщо на культурфілософському рівні основою нової парадигми стало циклічне вчення, то на методологічному рівні – функціоналізм. У культурі як окремій цілісності немає зайвих елементів – усі вони виконують свою певну функцію в цілісності культури, під якою розуміють особливу форму пристосування людської групи до умов середовища її існування.

Циклічні теорії в поєднанні з функціоналізмом надали уявленням про культуру зовсім іншого вигляду, ніж у рамках еволюціоністської парадигми. Кожна культура стала розглядатися як цінність у собі безвідносно до того, яке місце вона займає на еволюційних сходинках людства. Оскільки праці функціоналістів показали, настільки складним утворенням є кожний культурний організм, стало неможливим розділяти культури на «примітивні» і «високорозвинуті». Культури, які раніше з точки зору еволюційного розвитку вважалися примітивними, нижчими, стали сприйматися просто як інакші, такі, що мають відмінні від сучасних культур структури і закономірності функціонування. Це завдало відчутного удару по європоцентристському світогляду, стало продовженням і розвитком антропологічної революції. Виникла можливість і необхідність теоретичного аналізу культури, можливість і необхідність з'ясування, чому таке знаряддя, такі ідеї, такий образ світу, міф чи легенда характерні саме для цієї культури, яку функцію вони в ній виконують, як поєднуються із середовищем, у якому дана культура виникла.

Ця нова наукова парадигма докорінно змінила погляд на культуру і отримала назву плюралістичної, оскільки її прибічники опиралися на ідеї плюралізму, множинності і різноманітності культур [Культурология 1997: 336-338].

В.Руднєв порівнює парадигми структурної та генеративної лінгвістики, перша виникла на початку XX століття і в багатьох аспектах визначила не лише лінгвістичну, а й філософську і культурологічну парадигми усього XX століття. В основі структурної лінгвістики лежить поняття структури як системного взаємозв'язку мовних елементів. Генеративна лінгвістика, або породжуюча лінгвістика, як течія структурної лінгвістики виникла у 1950-і роки. В основі генеративної лінгвістики – уявлення про породжуючі моделі мови, тобто про кінцеві комплекти правил, здатні запрограмувати або породити усі правильні, і тільки правильні, речення мови. Таким чином, генеративна лінгвістика не описує мову, як це робила традиційна і структурна лінгвістика, а демонструє процес моделювання мови. З точки зору генеративної лінгвістики породження мовлення відбувається від синтаксису до фонології. Головна відмінність парадигм структурної та генеративної лінгвістики полягає в тому, що перша має тенденцію до описування мови, а друга – до її моделювання. Разом із тим спільним у їх парадигмах є те, що і перша, і друга приписують мові властивість структурності. При цьому достатньо істотним є той факт, що друга вийшла із першої, тобто відбулася зміна парадигми в лінгвістиці. Генеративістика Н.Хомського порівняно з класичним структуралізмом сприймалася як революція, вона навіть носила назву «хомськіанська революція в лінгвістиці» [Руднев 1999: 208].

Зміна парадигми – дещо більше, ніж звичайне, механічне чергування теорій і концепцій, які висуваються тими або іншими авторами. Зміна парадигми – це зміна ставлення до об'єкта дослідження, яка передбачає зміну методів і перспектив, а іноді й самого предмета вивчення. Протягом історії людства різні дисципліни ставали взірцем, висувалися на перший план в концепціях науки. Наприклад, Ф.Бекон основу природничих наук вбачав у фізиці, Гоббс проголошував геометрію головною наукою, довгий час справжня наука ототожнювалася лише з природничими дисциплінами. XX століття потрясли кілька наукових революцій: психоаналіз, який незабаром розколовся і з надр якого виросла аналітична психологія Юнга, а з неї – трансперсональна психологія Грофа; теорія відносності, а за нею квантова механіка; відкриття структури ДНК в біології; логічний позитивізм, на зміну якому прийшла аналітична філософія; структуралізм, а за ним генеративізм, з одного боку, і постструктуралізм – з іншого.

На думку В.Руднєва, у певному сенсі можна твердити про культурно-філософську парадигму постмодернізму, яку ми переживаємо донині. Для постмодернізму як парадигми характерна парадоксальна

відсутність строгої парадигми: усі методи прийнятні й одночасно обмежені: як верифікаціонізм, так і фальсифікаціонізм; правомірними є і теоретико-істиннісна семантика (логічна семантика), і теоретико-модельна семантика (семантика можливих світів) [Руднев 1999: 208-209].

Реальність та ілюзія тісно переплітаються на екранах телевізорів, моніторах комп'ютерів, у мережі ІНТЕРНЕТ. Техніка все більше перетворюється на віртуальну реальність. Іще один крок – і ми опинимося у якійсь зовсім новій парадигмі, але ми поки що не знаємо, якими будуть її параметри.

В «Социологическом энциклопедическом словаре» (1998) перше значення терміна «парадигма» таке: короткий опис (компактна структура) основних понять, припущень, пропозицій, процедур і проблем якої-небудь самостійної галузі знань чи теоретичного підходу [СЭС 1998: 232]. Очевидно, це мав на увазі видатний український кінорежисер Ю.Іллєнко, який перший український підручник з кінорежисури назвав «Парадигма кіно» (1999). Зразу ж у пам'яті виникає асоціація із «Онтологією кіно» великого француза А.Базена. Ю.Іллєнко у вступі до своєї монографії зазначає: «...Я змушений був розробити таку систему викладання предмета, щоби будь-які три лекції у будь-якій комбінації, на які випадково потрапляв студент, створювали б парадигматичну повноту розгортання картини.»

У деяких психологічних словниках подається окреме поняття «парадигма Стернберга», що має значення – методика, експеримент Стернберга, який набув популярності у 70-их роках XX століття в рамках когнітивної психології. Цей метод дозволяє вивчати часові характеристики етапів кодування стимулу, послідовного пошуку в пам'яті, прийняття рішення й організації відповідної дії. В основному варіанті методики учаснику пропонують запам'ятати кілька елементів (літери, цифри, склади або слова). Через деякий час, визначений експериментатором, пред'являється один тестовий стимул, учасник повинен якомога швидше відповісти, чи був цей стимул серед запропонованих раніше. Відповіді даються способом натискання кнопки. Вимірюється час реакції окремо для позитивних і негативних відповідей; визначаються його залежності від варійованих умов експерименту [ПС 1999: 253].

Поняття парадигми часто замінюють поняттями стилю, типу наукового мислення, картини світу. Його використовують також під час методологічного аналізу різних наукових дисциплін, процесів художньої і наукової творчості (художніх канонів, стилів у мистецтві). У «Літературознавчому словнику» (1997) відзначається різниця

значення терміна «парадигма» у мовознавстві та поетиці: у мові художньої літератури слово розглядають також як парадигму контекстів, тобто конкретних слововживань лексеми у її синтагматичних зв'язках. Наприклад, парадигма слова «пісня» у поетичних творах Лесі Українки виявляє всю сукупність мінімальних контекстів, у яких його вживає письменниця. Така парадигма може розширитися, якщо простежити естетичне функціонування згаданої лексеми у творах інших українських поетів у часовій перспективі. При цьому мовитиметься про культурно-історичну парадигму поетичного слова [ЛСД 1997: 533]. У цьому ж словнику розкривається друге значення поняття «парадигма», що використовується у літературознавстві: загальні тенденції, напрями в розвитку думки, осмислення дійсності, що формують певний філософський період й у вигляді провідних, домінантних ідей, поглядів, підходів виявляються у різних сферах людської діяльності (у науці, культурі, мистецтві), наприклад, парадигма світоглядна, парадигма соціокультурна тощо. Парадигму розглядають ще як погляд на мову, який переважає в певну епоху і пов'язаний із відповідною течією чи напрямом у мистецтві (насамперед словесному). Спираючись на таке розуміння, інтерпретують художні тексти і простежують взаємозв'язок поетики з трьома основними парадигмами мови: семантична парадигма і поетика імені, символізм; синтаксична парадигма – поетика футуризму; прагматична парадигма та поетика егоцентричних слів (М.Пруст та ін.) [ЛСД 1997: 533-534].

У математичній лінгвістиці парадигматичними засобами називаються такі, що виражають смислові зв'язки між ключовими словами; парадигматичні засоби апріорно закладаються під час побудови інформаційно-пошукових мов [Кондаков 1975: 431].

Поняття «парадигма» вживалося ще в античній граматиці для позначення зразка словозміни, що відображав варіювання форм одного слова. Традиційний спосіб розгляду цих форм у латинській та грецькій граматиках полягав у розподілі слів і їх класифікації за типами відмін для імен, за дієвідмінами для дієслів і в описі кожного типу за допомогою таблиці-парадигми, до якої слід було звертатися, щоб мати уявлення про форми інших членів того ж типу. Класична граматика встановлювала, таким чином, не правила, а моделі утворення форм, пропонуючи їх кінцевий набір списком. Поняття морфологічної парадигми знайшло широке застосування в наукових і нормативних граматиках, стало одним із кардинальних в описуванні морфології

флективних мов. Це допомагало спростити опис мови і відображало її системний характер [ЛЭС 1990: 366].

Більшість лінгвістичних довідкових видань подає тлумачення не лише терміна «парадигма», а й похідних від нього утворень – «парадигматика» та «парадигматичний». Їх семеми фіксуються у «Словаре лингвистических терминов» (1969) О.Ахманової, «Словнику лінгвістичних термінів» (1985) Д.Ганича та І.Олійника, навіть в «Большой советской энциклопедии» (1975) [Ахманова 1969: 310-311; Ганич, Олійник 1985: 177-178; БСЭ 1975: 175]. У виданнях «Словарь-справочник лингвистических терминов» (1976) Д.Розенталя та М.Теленкової, «Русский язык. Энциклопедия» (1979), «Лингвистический энциклопедический словарь» (1990), зовсім новому – «Українська мова. Енциклопедія» (2000) пояснюються усі три терміни, хоча фактично подано по дві (у Д.Розенталя і М.Теленкової – три, окремо виділяється «парадигма речення») словникові статті: «парадигма» і «парадигматика» [Розенталь, Теленкова 1976: 267-268; РЯ. Энциклопедия 1979: 196-198; ЛЭС 1990: 366-367; УМ. Енциклопедія 2000: 422-423]. Найбільш повно значення вищеназваних мовознавчих понять розкрито у двох останніх енциклопедичних джерелах. Хоча автор статей російського видання – О.С.Кубрякова, крім власне пояснення, більше уваги приділила історії походження та вживання цих термінів, а О.О.Тараненко в українському виданні детально висвітлив сучасні підходи до тлумачення даних понять. У досить застарілому «Словнику лінгвістичних термінів» (1957) Є.Кротевича і Н.Родзевич знаходимо лише термін «парадигма» із традиційною граматичною семемою [Кротевич, Родзевич 1957: 116].

Отже, у лінгвістиці термін «парадигма» має чотири значення, хоча традиційно виділяється три: 1) у широкому розумінні – ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношенням до інших, групування мовних одиниць однієї мовної системи чи підсистеми в класи на основі їх опозицій і в той же час об'єднаних за наявністю у них спільної ознаки чи на основі спільних асоціацій; найчастіше така сукупність мовних одиниць пов'язана парадигматичними відношеннями; 2) модель чи схема організації такого класу чи сукупності; 3) у вузькому значенні – система словоформ однієї лексеми; 4) таблиця схеми словозміни, що виражається за допомогою флексій.

Як зазначалося вище, поняття «парадигми» спочатку застосовувалося лише в морфології. У морфології парадигми бувають повними і неповними (дефектними), розрізняють часткову, звужену, розширену та

комплексну парадигми [Детальніше про це: Авдєєва 2000а; Авдєєва 2000б]. Пізніше термін «парадигма» почав використовуватися у фонології, синтаксисі, лексикології, й нарешті, у дериватології. У фонології парадигма певної фонеми – це сукупність усіх її варіантів, наприклад, фонема /и/ в українській літературній мові може реалізуватися в основному варіанті [и] у сильній позиції під наголосом та у позиційних варіантах [и^{е}] перед складами з [и, і, у] та [е^{и}] перед складами з [е, о, а]. Фонеми можуть об'єднуватися у парадигми також за певними класифікаційними чи диференційними ознаками: «голосні» – «приголосні», «сонорні приголосні», «фрикативні приголосні», «м'які приголосні», «тверді приголосні» тощо. Синтаксична парадигма являє собою регулярні модифікації однієї синтаксичної моделі і трансформацію однієї моделі в іншу. Досить часто синтаксичні парадигми визначаються як ізоморфні до морфологічних. На порядку денному створення загальної синтаксичної системи мови, що охоплюватиме конструктивний і комунікативний синтаксис, у формі ієрархії парадигм.

Лексична парадигма у мовознавчих джерелах трактується по-різному. Найчастіше – це об'єднання граматично однорідних слів, що мають семантичну спільність. Фіксуються спроби побудови ідеографічної (значеннєвої) парадигми, або ієрархії, певним чином підпорядкованих одна одній семантичних груп слів: класів, підкласів, полів, субполів, мікрополів, тематичних і лексико-семантичних груп, синонімічних рядів та антонімічних протиставлень.

Порівняно недавно термін «парадигма» почав використовуватися у словотворі. Як зазначає О.Тараненко, цей термін має два значення: 1) те саме, що й словотвірне гніздо; 2) сукупність словотворчих моделей, що репрезентують регулярні типи словотвірних відношень. У першому значенні використання терміна, на думку О.Тараненка, є некоректним і зайвим, оскільки у цьому випадку традиційно вживається термін «словотвірне гніздо». Друге розуміння терміна виправдане, оскільки воно вписується у загальнолінгвістичне визначення парадигми. Щоб виділити словотвірну парадигму, треба порівняти ряди словотвірних гнізд і виявити типи словотвірних відношень. Наприклад, **читати – читання – читач – читальня – чтиво – читальний; учити – навчання – учень –** (навчальний заклад) – (навчальний посібник) **– навчальний**. У цій парадигмі представлені такі типи словотвірних значень: 1) дія; 2) опредмечена дія; 3) особа, названа за дією; 4) місце дії; 5) предмет, необхідний для реалізації дії; 6) ознака, пов'язана з дією. Цей тип словотвірних відношень має регулярний характер, оскільки

повторюється у багатьох серіях слів. На утворення нових слів впливають уже існуючі парадигми [УМ. Енциклопедія 2000: 423].

Термін «парадигматика» має чотири значення, які теж не завжди в повному обсязі відображені у лексикографічних працях: 1) один із двох аспектів системного вивчення мови, що виявляється у протиставленні двох типів відношень між елементами та (або) одиницями мови – парадигматичними і синтагматичними; розділ науки про мову, що займається парадигматичними відношеннями, їх класифікацією, визначенням сфери їх дії і т.п.; протиставляється синтагматиці за типом досліджуваних відношень і їх групування; 2) у більш широкому значенні – те ж, що й мовна система як сукупність лінгвістичних класів – парадигм; протиставляється синтагматиці як синоніму поняття лінгвістичного процесу і тексту; 3) система парадигматичних відношень, що пов'язують одиниці певного рівня, або сукупність таких відношень; 4) система парадигм або їх сукупність в окремій мові, що застосовується до одиниць певного рівня; розділ граматики (морфології чи синтаксису) присвячений опису сукупності відповідних парадигм (морфологічних, синтаксичних), принципам їх організації, а саме: структурному оформленню парадигм, розмежуванню міжпарадигматичних і внутрішньопарадигматичних відношень, а також їх впливу на процеси історичної перебудови окремих парадигм або в здійсненні словотвірних процесів за зразком уже існуючих словотвірних парадигм і т.п. [ЛЭС 1990: 366-367].

Відповідно до теорії Ф. де Соссюра, мовна система ґрунтується на двох головних типах відношень. З одного боку, виділяються синтагматичні відношення, засновані на лінійному характері мови. Синтагма завжди складається з двох чи кількох послідовних одиниць. З іншого боку, слова мають щось спільне, утворюють поза актом мовлення у пам'яті осіб, що спілкуються даною мовою, певні конгломерати (групи), всередині яких прослідковуються досить різноманітні відношення. Кожна множина слів має щось спільне. Такі відношення не залежать від лінійності, вони виникають у мозку людини як факти мови. Ф. де Соссюр назвав їх «асоціативними відношеннями». Лише пізніше Л.Єльмслєв запропонував назвати їх «парадигматичними», цей термін і закріпився у мовознавстві.

Думки про існування у мовах різних типів відношень висловлювалися вже у працях І.Бодуена де Куртене та його учня Н.Крушевського. Перший звертав увагу на різницю відношень «по горизонталі» і «по вертикалі» під час порівняння одиниць та під час їх послідовної заміни, другий – на їх різницю під час асоціацій за

суміжністю чи за схожістю. У працях Л.Єльмслєва протиставлення парадигматики і синтагматики було переосмислене як протиставлення системи мови і її реалізації (процесу, тексту). Два види відношень розмежувалися на такі, що характеризують мовлення, і на ті, що є ознакою мови. Синтагматичні відношення підпорядковуються логічній кон'юнкції (відношення реляції за принципом «і – і»), парадигматичні – логічній диз'юнкції (відношення кореляції за принципом «або – або») [ЛЭС 1990: 367].

В «Энциклопедическом словаре юного филолога» (1984) його упорядник М.Панов у словниковій статті «Парадигма і синтагма» наводить такий приклад спрощеного розуміння цих понять: «Усе, що хочеться записати в рядок, – синтагма. Усе, що хочеться написати стовпчиком або у вигляді таблиці, – парадигма» [ЭСЮФ 1984: 213]. Так пояснював ці терміни один студент-філолог іншому, і дійсно, доля істини в цьому є.

Поняття парадигми у лексикології було збагачене залученням до її опису «третього виміру», що ґрунтується на деривaційних та асоціативних зв'язках слів і який отримав у Д.Шмельова назву епідигматики. Остання відображає спроможність слова, завдяки словотворенню та процесам його семантичного розвитку, входити одночасно у різноманітні лексико-семантичні парадигми і демонструвати таким чином, крім синтагматичних і парадигматичних, ще й епідигматичні зв'язки [ЛЭС 1990: 367]. У парадигму об'єднуються одиниці, відмінності між якими зумовлені позицією, тобто які взаємо виключають одна одну в тій самій позиції. З поняттям парадигми пов'язане поняття парадигматичної осі. Якщо синтагматичною віссю є вісь послідовності мовних одиниць у мовленнєвому ланцюжку (горизонтальна вісь), то парадигматична вісь – це вісь вибору мовних одиниць (вертикальна вісь) [УМ. Енциклопедія 2000: 423].

Таким чином, термін «парадигма» має дуже давнє походження і спочатку використовувався в античній граматиці як зразок словозміни. Паралельно із лінгвістичним значенням в античній і середньовічній філософії цим поняттям позначали взаємовідношення між духовним і реальним світом. Уведений у методологію наук Г.Бергманом і поширений Т.Куном із значенням «теорія, або модель постановки проблем, прийнята за зразок вирішення дослідницьких завдань певним науковим співтовариством, його методологічна основа» цей термін знайшов широке використання у різних галузях як гуманітарних, так і природничо-математичних дисциплін. У наш час вживається також із значенням: короткий опис (компактна структура) основних понять,

припущень, пропозицій і проблем якої-небудь самостійної галузі знань. У деяких науках використовується як специфічний термін (психологія, математична лінгвістика, літературознавство тощо). І нарешті, у лінгвістиці термін «парадигма» розширив значення і став базою для виникнення нової дисципліни – парадигматики. На жаль, жодне довідкове, спеціальне, енциклопедичне джерело не фіксує термін «парадигма» у всій його багатогранності та специфічності функціонування.

БІБЛІОГРАФІЯ

Авдєєва 2000а – Авдєєва С.Л. Актуальні проблеми морфологічної парадигматики сучасної української мови // Наукові записки. – Випуск 30. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім.В.Винниченка, 2000. – С.143-154.

Авдєєва 2000б – Авдєєва С.Л. Основні критерії визначення морфологічних парадигм сучасної української літературної мови // Наукові записки. – Випуск 22. – Частина 1. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім.В.Винниченка, 2000. – С.3-15.

Ахманова 1969 – Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Изд. 2-ое, стереотипное. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 608 с.

Брокгауз и Ефрон 1897 – Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгаузъ и И.А.Ефронъ. – Т.XXII-А. – СПб.,1897. – 963 с.

БСЭ 1975 – Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. – Т.19. – М.: Сов. энциклопедия, 1975. – 647 с.

Ганич, Олійник 1985 – Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.

ЭСС 1995 – Энциклопедический социологический словарь / Общ. ред. Г.В.Осипова. – М., 1995. – 939 с.

ЭСЮФ 1984 – Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание) / Сост. М.В.Панов. – М.: Педагогика, 1984. – 352 с.

Кондаков 1975 – Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. – Второе, испр. и доп. изд. – М.: Наука, 1975. – 720 с.

КПС 1985 – Краткий психологический словарь / Сост. А.А.Карпенко; Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.

Кротевич, Родзевич 1957 – Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 236 с.

Культурология 1997 – Культурология. XX век. Словарь. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 640 с.

ЛЭС 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

ЛСД 1997 – Літературознавчий словник-довідник / Р.Т.Гром'як, Ю.І.Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.

Огурцов 1989 – Огурцов А.П. Парадигма // Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С.С.Аверинцев, Э.А.Араб-Оглы, Л.Ф.Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

Ожегов 1983 – Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Изд. 14, стереотипное. – М.: Русский язык, 1983. – 816 с.

ПС 1999 – Психологический словарь / Под ред. В.П.Зинченко, Б.Г.Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика-Пресс, 1999. – 440 с.

Психология 1990 – Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

Розенталь, Теленкова 1976 – Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.

Руднев 1999 – Руднев В.П. Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1999. – 384 с.

РЯ. Энциклопедия 1979 – Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П.Филин. – М.: Сов. энциклопедия, 1979. – 432 с.

СЭС 1998 – Социологический энциклопедический словарь / Редактор-координатор Г.В.Осипов. – М.: Изд. группа ИНФРА.М – НОРМА, 1998. – 488 с.

СІС 1974 – Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. – 776 с.

СИС 1983 – Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1983. – 608 с.

СИС 1989 – Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М.: Русский язык,1989. – 624 с.

СІС 2000 – Словник іншомовних слів / Уклад. С.М.Морозов, Л.М.Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 664 с.

ССРЛЯ 1959 – Словарь современного русского литературного языка / Ред. кол.: А.М.Бабкин, Е.Э.Биржакова, Ф.П.Филин (председатель). – Т.9. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1959. – 1482 с.

СУМ 1975 – Словник української мови / Ред. кол. І.К.Білодід (голова), А.А.Бурячок, В.О.Винник та ін. – Т.6. – К.: Наукова думка, 1975. – 832 с.

УМ. Енциклопедія 2000 – Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.

УРЕ 1962 – Українська радянська енциклопедія / Гол. ред. кол.: М.П.Бажан (гол. ред.), І.К.Білодід, В.Г.Бондарчук та ін. – Т.10. – К.: Гол.ред. УРЕ, 1962. – 576 с.

ФЭС 1999 – Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 576 с.

ФС 1991 – Философский словарь / Под ред. И.Г.Фролова. – Изд. 6. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.

Шанский и др. 1975 – Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка / Под ред. С.Г.Бархударова. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Просвещение, 1975. – 543 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Авдєєва Світлана Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім.В.Винниченка.

Наукові інтереси: морфологічна парадигматика сучасної української літературної мови.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2001 р.

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ НАРОДНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

(на матеріалі Кіровоградщини)

Тетяна Громко (Кіровоград)

Народні географічні терміни становлять значний семантичний і структурний інтерес. При спільності географічної семантики спостерігається ряд семантико-словотвірних моделей, серед яких є як утворення, представлені в інших слов'янських мовах, українських говорах, так і вузьколокальні діалектизми.

The folk geographic terms have a great semantic and structure interest. With the identity of the geographic semantics stems the series of semantico-wordformation models is observed, among which are the formations represented in other Slavonic languages and Ukrainian patoises as well as local dialecticisms.

Відомо, що основна мовна й, особливо, позамовна інформація яку містять у собі слова тієї чи іншої лексичної групи, відбивається в їхній семантичній структурі. Саме тому предметом нашого дослідження обрані особливості семантики народних географічних термінів Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини), які відбивають специфіку номінації в місцевому мовленні, природні умови регіону тощо. Матеріал для аналізу взятий за словником Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини (див. бібліографічні скорочення СНГТК). Дана стаття є лише фрагментом нашого монографічного дослідження «Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини)» (Громко 2000).

Дослідження народних географічних термінів (далі, як і для *географічна термінологія*, – ГТ) на місцевому матеріалі показало, що ця лексична група є досить чисельною (1787 лексем та їх варіантів) і важливою частиною загальнонародної мови. Діалектні й говіркові особливості зумовлюють значну варіативність ГТ за фонетичним та словотвірним оформленням, що спричиняється до їх синонімічного використання, увиразнення місцевого мовлення тощо.

Становлення, розвиток і функціонування народної ГТ визначається рядом позамовних і власне мовних факторів, які перебувають у тісному взаємозв'язку. Особливості рельєфу, гідрографії та природних умов Кіровоградщини як частини лісостепу і степу, а також ведення господарства знайшли своє відображення в семантиці досліджуваних ГТ. Загальна характеристика географічних умов регіону показує типові

властивості рівнинного рельєфу [Громко 2000: 5-6], що, у свою чергу, знаходить відображення в семантичній мотивації назв географічних об'єктів (далі ГО).

Зафіксовані в говірках Центральної України ГТ становлять в основному сформовану термінологічну мікросистему, яка репрезентує відповідну сукупність понять і має складну внутрішню структуру. З огляду на значення лексичні одиниці утворюють певну систему, у межах якої виділяється 24 лексико-семантичні групи (далі ЛСГ), об'єднаних на основі спільної узагальнюючої семантики (близько 270 сем) та протиставлених за рядом диференційних ознак (далі ДО). Спільними для всіх ГТ виявляються такі основні ДО: 'розмір ГО', 'форма', 'наявність/відсутність рослинності', 'функціональне призначення'. До додаткових віднесені 'заболоченість/незаболоченість', 'місце розташування відносно інших ГО'.

У «Тематичній групі назв на позначення рельєфу» виділяється 3 підгрупи, що позначають рельєф та його частини, ГО, пов'язані з рельєфом, і шляхи сполучення (усього понад 800 лексем та їх варіантів). У межах лексичних підгруп вичленовується 12 ЛСГ, які містять близько 120 сем, об'єднаних на основі спільної узагальнюючої семантики та протиставлених за рядом ДО. Об'єднуючими для всіх ЛСГ виявляються такі ДО: 'розмір', 'форма', 'наявність/відсутність рослинності'; відмінними – 'заболоченість/незаболоченість', 'місце розташування відносно інших ГО', 'функціональне призначення'.

«Тематична група географічних назв на позначення рослинного покриву» складається з трьох ЛСГ: «ліс», «луг», «поле», які виявляють значну відмінність між собою. Так, у системі ЛСГ «ліс» функціонує понад 300 назв та їхніх варіантів, які виражають 52 семи, а в ЛСГ «луг» нараховується лише 85 лексем, що реалізуються у 7 семах. Щодо ДО, то для аналізованих ЛСГ вони не є спільними. Лише ознака 'розміщення відносно іншого ГО' частково реалізована в кожній з них. Звертає на себе увагу ряд лексем з семантикою 'випалене місце', представленою в усіх трьох ЛСГ (див. також далі сему 'випалене місце на болоті'). Це семантично близькі, часто метафоричні утворення з коренями ***-гор-/-гар-, -пал-.***

«Тематична група назв на позначення водних об'єктів та їх частин» складається з двох підгруп: 1) назви на позначення болота і 2) назви протічних і непротічних вод та їх частин. З них значні чисельні переваги має група назв на позначення водних об'єктів та їх частин – понад 430 лексем та їх варіантів. Однак і ЛСГ «болото» представлена досить

великою кількістю ГТ (близько 60 одиниць). Приміром, сему ’болото (в загальному значенні)’ репрезентують 68 лексем та їх варіантів.

Важливим джерелом формування ГТ та їх семантичної структури виступає переосмислення основ, у зв’язку з чим виявлено ряд способів перенесення значень, семантичних ланцюгів, а також повторюваність останніх, що відносяться до різних ГТ, які, на перший погляд, логічно далекі один від одного, однак семантично пов’язані (*лелека, лотка, шарабан*).

Одним з основних джерел поповнення народної ГТ є перехід назви одного ГО на інший, так звані коливання значень у середині географічної лексики. Проведений аналіз засвідчив, по-перше, перехід назв макрореалій на ГТ, які позначають ГО незначного розміру (напр., *водоспад* ’падіння води на місці невеликого прямовисного уступу річища’, *пристань* ’місце водопою’, *шахта* ’місце добування глини, піску’), по-друге, семантичні ланцюги і моделі семантичної мотивації цих утворень в основному підтверджують закономірності розвитку ГТ, які виявлені й обґрунтовані в роботах інших дослідників (напр., ’яр’↔’ліс’ – *байрак*, ’болото’↔’калюжа’ – *багно, болото*), а також на місцевому ґрунті (’ліс’↔’долина’ – *діброва*, ’тиха течія річки’↔’ділянка водойми’↔’мілина’↔’грядка городніх культур’ – *плесо*, ’підвищення’↔’купа’↔’насип піску біля річки’↔’мілина’↔’острів’↔’тверда дорога’ – *насип*).

Важливою для формування ГТ є нетермінологічна лексика і лексика інших термінологічних систем. Перетворення останніх у назви на позначення ГО відбувається переважно шляхом метафоризації або метонімізації, внаслідок яких реалізується ряд продуктивних семантичних моделей, що в багатьох випадках підтверджує відомі в мові чи в інших діалектах семантичні закономірності (напр., ’ліс за породою дерев’↔’дерево’ – *береза, сосонка*, ’болото’↔’рослинність’ – *мох, баговіння,* ’поле після збирання певної рослини’↔’рослина’ – *картошка, пшінка*), а в деяких випадках є новими (’частина тіла людини або тварини’↔’ознака рельєфу’ – *лоб, ріг, зуб*; ’предмет побуту’↔’ГО’ – *дзеркало, петля*). Найбільш типовим і дуже продуктивним є вживання назв посуду в якості назв рельєфу (*бадя, котел, лійка*) і назв людського тіла на позначення гідрооб’єктів (*головиця, горловина*). Серед менш продуктивних такі семантичні моделі ’тварина, птах’↔’ГО’ – *баранці, гусак, журавель,* ’геометрична фігура’↔’ГО’ – *угол, круг;* ’частина будівлі’↔’ГО’ – *вікно, стінка,* ’одяг і його деталі (кравецькі назви)’↔’ГО’ – *рукав, клапоть, штани*.

Дослідження показало, що виявлені семантичні мотиваційні моделі залежать від уявлень, які лежать в основі внутрішньої форми. Чіткої диференціації мотивів не доводиться спостерігати ні в народних поглядах, ні у принципах номінації ГО. У зв'язку з цим характерною особливістю народних ГТ досліджуваного ареалу є розхитування чітких семантичних меж. Це виявляється у переважному використанні назв, які позначають кілька ГО, що, у свою чергу, є ознакою полісемії. Кількість полісемантичних ГТ та їх форм сягає 1367 одиниць (близько 76,5 %). Відповідно моносемантичні одиниці становлять 420 ГТ (близько 23,5 %). При цьому семантична структура ГТ характеризується надзвичайно широкою амплітудою значень: набір сем коливається від 1 (*горбуняк, затінь, теча*) до 12 (*балка, левада*). Виявлена особливість свідчить про неузуальний характер багатьох зафіксованих одиниць, які ще не набули ознак спеціальних термінів і з функціонально-семантичного погляду становлять периферію власне географічної термінології.

За сферою вживання і характером семантичної структури ГТ об'єднуються у три групи: загальновживані (близько 130 одиниць, напр., *низовина, колодязь, купа*), діалектні (більша частина: *лісняк, лиса гора, пасовисько* тощо) і специфічні для окремих говірок (незначна частина, напр., *бар'як, прогайвина, рятак, шандори*).

Співвідношення функціонуючих у досліджуваному ареалі загальновживаних, діалектних і специфічних для окремих говірок ГТ неоднакове. У ряді випадків домінуючою стала літературна назва з певними модифікаціями (напр., *яр* 'яр', яр, що висох', 'яр у лісі', 'яр, що поріс лісом'). Подекуди немаркована ознака в літературній мові на діалектному рівні може виступати і як додаткова (напр., *лісок* 'узлісся', 'клин лісу', *луг* 'луг', 'луг заливний', 'низина, поросла травою' та ін.). Переважають діалектні ГТ або загальновживані лексеми зі специфічними для місцевого мовлення семами (*балка* 'підвищення', *копанка* 'поляна в лісі, просіка', *островок* 'мілина', 'межиріччя'). Значно менше слів має географічне значення, характерне лише для окремих говірок (напр., *белебень* 'рівнина', *кагат* 'штучно вирита яма', *солонець* 'водна поверхня серед болота'). Специфічними є оказіональні семи, антонімічні до значень тих же ГТ у літературній мові (напр., *діл* 'довге підвищення', *берег* 'яр'). Відповідно до сфер функціонування й семантичних зрушень ареальне поширення різних лексем і сем є неоднаковим, про що свідчать підготовлені за результатами дослідження картосхеми.

Сучасний стан народної ГТ Центральної України – це наслідок, по-перше, давніх контактів автохтонних прото- чи східнослов'янських

діалектів й української мови з іншими мовами (переважно слов'янськими) і, по-друге, взаємодії сучасних українських діалектів і говірок, а також пізніших впливів слов'янських (переважно російської) мов на українську мову та її діалекти. У зв'язку з цим більшість досліджуваних ГТ має спільнослов'янське коріння і характеризується спорідненою семантикою та деякими засобами її вираження (насамперед основами і набором так званих «географічних», або «локативних» афіксів).

Запозичені ГТ становлять незначну групу. Серед них виразно виділяються і знаходять свої семантичні паралелі з автохтонними лексемами росіянізми (*наводнєніє, питюшнік* та ін.), болгаризми (*гуре, змє, побряго*), молдаванізми (*болване, постате*). Окрім фонетико-морфологічних змін, що сталися при адаптації таких слів, семантика запозичень, як правило, трансформується в межах однієї ЛСГ (напр., болг. *камак* і укр. *камінь* 'окремий камінь').

Крім семантичних особливостей, народна ГТ Центральної України, зокрема Кіровоградщини, містить багато інших цікавих зв'язків і властивостей (фонетичних, словотвірних, морфологічних та ін.), вивчення яких доповнить уявлення про розвиток місцевого мовлення й засвоєння краю. Тому проведене дослідження є лише одним з необхідних кроків на шляху до повнішого пізнання цілісної картини формування лексико-граматичної системи української мови й умов її функціонування.

Значна варіативність за фонетичним, морфологічним і словотвірним оформленням спричиняє існування великих синонімічних рядів ГТ «Тематичної групи назв на позначення рельєфу», що позначають одне й те ж поняття (напр., сему 'підвищення' передають 52 лексеми та їх варіанти, сему 'дорога' – 50 одиниць). Найчисельнішою у плані вираження є ЛСГ на позначення низини та пов'язаних з нею ГО – яру, долини – і підвищення, зокрема його частин: напр., 'схил гори, горба, підвищення' – 52 лексеми, 'вершина підвищення' – 33. ГТ, що передають особливості рельєфу з різними модифікаціями значень (семантично марковані), представлені меншою кількістю утворень: 'дорога, вимощена каменем' – 18, 'рівнина біля річки' – 4. Особливий інтерес серед лексем зі спільною семантикою становлять ГТ, генетично не пов'язані між собою. У цьому плані помітно виділяються лексеми, що репрезентують семи 'окремий камінь', 'печера'. Найтиповішими для багатьох ЛСГ є численні групи похідних з прозорими твірними основами ***-діл-, -рівн-, -низ-, -яр-, -верх-, -вис-, -гор-, -горб-, -камін-, -піс-***, які семантично пересікаються.

«Тематична група географічних назв на позначення рослинного покриву» включає ГТ, об'єднані за спільною семантикою. Вони становлять не дуже чисельні синонімічні ряди (від 2 до 28 одиниць). Найбільша кількість сем пов'язана з характеристикою лісу за породою дерев: 'березовий ліс', 'сосновий ліс', 'зарослі горіху' тощо. До найчисельніших за кількістю форм вираження належать семи 'прогалина в лісі, просіка' (41 лексема та її варіанти), 'зарослі кущів' (38), 'необроблене поле' (32), 'поле' (30),'купа гілля, лісового сміття' (28). Стосовно ГТ з останніми семами, спостерігається етимологічна їх неспорідненість

Проведений аналіз «Тематичної групи назв на позначення водних об'єктів та їх частин» виявив у її межах такі особливості: ДО, виявлені в мікрополях «болото» і «води», різні. Це пояснюється специфікою описуваних водних об'єктів. Так, у ЛСГ «болото» вичленовуються загальні ознаки 'розмір', 'розміщення відносно інших ГО' та окремі місця – 'мокре місце між двома узгір'ями', 'місце, де було болото', 'болотна яма' тощо. Стосовно протічних і непротічних вод, окрім 'ГО (в загальному значенні)', основна група сем характеризує частини цих водних об'єктів: 'витік, початок річки', 'звивина у руслі річки', 'загата' та ін. (всього 44 семи).

Аналіз орорельєфних термінів («Тематична група назв на позначення рельєфу») нерідко свідчить про непропорційне співвідношення репрезентантів семантичних опозицій: напр., 'великий горб' (4 лексеми): 'невеликий (невисокий) горб' (10), 'вершина підвищення, поросла травою' (1 лексема): 'вершина підвищення, вільна від рослинності' (6).

Більшість ЛСГ «Тематичної групи географічних назв на позначення рослинного покриву» [Громко 2000: 39-69] характеризується досить численними рядами споріднених похідних: ЛСГ «ліс» – від ***ліс***, ЛСГ «луг» – від ***луг, залив, затоп, пасти*** тощо. Для ЛСГ «поле» таке явище малохарактерине: *пустище, пустка, пуща*. Семантичні опозиції в доліджуваних ЛСГ реалізуються досить симетрично: напр., 'оброблене поле':'необроблене поле', що відзначено і в дослідженнях інших мовознавців. Зафіксовані також ГТ з оказіональним значенням: *гай* 'земельна ділянка, поросла бур'яном', *піч* 'випалене місце в лісі'.

Синонімічні ряди ЛСГ «протічні води» і «стоячі води» «Тематична група назв на позначення водних об'єктів та їх частин» визначаються відзначаються як лексично найчисельніші: напр., 'течія річки' (41 лексема), 'джерело' (40), 'калюжа' (25), 'мілина' (37). При цьому звертає на себе увагу неспорідненість переважної більшості з них (напр.,

’вир у річці’ – *водоверть, коловорот, кручало, бакай, омут, бурхлинка, шурша*, ’мілина’ – *міль, брід, жаб’ятник, цапляник, плесо, коса*). Найбільш типовими для багатьох ЛСГ є численні деривати з твірними основами, функціонуючими в літературній мові: ***-болот-, -баг-рік-, -став-, -кал-, -берег-,-глиб-, -міл-*** та ін.

У межах тематичних груп помічено цілий ряд семантичних зрушень. Напр., серед ГТ «Тематичної групи назв на позначення рельєфу» [Громко 2000: 5] фіксуються вже досліджувані мовознавцями на базі ГТ інших регіонів семантичні моделі: ’верх’↔’низ’ (*балка, байрак*) та специфічні для досліджуваних говірок моделі: ’рівнина’↔’низина’ (*діл, низ*), ’поле’↔’рівнина’ (*степ, толока*). Деякі ГТ в плані семантичних переходів виходять за межі аналізованої тематичної групи: ’яр’↔’джерело’ (*рівчак*), ’прірва’↔’вир у річці’ (*круча*), ’рівнина’↔’низина’↔’ліс’ (*левада*).

Проведений аналіз тельмо- і гідрографічних термінів («Тематична група назв на позначення водних об’єктів та їх частин») [Громко 2000: 70; 80] показує ряд семантичних зрушень. Вони спостерігаються, по-перше, в середині тематичної групи (напр., ’річка, джерело’↔’русло річки’↔’течія річки’↔’ділянка водойми’↔’криниця’ (*вода*); ’тиха течія річки’↔’ділянка водойми’↔’водна поверхня серед болота’↔’мілина’ (*плесо*). Крім вище вказаних метонімічних переходів, виявлені назви на позначення ГО, утворені шляхом метафоризації, зокрема семантичний перехід ’частина тіла людини’↔’ГО’ (*головиця, горловина*), ’птах’↔’криниця’ (*гусак, журавель, лелека*), а також утворені способом синекдохи (напр., *камінь* ’кам’янистий берег’).

У межах тематичної групи назв на позначення рослинного покриву помічено ряд семантичних зрушень: напр., модель взаємопереходу ’ліс’↔’гора’, ’ліс’↔’луг’, що реалізується в ГТ, які передають назви лісу за розташуванням відносно інших ГО, зокрема, з ознаками ’ліс розташований біля ГО’ і ’ліс із переважанням певних ГО’. ГТ на позначення лугу також також репрезентують семантичні переходи ’луг’↔’інший ГО’ (*берег, плавні, толока*), а лексеми зі значенням «поле» функціонують на межі власне nomina loci та назв орорельєфу.

У системі ЛСГ «Тематичної групи назв на позначення рельєфу» реалізуються загальновживані (*низинка, кювет, могила*), діалектні (*вертьоба, ровень, шпиль*) і вузькодіалектні (*річковина, фоса*) ГТ. Щодо «Тематичної групи географічних назв на позначення рослинного покриву», тут загальновживані (*ліс, поляна, бур’ян, чагар*), діалектні

(*гамуз, заливняк, згарище*) і специфічні для окремих говірок (*гуре, прогайвина, сміттяка*). Відповідно – «Тематична група назв на позначення водних об'єктів та їх частин» – *болото, річка, дамба, глибина*; діалектні *ставище, ручайок, водостій, стара річка* і характерні для окремих говірок: *кирнич, питюшнік, шандори, яз*.

Отже, за характером семантичної структури досліджувані ГТ є досить специфічними. Сфера функціонування, семантичні зрушення й особливості значення впливають на ареальне закріплення ГТ. Відповідно ареальне поширення різних ГТ чи їхніх сем є нерівномірним.

БІБЛІОГРАФІЯ

Громко 2000 – Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). – Кіровоград, 2000. – 175 с.

СНГТК – Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ-Кіровоград, 1999. – 224 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Громко Тетяна Василівна – старший викладач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми семантики і структури діалектної лексики в українській мові.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2001 р.

ВПЛИВ ТРАДИЦІЙ, ДІАЛЕКТІВ, ЗАПОЗИЧЕНЬ ТА АНАЛОГІЇ НА ФОРМУВАННЯ НАГОЛОСУ ОЙКОНІМІВ

Лариса Гуцул (Кіровоград)

У статті розглядаються фактори формування акцентологічної системи українських ойконімів, зокрема вплив наголосу попередньої епохи, або традицій, діалектної сфери, запозичень та дія аналогії. Встановлені деякі закономірності наголосу ойконімів.

The article deals with the factors of formation of the accentual system of Ukrainian oickonyms particularly the influence of the stress of oickonyms from the previons epoche, or the traditions dialect sphere, borrowings and a role analogikos. Some peculiarities of the stress in oickonyms howe been worked out.

Акцентологічна система українських назв населених пунктів формувалася під впливом апелятивів, наголосу попередньої епохи, або традицій, діалектної сфери, запозичень, у тому числі з російської мови,

та дії аналогії. Акцентологія ойконімів має свою відносно самостійну систему, яка протягом усього періоду існування виробила специфічні, притаманні тільки їй, риси і яка перебуває ще у стадії розвитку та вдосконалення.

Метою пропонованої статті є дослідження впливу традиційного наголошення, діалектів, запозичень та дії аналогії на формування акцентуації українських назв населених пунктів.

Одним із важливих факторів формування акцентологічної системи ойконімів є вплив *наголосу попередньої епохи*, *або традицій*. Акцентологічна система ойконімів формувалася протягом тривалого історичного розвитку.

В акцентуації назв населених пунктів протягом століть відбувалися певні зміни, вони проявляються тією чи іншою мірою й на сучасному етапі. З.М.Веселовська, розглядаючи особливості наголосу іменників, твердить, що сучасна система українського наголосу є продовженням найдавнішої слов'янської системи, в якій відбулися певні зміни, тому ряд специфічних явищ українського наголосу простежується протягом кількох століть і є фактами здебільшого аналогійного походження, що виникли в певних морфологічних категоріях, нашаровуючись на колишню основу [Веселовська 1971: 21]. Знаючи ці зміни, можна глибше осмислити норми в наголошуванні, зрозуміти закономірності акцентуаційних змін, які постійно відбуваються в ойконімічній системі, як і взагалі в мові, а це допоможе зорієнтуватись у випадках подвійного наголошення [Скляренко 1969: 4].

Пряме наслідування встановленого в минулому наголосу, або фактор традиції, має немалий вплив на формування акцентуації ойконімів. Традиційне з історичного боку префіксальне наголошення у префіксальних безсуфіксних ойконімах: *По/ступель Пл*, *По/знань Рв*, *За/копань Рв*, *Пере/рісль ІФ*, *Не/хворощ Жт* та ін. Процес поступового переміщення наголосу з префікса на корінь почався в пізньослов'янський період, цей процес триває і зараз [Винницький 1984: 13]. Тому в ойконімах цього типу акцентованим виступає і префікс, і корінь (*При/случ Рв*, але: *Прию/т Мк*; *За/річ Пл*, але: *Зато/н Пл*; *Ро/звіт Од*, але: *Розли/в Хрс*; *По/січ Лв*, але: *Поді/л См*).

В ойконімах на -иц-я традиційно можлива тільки коренева та суфіксальна акцентуація (*Бу/зовиця Чрв – Води/ця Зк*). Наголосу на закінченні в ойконімах та апелятивах на -иц-я не зафіксовано, тому що в них у процесі історичного розвитку наголос переміщався лише з кореня на суфікс, а флективної акцентуації вони не знали і не знають [Скляренко 1969: 130-131].

Ойконіми на -ич-і належать до найдавніших назв поселень. На території східних слов'ян, як зауважує В. О. Горпинич, формант -ич-і був поширений ще в докиївський період (напр., знаходимо його вже у назвах племен у/личі, кри/вичі, вя/тичі) [Горпинич 1976: 73], і характерною особливістю цього форманта -ич-і було те, що він завжди виступав акцентованим. В ойконімах на -ич-і у сучасній українській мові збереглось традиційне наголошення, а саме – наголошення передформантної частини (*Ба/бичі Зк*, *Ярosла/вичі Трн*). Із 199 зафіксованих ойконімів на -ич-і 194 мають кореневий наголос. Поодинокі випадки суфіксального наголошення (їх зафіксовано 4: *Лісови/чі Кв*, *Курови/чі Лв*, *Солови/чі Вл*) та флективного наголошення (1 випадок: *Мариничі/ Чрв*) не можуть бути диференціюючими акцентуаційними ознаками ойконімів на -ич-і; а також єдиний випадок паралельного наголошення (*Рикови/чі/ Вл*) та по-різному наголошених однотипних ойконімів (*Рико/вичі Вл – Рикови/чі/ Вл*) свідчить про нехарактерне для цих назв перетягування наголосу на суфікс чи флексію, і вони є винятком у системі наголошення ойконімів на -ич-і.

Акцентологічна система ойконімів формувалася також під впливом *діалектної сфери*. Літературна норма, як відомо, в основі своїй має південно-східні наголоси, але вона й враховує інші наріччя. Так, для південно-західних та північно-західних говорів характерне:

а) наголошення кінцевого складу в безсуфіксних ойконімах (*Лука/ Трн*, *Чрв*, *ІФ*; про це свідчать і паралельні акцентуаційні форми в ойконімах *І/спа/с Чрв*, *Сі/го/р Зк*, *Е/сма/нь См*, *Цу/ма/нь Вл*);

б) наголошення суфіксів -иц-я, -ниц-я (*Хотови/ця Трн*, *Городни/ця ІФ*); про нівелювання діалектних особливостей західних регіонів свідчать і паралельні акцентні форми в назві *О/стри/ця Чрв*, і наявність по-різному наголошених однотипних ойконімів: *Болотни/ця Чрг – Боло/тниця Жт*, *Мельни/ця Рв – Ме/льниця Трн*);

в) перетягування наголосу на суфікс -ів (*Левкі/в Жт*, *Сосні/в Трн*, *Рогачі/в Жт*). Більш характерною акцентуацією для ойконімів на -ів є коренева (*Ха/рків Хрк*, *Ора/тів Вн*). Пор.: наголос на корені мають 237 ойконімів, а на суфіксі – 54;

г) наголошення суфікса -ець (*Сіле/ць Лв*, *Острїве/ць ІФ*, *Тростяне/ць См*, *Сторожине/ць Чрв*); ойконіми з акцентованим суфіксом -ець найбільш поширені в областях Західної України;

ґ) флективна акцентуація ойконімів на -к-и – 39 % (*Сташки/ Жт*, *Лужки/ См*); ойконіми цього структурного типу з наголошеним останнім складом (флективним наголошенням) трапляються переважно в Житомирській та Сумській областях України.

Ойконімічна система регіональна, тому акцентуація ойконімів враховує місцезнаходження населеного пункту на певній території.

Але акцентуація ойконімів може зазнавати впливу з боку традицій різних діалектів, що приводить до різнотипності та різнобою в наголошенні. Наприклад, ойконіми на -ц-і поширені не на всій території України, також і не на території одного діалекту, засвідчує В.О. Горпинич. Ареал їх максимального поширення охоплює більшу частину буковинських, наддністрянських, волинських, подільських, середньонаддніпрянських та полтавських говірок. Немає їх зовсім або трапляються спорадично в поліських, слобожанських, степових, гуцульських, бойківських, закарпатських та надсянських говірках. Основне ядро їх зосереджене в Тернопільській, Хмельницькій, Вінницькій та Чернівецькій областях. Як бачимо, географія ойконімів на -ц-і не збігається з діалектним поділом української мови [Горпинич 1976: 78-79]. Тому в акцентуації ойконімів на -ц-і сопстерігається різнобій та відносно часте вагання в наголосі (*Да/нькі/вці Чрв*, *Су/хі/вці Рв*, *Дині/вці/ Чрв*, *Дубі/вці/ ІФ*, *Горбі/вці/ Чрв*, *Дороші/вці/ Чрв*, *Волоскі/вці/ Рв*). Неусталеність акцентуаційної системи ойконімів на -ц-і пояснюється ще й тим, що ці назви нові за походженням: топоніміст вказують на XIV-XV ст. як на час активного їх поширення [Никонов 1965: 21].

Зазнаючи впливу традицій різних діалектів, ойконіми не завжди мають строкату акцентуаційну систему. Так, назви населених пунктів на -ич-і поширені в межах різних діалектів на периферійній частині країни (пор.: північна частина Івано-Франківської обл., західна – Тернопільської, Львівська, Волинська, північна частина Рівненської, Житомирської, Київської та Чернігівської областей). Крім того, західний їх ареал донедавна був штучно відірваний від основного українського середовища [Горпинич 1976: 73]. Але незважаючи на це, акцентуація ойконімів на -ич-і сформована, стабільна: закономірним у ній є наголошення передформантної частини (*Ба/бичі Зк*, *Ярosла/вичі Трн*).

При визначенні місця наголосу в ойконімах орієнтуються на вимову місцевих жителів [Суперанская 1966: 189]. Тому найчастіше місцевий і офіційний варіант наголосу збігаються: оф. *Млинки/ Чрв* – місц. *Млинки/ Чрв*, оф. *Ода/ї Од* – місц. *Года/ї Од*, оф. *Коло/дязне Хрк* – місц. *Коло/дяжна Хрк*, оф. *Одра/дне Мк* – місц. *Одра/да Мк*, оф. *Зеле/не Трн* – місц. *Зеле/на Трн*, оф. *Пні/вне Вл* – місц. *Пні/вно Вл*, оф. *Капіта/нівка Од* – місц. *Капіта/нка Од*, оф. *Наста/сіївка Од* – місц. *Анаста/сіївка Од*, оф. *Не/мерче Вн* – місц. *Не/мерчі Вн*, оф. *Думе/ни Чрв* – місц. *Дум'я/ни Чрв*.

Але є випадки і відмінного наголошення місцевої та офіційної назви: оф. *Балки/ Зп* – місц. *Ба/лки Зп*, оф. *Ду/бно Рв* – місц. *Дубна/ Рв*, оф. *Гені/ївка Хрк* – місц. *Ге/нівка Хрк*, оф. *Маяки/ Од* – місц. *Мая/к Од*.

Чималий вплив на формування наголосу ойконімів мали *запозичення*. Місце наголосу в українських назвах населених пунктів не завжди збігається з місцем наголосу в тих же іменах у мові-джерелі. Акцентуація в ойконімах української мови часто ґрунтується на своїх специфічних основах, відмінних від акцентуації в інших мовах, і лише умовно зіставляється з наголосом мови-джерела [Суперанская 1966: 57]. Ця думка підтверджується такими прикладами:

– основна акцентологічна тенденція для ойконімів на -ія – наголошення третього від кінця складу (*Феодо/сія Крм*, *Парцеля/рія Лв*, *Кі/лія Од*, *Ві/лія Рв*, *Диві/зія Од*, *Коло/нія Трн*, *Євпато/рія Крм*, *Та/врія Хрс*, *Конста/нція Трн*, *Лева/дія Крм*). Винятки становлять поодинокі назви з наголосом на першому від кінця складі (*Турія/ Хрс*) чи другому від кінця складі (*Базалі/я Хм*, *Манжелі/я Пл*);

– ойконіми на -ос (запозичені з грецької мови) за традицією вимовляються з наголосом на останньому складі (*Форо/с Крм*). Але таке наголошення суперечить дійсному, адже за грецьким зразком акцентованим у них повинен бути перший склад [Суперанская 1966: 22]: *Фо/рос*;

– ойконіми на -ер (назви населених пунктів «німецького типу») натуралізувались в українській мові, і закони наголошення в них ті ж, що й закони наголошення у власне українських ойконімах. Так, двоскладові ойконіми на -ер здебільшого мають наголос на першому складі (*Бу/ймер См*).

Часто акцентні норми інших мов переносяться на акцентні норми українських ойконімів. Так, польська модель наголосу на другому від кінця складі впливає на українську акцентологію, в т. ч. і на акцентологію ойконімів; це пояснюється як територіальною близькістю Польщі, так і мовною близькістю. Наприклад, характерною особливістю акцентуації українських ойконімів на -ич є наголошення другого від кінця складу, що пояснюється впливом системи наголошення польської мови (пор.: *Со/бич См*, *О/бич Трн*, *Дрого/бич Лв*, *Красо/вич Зп*). Лише один ойконім (*Сопи/ч См*) має наголошений останній склад (формант -ич) та один ойконім має паралельні акцентні форми (*Ду/бри/нич Зк*).

На акцентологію українських ойконімів вплинула російська мова. Іноді важко провести чітку межу між власне українськими та власне російськими моделями та характеристиками наголосу, бо багато з них є чисто українськими, а чимало – чисто російськими, і навпаки. Так,

українські двоскладові ойконіми на -ськ-е, як правило (69 %), мають наголос на першому складі, як і в російській мові (*Спа/ське Чрг*, *Го/рське Днц*); наголошення другого складу українського ойконіма *Коси/х Зп* пояснюється впливом російської мови, де за законами акцентуації у двоскладових ойконімах на -их наголошується другий склад; в ойконімах на -их-а в українській мові, як і в російській, найчастіше наголошується передостанній склад, що узгоджується з наголосом загальної назви (*Коляди/ха См*, *Лепети/ха Мк*); більшість двоскладових ойконімів на -ин (65 %) мають наголос на першому складі (*Бу/тин Трн*, *Гні/дин Кв*), а в трискладових (66 %) – на середньому складі (*Соло/твин ІФ*, *Лади/жин Вн*); наголошення останнього складу українського ойконіма *Біга/ч Чрг* пояснюється впливом російської мови, у якій в назвах на -ач акцентованим є останній склад, на відміну від української мови (*Ба/хмач Чрг*, *Бу/чач Трн*) тощо.

Нарешті, важливим фактором впливу на формування акцентологічної системи ойконімів була *дія аналогії*, тенденція до вирівнювання наголосу. Ця важлива тенденція сучасної системи наголошення ойконімів проявляється у створенні морфонологічних стереотипів і взаємодії їх за принципом фонологічних опозицій [Афанасьєва 1984: 112].

Система словесного наголосу, як писала З.М. Веселовська, зумовлена спочатку фонетичними відносинами, зазнала змін, які були викликані причинами морфонологічного порядку. У зв'язку з порушенням колишніх часо-кількісних та інтонаційних відносин складалися нові закономірності, у яких відігравала основну роль дія граматичної аналогії, вирівнювання наголосу в парадигмах. Тоді внаслідок поступових змін виникали варіантні наголоси, поряд з давніми формами з'являлися нові, вони співіснували, а потім усталювався один тип наголошення [Веселовська 1970: 6].

Одним із конкретних способів виявлення акцентної аналогії є морфонологізація наголосу, а саме фономорфологічний стереотип. Дослідження наголошення ойконімів ведеться на основі виділення морфонологічних фіналей, бо саме за фіналями ойконіми (як і інші слова) об'єднуються в групи, в яких діє закон аналогії. Ще І. І. Огієнко писав, що суфікси, до яких він відносив не лише словотворчі елементи, а й кінцеві фонеми основи та їх групи (у нас – фіналі) завжди дають правильну вказівку на наголос у слові [Огієнко 1927: 27-39].

В акцентологічній системі ойконімів активно відбуваються два процеси: вирівнювання наголосу ойконімів за аналогією до наголосу

більшості ойконімів даного структурного типу та вирівнювання наголосу ойконімів за аналогією до наголосу апелятивів.

Вирівнювання наголосу ойконімів за аналогією до наголосу більшості ойконімів певного структурного типу найчастіше проявляється в по-різному наголошених однотипних ойконімах та в ойконімах з паралельним наголошенням: *Лозо/ва Вн – Лозова/ Хрк* (наголошення останнього складу-флексії – свідчить про дію тенденції до наголошення за найхарактернішим для даної структурної моделі типом; пор.: *Межова/ Днп*, *Дягова/Чрг*; *Жу/ківці Трн – Жуківці/ Кв*, *Горбі/вці Вн – Горбівці/ Чрв* і т. д. (наголошення останнього складу-флексії – за аналогією до наголошення ойконімів *Чернівці/ Чрв*, *Вовківці/ См*).

Акцентуація за аналогією до наголошення ойконімів певного структурного типу може відбуватися і в ойконімах із сталим наголосом; напр., *Шумське/ Трн* – наголошення останнього складу (флексії) відбувається за аналогією до ойконімів типу *Гірське/ ІФ*, *Заміське/Хрк*.

Вирівнювання наголосу ойконімів за аналогією до наголошення апелятивів спостерігається:

– в множинних ойконімах на -к-и, -и, у яких поширене наголошення флексії, за аналогією до апелятивів – іменників форми множини (*Сіренки/ См*, *Бабенки/ Хрк*, *Хоменки/ Хрс*, *Шкроботи/ См*, *Цапи/ См*, *Ходаки/ Жт*, *Коновали/ См*);

– у відприкметникових субстантивованих дериватах типу *Нови/й Мк*, *Нове/ Зк*, які мають наголошену флексію за аналогією до апелятивів-прикметників (пор.: нови/й, стари/й);

– в ойконімах на -ик (*Те/плик Вн*, *Бо/брик Од*, *Конова/лик См*), у яких наголос на корені – за аналогією до наголосу апелятивів (лише деякі ойконіми виступають з наголошеним суфіксом: *Кагарли/к Кв*, *Дубови/к Жт*, *Поли/к ІФ*);

– в ойконімах на -ц-і (*Си/тківці Вн*, *Бі/ликівці Вн*), у яких наголос на корені – теж за аналогією до наголосу апелятивів.

Наголошення ойконімів за аналогією до апелятивів часто проявляється в по-різному наголошених однотипних ойконімах та ойконімах з паралельним наголосом: *Рі/пки Хм – Ріпки/ См*, *Бері/зки Хрк – Берізки/ Мк*, *Васи/льки Мк – Васильки/ Пл*, *Копа/нки ІФ – Копанки/ Крв*; *Степа/нки/ Чрк*, *Васи/льки/* Мк, *Копа/нки/ ІФ* – ці ойконіми набувають флективної акцентуації за аналогією до апелятивів типу квітки/, битки/, святки/ та ін.

Отже, на процес формування акцентологічної системи ойконімів – відносно самостійної системи, яка підтримує тісний зв’язок із системою

наголошення апелятивів, — вплинули: традиційне наголошення, діалекти, запозичення, у тому числі з російської мови, а також дія аналогії. Але вирішальним чинником все ж таки був вилив апелятивів.

БІБЛІОГРАФІЯ

Афанасьева 1984 – Афанасьева А. С. Ударение в различных типах разговорной речи. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 120 с.

Веселовська 1970 – Веселовська З. М. Наголос у східнослов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй (кінець XVI – початок XVIII століть). – Х.: – Вид-во ХДУ, 1970. – 160 с.

Веселовська 1970 – Веселовська З. М. Особливості наголосу іменників в українській мові (кінець XVIII – XX ст.) // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 21-31.

Винницький 1984 – Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Рад. шк., 1984. – 159 с.

Горпинич 1976 – Горпинич В. О. Відтопонімні прикметники в українській мові. – К.: Вища шк., 1976. – 138 с.

Никонов 1965 – Никонов В. А. Введиние в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 179 с.

Огієнко 1927 – Огієнко І.І. Нариси з історії української мови: Система українського правопису /Популярно-науковий курс з історичним освітленням. – Варшава, 1927. – 360 с.

Скляренко 1969 – Скляренко В. Г. Історія акцентуації іменників а-основ української мови. – К.: Наук. думка, 1969. – 147 с.

Суперанская 1966 – Суперанская А. В. Ударение в собственных именах в современном русском языке. – М.: Наука, 1966. – 259 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гуцул Лариса Іванівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: акцентологія ономастичної лексики.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2001 р.

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Інна Демешко (Кіровоград)

У статті розглядаються основні аспекти формування юридичної термінолексики, питання становлення та походження термінології права, структурні особливості простих та складених юридичних термінів.

The principal aspects of juridical terminology Lexis forming, the problem of formation and origin of the law terminology, the structural features of simple juridical terms and juridical compound terms are considered in the article.

На сучасному етапі дослідження юридичної термінолексики характеризується поєднанням теоретичного, практичного і методичного

аспектів, що зумовлюються необхідністю обґрунтування основ уніфікації терміна.

Функціональне дослідження юридичної термінології передбачає орієнтацію на її комунікативну роль з урахуванням акумуляції історії народу, інтелектуалізації нації.

Погляд на українську юридичну термінологію як на відкриту систему, що постійно еволюціонує і розширює свій функціональний статус, ґрунтується на усвідомленні того, що її розвиток детермінований запитами національного життя та станом європейської наукової думки. Термінологічна практика вимагала глибокого знання історії мови, її ґенеалогії, функціональних рис, взаємоконтактів з іншими мовами.

Розвиток власне української юридичної термінології починається з XIV ст. Так, матеріали староукраїнської писемності XIV-XV ст. свідчать, що спільнослов'янські слова та давньоруські інновації утворювали лексико-семантичні групи (ЛСГ) юридичної лексики, які пов'язуються з організацією і ходом судового процесу, прийняттям постанов суду, виконанням вироку, оформленням адміністративно-юридичної документації. Характерно, що вже в кінці XIV і протягом XV ст. в українській мові засвідчені терміни латинського походження: ***статутъ*** [<лат. statutum] [ССМ II: 385], ***артикулъ*** [<лат. articulus] [ССМ I: 80], ***привилеи*** [<лат. privilegium] [ССМ II: 234], ***копия*** [<лат. copia] [ССМ I: 496].

Середньовічна латинська мова позначилася на формуванні загальномовного юридичного словника староукраїнської мови XVI-XVIII ст. У цей період помітні інтеграційні процеси в лексичному складі кінця XVII – середини XVIII ст., які супроводжувалися ніве-ляцією значної кількості вузьких правознавчих термінів, закріпленням живомовних відповідників, як і визначальних загальноєвропейських термінів [Горобець: 58].

Вивчення кореневого фонду, на якому формується юридичний словник упродовж наступних століть, дає можливість констатувати той факт, що власномовні слова все частіше виступають як необхідні паралелі до запозичень, які вводяться у загальний вжиток чи пропонуються для вибору у спеціальному мовленні: ***декрет*** [<лат. decretum – рішення, постанова] [СІС: 332], ***апробація*** [<лат.approbatio – схвалення, визнання] [СІС: 104], ***апеляція*** [<лат. appellatio – звернення] [СІС: 99], ***кримінал*** [<лат. criminalis – злочинний] [СІС: 565], ***адвокат*** [<лат. advacatus – судовий захисник] [СІС: 30].

Вивчення термінології права латинського походження на тлі лексико-семантичної системи староукраїнської мови XIV-XVIII ст. дає

можливість зазначити, що вона інтернаціональна, вузькоспеціалізована. У загальному процесі розвитку лексики судочинства визначальним був кореневий лексичний фонд, свідченням цього можуть бути пари і ряди питомих синонімічних відповідників до запозичень і кальки: ***адвокат*** [<лат. advokatus – закликаний на допомогу] – особа, яка надає юридичну допомогу] [CIC: 30], ***апеляція*** [<лат. appellatio – звернення] – форма оскарження судових рішень до суду вищої інстанції [CIC: 99], ***декрет*** [<лат. dekretum – постанова, указ] – один з видів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади або державного управління] [CIC: 332], ***делікт*** [<лат. delictum – провина, правопорушення] – а) будь-яке правопорушення; б) делікт міжнародний – порушення норм міжнародного права [CIC: 333], ***нотаріус*** [<лат. notarius – писар, секретар] – посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії [CIC: 679], ***ліцензія*** [<лат. licentia – свобода, право] – дозвіл, який видається уповноваженою особою іншим особам, на виконання певних дій або використання прав [CIC: 599].

Отже, розгалужений кореневий фонд стає визначальним ґрунтом, на якому формується юридичний словник упродовж наступних століть. Характерно, що власне українські слова все частіше виступають як необхідні паралелі до запозичень. У свою чергу запозичення вводяться у загальний вжиток чи пропонуються для вибору у спеціальному мовленні.

На сучасному етапі юридична термінологія охоплює всі основні галузі українського, міжнародного і зарубіжного права. Характерно, що останнім часом значної уваги потребують економіко-правові терміни, що відображають процес росту значення правових регуляторів економічного життя.

Аналіз правничої лексики дає можливість зробити висновок, що дані терміни становлять три групи – власне правничі терміни (***адвокат, суддя, прокурор, юрист, правова система, право на приватну власність, правоохоронні органи, злочин, правопорядок, правосуддя, римське право, трудове право, суд першої інстанції, житлове законодавство, юрист;*** терміни більш загального значення ***(президент, товарний знак, територіальна цілісність, агент, тип держави, платіж, кредит, документи (комбіновані, виконавчі, первинні, разові, розпорядчі), відкритий рахунок, район, дивіденд, роздільний баланс, службовий вихід, митний режим, тарифна система, національний конгрес;*** детермінологізована лексика ***(рівноправність, декрет, комісія, бюджет, кредит, комерція, директор, брокер, державне регулювання економіки, дисципліна,***

фізична особа, державні символи, документ, заохочення, Конституція України, купівля-продаж, нація, держава, дієздатність.

Досить продуктивним є семантичне поле «абстрактне поняття» (94,9%): ***адміністративне право, арбітражний суд, бюджетне право, виконавча влада, вислуга років, власність, державний устрій, земельний пай, зобов'язальне право, кодекс, національний суверенітет, політична система, слідство, правосуддя, робочий час, система законодавства, прийняття спадщини, статутний фонд;*** менш продуктивними виступають семантичні поля «особи» (3,5%): ***адвокат, агент, відповідач, власник, дилер, нотаріус, посадова особа, свідок, юридична особа, юрист, слідчий, судовий виконавець, особа в цивільному праві;*** «конкретного предмета» (1,6%): ***банкноти, майно, паспорт, статут школи, ордер на житлове приміщення, патент, доручення, бюлетень, біржа.***

Із погляду походження юридична термінологія представлена споконвічною українською лексикою (3882; 64,7%): **г*алузь законодавства, дарування, державна влада, державна мова України, договір, захищеність особи, земельне право, зобов'язальне право, недоторканість особи, подвійне громадянство, подія, позов, право на працю, правосвідомість, правосуддя, працевлаштування, свідок, свобода, слідчий, суддя, судовий виконавець, судові докази, трудові відносини, чинність закону, щорічна відпустка,*** однак частина термінів права – це запозичення з інших мов (2118; 35,3%).

Розглядаючи особливості запозичень юридичних термінів, варто зазначити, що можна виділити два основних типи запозичень: а) запозичення моделей мовленнєвої діяльності, які застосовуються до засобів рідної мови і певним чином модифікують її; б) запозичення засобів, які модифікуються системою навичок, що склалися в мові. О.М.Мороховський, з'ясовуючи питання теорії запозичень зазначає: «...об'єктом запозичення є головним чином знаки – рідко морфеми, дуже часто слова» [Мороховський: 22].

Причини й умови запозичення знаків, навичок і моделей досить різні. Характерно, що запозичення моделей відбувається стихійно, свідомо чи несвідомо наслідуючи манери мовленнєвої діяльності носіїв іншої мови, яка з певних причин є престижнішою. Таке запозичення можливе при масових мовних контактах носіїв різних мов і в умовах поширення білінгвізму. Щодо запозичення знаків, то подібне запозичення може відбуватися і без безпосередніх широких мовних контактів і завжди є свідомим актом.

При вивченні запозичень юридичної термінолексики варто вказати на два фактори, які впливають на формування даної термінологічної системи.

1. «Номінативна безвихідь»: прагнення до мовленнєвої економії. Використовуючи нову реалію, мовець віддає перевагу не описовому звороту рідною мовою, а запозичує його іншомовне позначення, наприклад, ***куртаж*** – винагорода брокеру за посередництво при здійсненні біржової операції [БЮС: 332], ***електорат*** [<лат. elector – виборонець, фр. йlectorat, англ. иlectorate] – коло виборців, які голосують за яку-небудь партію на парламентських, президентських чи муніципальних виборах [БЮС: 775], ***нотаріус*** [<лат. notarius – писар, секретар] – посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії, ***арбітрування*** [<лат. arbiter – посередник] – участь сторін у вирішенні спору, ***модус вівенди*** [<лат. modus vivendi] – тимчасова угода з питань, яка вимагає свого вирішення, коли при існуючих обставинах неможливе досягнення постійної угоди [БЮС: 377], ***протектор*** [<лат.protector – який прикриває, захищає] – держава, яка здійснює протекторат [БЮС: 562]; ***протест прокурора*** – акт прокурорського нагляду [БЮС: 563].

2. Прагнення мовців використати слова, позбавленні будь-яких конотативних значень, в основному у сфері науково-технічної термінології і в номенклатурі. Для створення нових термінів можуть використовуватися засоби рідної мови або запозичення. Проте розвиток терміносистем ряду наук у країнах європейського регіону свідчить, що вчені часто надавали перевагу запозиченим засобам перед власними [Мороховський: 23]. Аналізуючи особливості походження юридичних термінів, варто зазначити, що українська юридична термінологія широко використовує запозичення з латинської мови (999; 16,7%): ***юстиція*** [<лат. justitia – справедливість, законність] – правосуддя; система судових установ, їх діяльність із здійснення правосуддя [ЮТ: 194], ***юриспруденція*** [<лат. jurisprudentia – знання права] – спеціальна галузь діяльності, що стосується вивчення держави та права і професійної діяльності юриста [ЮТ: 194], ***адвокат*** [<лат. advocatus, від advoco – запрошую] – юрист – член колегії адвокатів, запрошений надавати правову допомогу фізичним і юридичним особам [БЮС: 9], ***принципал*** [<лат. principalis – перший, головний] – особа, яка бере участь в угоді за свій рахунок [БЮС: 550], ***прокурор*** [<лат. procuro – піклуюсь, керую] – посадова особа органів прокуратори, яка у межах своєї компетенції здійснює нагляд за точним застосуванням законів усіма відомствами, організаціями, установами, підприємствами, незалежно від форм власності, посадовими особами та громадянами;

строк повноважень прокурора – п'ять років [ЮТ: 144], **кодекс** [<лат. codex] – систематизований законодавчий акт, в якому містяться норми якої-небудь галузі права (цивільний кодекс, кримінальний кодекс) [БЮС: 279], ***преюдиціальність*** [<лат. praejudicium – попереднє рішення суду] – правило, згідно з яким суд, що виніс рішення, а також адміністративні та судові органи, після чого як це рішення набуло чинності (законної сили), не мають права знову встановлювати факти або правовідносини, стосовно яких воно було винесено [ЮТ: 140], ***приватизація*** [<лат. privatus – особистий, несуспільний] – полягає у відчуженні майна, що перебуває у державній власності, на користь приватних осіб або приватних підприємств з метою підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на перебудову економіки країни [ЮТ: 140]. Досить продуктивними є запозичення з італійської мови (508; 8,5): ***банк*** [<італ. banco – лава, конторка] (депозитний, комерційний, універсальний), ***інкасація*** [<італ. incasso – виторг] – збирання і перевезення грошової готівки та інших цінностей, що здійснюється банками або уповноваженими особами за відповідним дорученням підприємства, установи тощо [БЮС: 250], ***жирант*** [<італ. jirante] – особа, яка здійснює передатний напис на грошових (вексель) і товаророзпорядчих документах [БЮС: 204], ***каско*** [<італ. casco] – страховий термін, який використовується при страхуванні засобів транспорту (літаки, автомобілі, судна) [БЮС: 273], ***ломбард*** [від назви італ. області Ломбардії] – спеціалізований кредитний заклад, який видає позику під заставу рухомого майна [БЮС: 346], ***претура*** [<італ. pretura] – в Італії назва судів, які складають нижчу ланку судової системи [БЮС: 542], ***пріорат*** [<італ. priorato] – орган міського управління деяких середньовікових міст – комун Середньої Італії (Флоренції, Арецо, Вольтери та ін.), в яких влада була в руках попосанів [БЮС: 551], ***нетто*** [<італ. netto –чистий] – чиста маса товару без упаковки [БЮС: 416]. Менш продуктивними є запозичення економіко-правових термінів із французької мови (205; 3,41%): ***аваль*** [<фр. aval] – у цивільному праві вексельна порука або гарантія плати по чеку, зробленої третьою особою у вигляді особливого гарантійного запису [БЮС: 2], ***аванс*** [<фр. avance] – грошова сума або інша майнова цінність, яка видається за рахунок умовних платежів або в рахунок наступних витрат [БЮС: 2], ***адюльтер*** [<фр. adultere] – подружня зрада; у ряді мусульманських країн і зараз виступає кримінальним злочином [БЮС: 12], ***бесса*** [<фр. baisse] – біржова спекуляція, яка ставить за мету зниження курсу цінних паперів або цін товарів [БЮС: 48], ***бланк*** [<фр. blanc – білий, чистий] – аркуш паперу з надрукованою назвою та іншими

реквізитами установи чи організації або ж частково надрукованим текстом [БЮС: 52], ***гарант*** [<фр. garant – поручитель] – поручитель; держава, установа, юридична чи фізична особа, що дає гарантію в чому-небудь і стежить за її виконанням [БЮС: 111], ***декларація*** [<фр. declaration – заява], ***департамент, дипломат, паспорт*****;** з англійської мови (191; 3,18%) ***андервайтер*** **–** особа уповноважена строковою організацією або синдикатом прийняти на страхування ризик [БЮС: 23], ***білль*** – в англомовних країнах законопроект (напр., Білль про права) [БЮС: 49], ***брокер, бюджет, гудвіл*** [<англ. good will – добра воля] – престиж, ділова репутація, контакти, клієнти і кадри компанії як її актив [БЮС: 140], ***кліринг*** [<англ. clear – розраховувати] – система безготівкових розрахунків [БЮС: 277], ***компанія*****;** з німецької мови (146; 2,43%): ***альменда*** – земельні угіддя, які були у загальному користуванні членів територіальних общин [БЮС: 21], ***вексель, баристер*** [<англ. barrister, від bar – бар'єр в залі суду, за яким знаходяться судді] – адвокат [БЮС: 44], ***герцог, гетман*** [<нім. Haupmann – начальник]; із грецької мови (60; 1%): ***демократія*** [<герц. demokratia – народовладдя], ***басилей*** **–** у Давній Греції в мікенську епоху – правитель невеликого поселення [БЮС: 44], ***гурсія*** [<герц. grusia, від geron – старійшина] – у Давній Греції рада старійшин у містах аристократичного ладу [БЮС: 117], **іпотека** [<герц. Hypotheke – застава] – застава земельних дільниць, підприємств, споруд, квартир та іншої нерухомості [БЮС: 258], **ефори** [<грец. ephoroi – наглядачі] – колегія вищих посадових осіб у Греції [БЮС: 779], ***монарх, нація*****.**

Непродуктивними є запозичення з іспанської мови (7; 0,1%): ***алькальд*** **–** в Іспанії та ряді країн Латинської Америки голова муніципальної ради; міський суддя [БЮС: 21], ***асьєнда*** – великий маєток у більшості латиноамериканських країн [БЮС: 32], ***ідальго*** – дрібне і середнє лицарство у середньовіковій Іспанії [БЮС: 233], ***карго*** [<ісп. cargo – навантаження] – вантаж, майно, яке перевозяться морським судном для отримання фрахту [БЮС: 272]. Поодинокими є запозичення з голландської мови: ***адмірал, біржа*****;** з арабської мови: ***аварія, кандали, емір*** [<араб. амир – повелитель] – у країнах Сходу титул мусульманських правителів, рівнозначний титулу князя [БЮС: 776], ***джизья*** – подушне [БЮС: 162].

Таким чином, досить продуктивним є використання українською мовою запозичень із латинської та грецької мов, до менш продуктивних і пізніших запозичень належать економіко-правові терміни із французької, англійської, німецької та іспанської мов.

Найпродуктивнішим способом юридичного термінотворення є морфологічний. Суфіксація представлена широким набором формантів, серед яких найпродуктивнішими є такі іменникові та прикметникові власне українські форманти: **-ець, -ач, -ик, -ість, -анн′ -, -інн′ -, -енн′ -, -ин-; -н- (-альн-), -ов-, -ичн-: (*оборонець, подавець, позивач, усиновлювач, власник, власність, чинність закону, арбітрування, володіння, попередження, гетьманщина; державний (механізм, режим, суверенітет, устрій), національний суверенітет, товариство з обмеженою відповідальністю, трудове право, трудова книжка, трудові відносини, трудові спори, юридична відповідальність, юридична діяльність, недоторканість особи, юридична (консультація, норма, освіта, особа)*, іншомовні іменникові формати: **-ій-, -ур-, -ацій-, -ат** (*санкція, корупція, адвокатура, асоціація, нотаріат*).

Варто зазначити наявність у юридичній терміносистемі значної кількості відіменникових прикметників, передусім із суфіксами **-н-, -ов-(-ев-), -ськ- (- івськ-), -ивн-, -авн-, -ичн-, -альн-.** Ці прикметники, як правило, входять до складу термінів-словосполучень: ***адміністративна юрисдикція, банківське право, батьківські права і обов'язки, Генеральний прокурор України, державний апарат, економічні санкції, кримінальна відповідальність, побутова травма, основні права людини, політична система, позовна давність, відповідальність неповнолітніх, юридичний факт.***

Понад 50% юридичних термінів – це словосполучення: **адміністративне право, відшкодування збитків, господарські спори, законодавча влада, норма права, систематизація законодавства, слідчі дії, третейський суд, цивільне право.**

За кількістю членів юридичні термінологічні словосполучення є дво-, три-, чотири- і багаточленні. Серед двочленних виділяються дві моделі «Прк+І»(А+N): ***земельна рента, сумісна діяльність, судові дебати, фізична особа, магдебурзьке право;*** «І+І»(N+N): ***норма вартості, спадкування за законом, право на освіту, право на житло;*** «І+Прк»(N+А): ***працівники сезонні, затримання підозрюваного.*** Дана модель менш продуктивна, ніж перша і друга.

Тричленні конструкції правничої термінолексики мають структуру «Прк+Прк+І»(А+А+N): ***необхідний робочий час, спеціальна (вільна) економічна зона;*** «Прк+І+І»(А+N+N): ***суспільні фонди споживання, судова система України,*** «І+Прк+І»(N+А+N): ***співдружність незалежних держав, позбавлення батьківських прав, відтворення грошового капіталу.*** Основним елементом для творення подібних

структур може бути і словосполучення, і окреме слово. На основі моделі N+N творяться моделі A+N+N, N+A+N.

Як бачимо, із збільшенням кількості компонентів збільшується і можливість різноманітних їх комбінацій. Тому кількість компонентів у тричленних структурах автоматично дає можливість збільшенню морфологічних моделей і у трикомпонентних структурах дорівнює вже чотирьом.

Чотирикомпонентні терміни також творяться на основі нижчої структури, у даному випадку – трикомпонентної: A+N+A+N: ***примусові заходи виховного характеру,*** N+N+N+N ***принцип пов'язаності держави правом.***

Багаточленні термінологічні сполуки мають різну кількість компонентів: п'ять – ***позабюджетні фонди організації місцевого самоврядування*** (A+N+N+A+N), шість – ***уповноважений Верховної Ради України з прав людини*** (A+A+N+N+N+N), сім – ***право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські об'єднання*** (N+N+N+A+N+A+N). Дані моделі також творяться на основі словосполучень нижчого порядку.

Отже, юридична термінологічна система відображає в структурі компонентів, що входять до її складу, певні зв'язки і відношення, які об'єктивно існують у колі названих понять та явищ.

Характерно, що зміну семантики загальновживаних слів у юридичній терміносистемі відбивають чотири аспекти значення: сигніфікативний, денотативний, парадигматичний і синтагматичний.

Денотативне і сигніфікативне значення формують семантику на рівні побутового і теоретичного мислення.

Сутність семантичного довантаження можна зрозуміти, зіставивши денотативно-сигніфікативні значення слова і терміна. Так, загально-прийняте значення слова **нбйманець** – «1. Той, хто найнявся на роботу до приватного власника, підприємця: найманий робітник. 2. Солдат або офіцер найманої армії; наємник. 3. *перен.* Той, хто захищає чужі інтереси не з переконання, а з корисливих мотивів [СУМ V: 96]. Як юридичний термін дане слово пояснює поняття «особа, спеціально завербована для участі у збройному конфлікті» [ЮТ: 89]. Отже, значення загальновживаного слова у його новій системі функціонування доповнюється семою «діяльність».

При вивчення юридичної термінолексики розглядаються два важливі лексико-семантичні процеси – термінологізація і детермінологізація. Явище термінологізації характерне для загальновживаних слів, які термінологізуються і переходять до лексики

обмеженого вживання: ***система – виборча система*** (система суспільних відносин, що існують у сфері формування складу представницьких органів шляхом виборів) [ЮТ: 21]; ***влада – виконавча влада*** (одна з гілок державної влади, на яку покладається функція виконання законів, що приймаються законодавчою владою) [ЮТ: 23]; ***процес – кримінальний процес*** (передбачена кримінально-процесуальним законодавством система дій органів слідства, прокуратури і суду при розслідуванні, розгляді й вирішенні справ про злочин, при виконанні вироків) [ЮТ: 77].

До активних лексико-семантичних процесів належить детермінологізація, внаслідок якої термін переходить до загальновживаної лексики, втрачаючи строгу концептуальність, однозначність і набуваючи прагматичних властивостей, яких він був позбавлений.

Проникнення термінів у лексику загального вжитку зумовлюється екстралінгвальними чинниками: поняття виробничо-інтелектуального життя засвоюється рівнем загальнонаціональної свідомості, що знаходить відображення у мові.

У систему загальновживаної лексики проникають терміни, що мають лише сигніфікативне значення, це одиниці на позначення абстрактних понять: ***абсолютизм*** [франц. absolutisme, від лат. absolutus – безумовний, необмежений] – необмежена, самодержавна влада [ЮТ 1998: 5], ***віза*** [<лат. visus – побачений, переглянутий] – [1) позначка посадової особи на документі, яка надає йому відповідну силу, значимість; 2) дозвіл на виїзд на територію держави та на виїзд з неї] [ЮТ: 28], ***юридична освіта, юрист, юридична особа, юридична консультація.***

Отже, розширення сфери функціонування юридичних термінів, знання їх більшою частиною носіїв мови можуть викликати розгалуження семантичної структури терміна, тобто термін використовується у новій номінативній функції. Функціональний підхід вивчення національної термінології, зокрема юридичної, передбачає орієнтацію на її комунікативну роль, всебічне пізнання мови як засобу оформлення думки.

БІБЛІОГРАФІЯ

БЮС – Большой юридический словарь/ Под ред. А.Я.Сухарева, В.Д.Зорькина, В.Е.Коутских.-М.: ИНФРА, 1999. – 790 с.

Горобець – Горобець В.Й. Розвиток термінології права в українській літературній мові XIV-XVIII ст.// Мовознавство. – 1984. – № 3. –С. 57-63.

Мороховський – Мороховський О.М. Деякі питання теорії запозичень// Мовознавство. 1984. –1. – С.19-25.

СІС – Словник іншомовних слів/ Уклад. Л.О.Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV століття: у 2-х т. / Ред. колегія: Д.Г.Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. – К.: Наук.думка, 1977.– Т. І. – 630 с.; Т. ІІ – 592 с.

ЮТ – Головченко В.В., Ковальський В.С. Юридична термінологія: Довідник. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 224 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Демешко Інна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: ономастика, термінознавство.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2001 р.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ОСНОВНИХ КОЛЬОРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Людмила Довбня (Переяслав-Хмельницький)

Функціонуючи в мовленні тривалий час, лексеми на позначення основних кольорів зазнають семантичної трансформації. Результати їх аналізу в українській та російській мовах дають підстави стверджувати, що індоєвропейське значення вони змінюють до праслов'янського періоду, і воно успадковується сучасними мовними системами як основне. Периферійні семеми, як правило, теж збігаються. До їх творення найчастіше призводять парадигматичні (метафоричні й метонімічні) відношення, результатом яких у переважній більшості випадків є радіальна полісемія. Семантичні зміни можуть призводити до розвитку оцінних конотацій.

Functioning in speech for a long time, lexemes on indication of the main colours undergo semantic transformation. The results of their analysis in the Ukrainian and Russian languages make us assert that they alter their Indo – European meaning before the primary Slavonic period and this meaning is inherited by modern languages as a basic one. Peripheral sememes, as a rule, also coincide. To their formation very often bring paradigmatic /metaphorical and analogical/ relations the result of which, in almost all cases, is radial polysemy. Semantic changes can lead to the development of the estimator connotations.

Семантика прикметників, які означають назви кольорів, привертає до себе увагу багатьох лінгвістів [Москович 1969, Шрамм 1979, Бахиліна 1975 та ін.]. Переносне вживання прикметників на означення кольору часто набуває символічних значень. Великою мірою це

стосується назв основних кольорів: *чорний/черный*, *білий/белый*, *зелений/зеленый*, *жовтий/желтый*.

«У ряду праслов'янських назв кольорів було загальноєвропейське походження. Індоєвропейська кольорова номенклатура, звичайно, була значно біднішою за номенклатуру сучасних мов.

Поняття кольору в індоєвропейців було набагато конкретніше, ніж поняття сучасних європейців та інших народів, воно було тісно зв'язане з поняттям предмета – носія цього кольору. Поняття світлого – білого кольору бралося від світла сонця, ясного неба, яскравого вогню тощо... і навпаки, поняття темного – чорного кольору бралося від тьми і ночі» [Мельничук 1966: 519].

Найбагатозначнішим з усіх названих вище слів є прикметник *чорний/черный* (< прасл. *иьrnъ «кольору вугілля») [Фасмер 1987: 346, Преображенський 1959: 1208-1209], антонімічний прикметнику *білий/белый* (< прасл. belъ, спорідн. з литовським balas «білий», давньоірландським bhalam «блиск», bhati «світить, сяє», латинським bals «блідий»); їх першоосновою є і.-є. корінь *bhel-/*bhol-, етимологічно зв'язаний з «сяяти, блищати» [Мельничук 1983: 195-196]. Антонімічним зв'язком зумовлена семантична ідентичність вторинних утворень слів *чорний/черный*, *білий/белый*. Найістотнішою відмінністю в межах двох вказаних прикметників є те, що слово *чорний/черней* успадковує первинне значення як основне, а слово *білий/белый* у процесі семантичної еволюції змінює його на етимологічно похідне (метафоричне), в основі творення якого – ефект зорового сприймання (сема «сяйво»). Очевидно, у спільнослов'янську епоху останній прикметник означав назву кольору, тому що в усіх сучасних слов'янських мовах він вживається саме з таким значенням. Не дивлячись на метафоричність його походження, умовно можна вважати його первинним, тому що хронологічні рамки даного дослідження початковим етапом мають саме спільнослов'янський (або праслов'янський) період. А до цього часу прикметник *білий/белый* трансформувався таким чином, що основним його значенням стало позначення кольору. У давньоруську епоху це значення також функціонує як основне. Диференціація ЛСВ двох названих прикметників – більш пізній процес. Перші її результати фіксуються у СлРЯ. Для слова *белый* таким є семеми «світлий, ясний, прозорий»: «И въ тѣхъ кладезехъ стоитъ вода (дождевая) во весъ годъ, не портится, а въ нихъ бела, а не жолта» [СлРЯ 1975: 137]; «чистий»: «А полягутъ денги по сроцѣ, и мнѣ у государя своего… потому же за росты служити, и всякое дѣло дѣлати, и черно и бело» [Там само]; «непорочний,

безгрішний»: «Весь бо есть бѣлъ Господь нашь, не имьи в себѣ никакоя же скверны» [Там же]. Перша виникає при метафоризації основного значення на основі семи «світлий»; вона семантично ідентична основному. Друга є результатом метонімічного перенесення з ознаки дії на ознаку задіяного в ній суб'єкта. Третя, очевидно, формує ланцюжкову полісемію і становить наступний після творення основного значення етап метафоричної транспозиції, яка стає можливою при спільності семи «чистий». Крім вказаних значень, у староруську епоху утворюється семема «не пострижений у монахи (про духовенство)» [Там само]. Можливо, вона виникає за аналогією до семеми «монах» прикметника *чорний/черный* і є антонімічною до неї. У даному випадку аналогія має немотивований характер: остання семема слова *белый* виникає лише тому, що в семантичній структурі слова *черный* є подібна, а ці прикметники зв'язані між собою відношеннями антонімії.

У староруський період прикметник *белый* набуває соціального забарвлення: «звільнений від феодальних повинностей» [Там само]. Вказана семема утворюється в результаті комбінованого семантичного процесу, в основі якого лежить метафора (біла робота – «чиста»; сема «чистий»), що змінюється метонімією (ознака процесу – ознака задіяного в ньому суб'єкта) з подальшою конденсацією в межах сполук типу *білий чоловік*, *біла людина*. Семантична структура цього прикметника не знаходить відбиття у словнику староукраїнської мови XIУ-XУ ст. [Гумецька 1977].

Описані ЛСВ покладені в основу сучасних семем слова *белый* у російській мові. Зокрема, його основне значення, а також семеми «ясний, світлий», «чистий» успадковані сучасною мовою. Відносно недавно (у XX ст.) у російській мові розвинулося значення досліджуваного слова «який діє проти Радянської влади; контрреволюційний (протиставляється червоному – революційному)» [БАС 1950: 384]. Воно виникло за аналогією до метонімічної семеми прикметника *красний* «революційний», а потім зазнало семантичного впливу, що виявився у конденсації в межах сполук типу *біла армія*, *білий офіцер*, *білі війська* і т.д.

Такі ж результати семантичної трансформації слова *білий* наводяться в СУМі. Основне його значення у двох мовах збігається, як збігаються і його похідні «ворожий для Радянської влади», «ясний, світлий», «чистий» [СУМ 1970: 181].

Аналогічних семантичних змін зазнає прикметник *чорний/черный* [Шрамм 1979: 97]. Про його староруські значення робити висновки важко (ще немає того випуску СлРЯ, в якому він повинен

інтерпретуватися). У ССУМі наводяться семеми: «про колір коня» (спеціалізація основного) та «ґатунок ікри» [Гумецька 1978: 547].

У сучасній українській та російській мовах цей прикметник вживається з основним значенням, успадкованим із праслов'янської мови. Крім цього, він може функціонувати з ЛСВ «більш темний порівняно із звичайним кольором» (сема «темний»). Метонімія, яка базується на суміжності ознаки предмета та самого предмета, призводить до оформлення відтінку «темношкірий (як ознака раси)» [Євгеньєва 1988: 667-668; СУМ 1980: 352-353], що супроводжується субстантивацією прикметника.

В обох мовах слово *чорний/черный* може вживатися з метафоричним значенням «брудний» [Там само], в основі творення якого лежить інтегральна сема «темний». Інші семантичні відношення реалізуються у формуванні семеми «зв'язаний з нечистою силою» [Там само]; вихідним для неї, можливо, є ЛСВ «брудний»; у такому випадку асоціації можуть зумовлюватися елементом оцінки (семантичний елемент «негативна оцінка»). За аналогією до цієї семеми розвивається інша – «злий, підступний» [Там само]. Сучасні семантичні структури даного прикметника в обох мовах збігаються.

Семантичні структури антонімів *чорний/черный* та *білий/белый* подібні, але останнє слово у процесі свого історичного розвитку набуває менше похідних семем. Їхня кількість менша за рахунок того, що прикметник *білий/белый* не має оцінних семем.

Порівняно незначних семантичних змін зазнають слова *зелений/зеленый* та *жовтий/желтый*. Ці слова етимологічно споріднені. Вони походять від і.-є. кореня *ghel- з широким недиференційованим значенням «зелений, жовтий, сірий» [Мельничук 1966: 203]. Набуваючи різної фонетичної форми та семантики, до спільнослов'янського періоду вони становлять дві різні лексичні одиниці: *ћьltъ «жовтий» та *zelenъ «зелений» [Там само, 203, 257]. У староруський період остання набуває метонімічного значення «нестиглий, недозрілий»: «И по ширинах града нашего видѣх класие пшенично израсло, их же македоняне серпы жняху і зрѣло и зелено» [СлРЯ 1980: 370-371], утвореного за суміжністю кольору та пов'язаної з ним стадії процесу дозрівання. Воно функціонує протягом століть [Тимченко 1897: 144]. Вказане значення, як і основне значення слова *зеленый*, успадковане сучасною російською мовою, в якій є твірним для розмовного метафоричного ЛСВ «дуже молодий, недосвідчений» та аналогічного йому «не навчений життям». Таке перенесення стає можливим при спільності семантичного елемента «який перебуває в стадії росту,

формування». Відносно пізніми є сучасні ЛСВ слова *зеленый* «дуже блідий, землистого відтінку (про колір обличчя, шкіри людини)» (який виникає при метафоризації на фоні спільного семантичного елемента «відсутність теплого яскравого тону») та «той, що утворений зеленою рослинністю» (перелічені ЛСВ фіксуються БАСом ІУ: 1183-1191): «Ветви орешника наклонились над деревом, образуя зеленый навес; сквозь ветви просвечивало небо» (Горький, Озорник); останній є результатом транспозиції, викликаної суміжністю ознаки сировини та ознаки виробу з неї.

Ці ж результати трансформації спостерігаються і в українській мові, де семантична структура прикметника *зелений* складається з основного значення та ряду його похідних: «зроблений із зелені, рослинності», «нестиглий (про фрукти, овочі, злаки)», «хворобливо блідий (про колір обличчя, шкіри людини)» (розм.) та «який не має життєвого досвіду» [СУМ 1973: 553-554].

У сучасних українській та російській семантичних структурах прикметника *жовтий/желтый* спостерігається виникнення невеликої кількості похідних ЛСВ. Диференціація його значень – досить пізній процес (епоха формування української та російської національних мов). У цей час від спільнослов'янського значення, успадкованого як основне, відокремлюється метонімічне (ознака частини – ознака цілого) «зрадницький» [БАС ІУ: 67-68]. «Цей вираз... виник у США. У 1895 р. американський художник-графік Річард Ауткоулт помістив у ряді номерів нью-йоркської газети «The world» серію малюнків з гумористичним текстом; серед малюнків була зображена дитина в жовтій сорочечці; цій дитині приписувалися різні потішні вирази. Слідом інша американська газета – «New York journal» – почала друкувати серію аналогічних малюнків. Між цими двома газетами виникла суперечка за право першості на «жовтого хлопчика». У 1896 р. Ервін Уордмен, редактор «New York Press», надрукував у своєму журналі статтю, в якій з презирством назвав обидві газети, що конкурували між собою, «жовтою пресою» [Ашукін 1987: 117-118]. Прикметник *жовтий* в українській мові підлягає мінімальній семантичній трансформації: у нього розвивається лише одне похідне (метафоричне) значення «блідий, з жовтим відтінком» [Там само] (семантичний елемент «відсутність теплого тону»); ідентичне утворення є і в російській мові. ЛСВ «зрадницький» є семантичною калькою.

Таким чином, результати аналізу дають підстави стверджувати, що для відношень ЛСВ слів у межах даної тематичної групи характерною є

наявність реальних (актуальних) і потенційних семантичних елементів. Ці прикметники неоднорідні в плані семантичних структур: деякі розвивають велику кількість похідних семем (*чорний/черный*, *білий/белый*), іншим же це не властиво (*жовтий/желтый*, *зелений/зеленый*). У прикметника *чорний/черный* на метафоричній основі виникають оцінні конотації. З назвами темних кольорів при метафоризації асоціюються негативні явища психічного та соціального планів.

Слова тематичної групи «Назви основних кольорів» змінюють своє індоєвропейське значення до спільнослов'янського періоду, і це спільнослов'янське значення успадковується сучасними семантичними структурами українських та російських слів як основне. Периферійні ЛСВ у двох мовах, як правило, теж збігаються. При їх творенні найчастіше актуалізуються метафоричні та метонімічні (парадигматичні) відношення; синтагматичні (зокрема, конденсація), зустрічаються рідше. Результатом цих відношень є радіальна полісемія, яка в деяких випадках супроводжується ланцюжковою.

БІБЛІОГРАФІЯ

Ашукін 1987 – Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. – М.: Худож. лит., 1987. – 688 с.

БАС 1950 – Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти томах. – Т.1. – М. – Л.: АН СССР, 1950. – 1318 с.

БАС 1954 – Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти томах. – Т.4. – М. – Л.: АН СССР, 1954. – 1511 с.

Бахиліна 1975 – Бахилина Л.В. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 288 с.

Гринчишин 1965 – Гринчишин Д.Г. Явище субстантивації в українській мові. – К.: Наук. думка, 1965. – 112 с.

Гумецька 1977 – Словник староукраїнської мови XIУ-XУ ст.: В 2-х томах. – Т.1. /Ред. Гумецька Л.Л. – К.: Наук. думка, 1977. – 630 с.

Євгеньєва 1988 – Словарь русского языка в 4-х томах. – Т.4. /Гл. ред. Евгеньева А.П. – М.: Русский язык, 1988. – 794 с.

Мельничук 1966 – Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов /За ред. Мельничука О.С. – К.: Наук. думка, 1966. – 596 с.

Мельничук 1983 – Етимологічний словник української мови: В 7-ми томах. – Т.1. /Ред. Мельничук О.С. – К.: Наук. думка, 1983. – 632 с.

Москович 1969 – Москович В.А. Статистика и семантика. Опыт статистического анализа семантического поля. – М.: Наука, 1969. – 304 с.

Преображенский 1959 – Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: В 2-х томах. – М.: ГИС, 1959.

СлРЯ 1975 – Словарь русского языка XI-XII веков. – Вып.1. – М.: Наука, 1975. – 618 с.

СлРЯ 1980 – Словарь русского языка XI-XII веков. – Вып.5. – М.: Наука, 1980. – 511 с.

СУМ 1970 – Словник української мови: В 11-ти томах. – Т.1. – К.: Наук. думка, 1970. – 799 с.

СУМ 1973 – Словник української мови: В 11-ти томах. – Т.3. – К.: Наук. думка, 1973. – 744 с.

Тимченко 1897 – Тимченко Є.К. Русско-малороссійскій словарь: В 2-х томах. – Т.1. – К.: Типография Императорского Университета св. Владиміра Н.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1897. – 618 с.

Фасмер 1987 – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х томах. – Т.4. – М.: Прогресс, 1987. – 864 с.

Шрамм 1979 – Шрамм А.Н. Очерки по семантике качественных прилагательных. – Л.: ЛГУ, 1979. – 134 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Довбня Людмила Еммануїлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української лінгвістики ПХДПІ ім. Г.С. Сковороди.

Наукові інтереси: зіставна історична семасіологія.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2001 р.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА БАЗА ПРІЗВИЩ СТЕПУ

Тетяна Ісакова (Кіровоград)

Прізвища – важливе джерело вивчення української мови. У статті розглядаються прізвища у плані виявлення їх допрізвищевої семантики твірних основ.

Surnames are the important sources of studying Ukrainian Lexis. The article runs about semantics of derivative stems of surnames.

Вивчення словникового складу тієї чи іншої мови має важливе значення не тільки для мовознавчої науки, а й для широкого пізнання матеріальної та духовної культури народу. Цінним джерелом пізнання лексичного багатства мови, її історії є антропоніми.

Ще О. О. Потебня зазначав, що всі слова мови можна розділити на дві великі групи: 1) слова, які зберегли внутрішню форму; 2) слова, які втратили її [Потебня 1958: 27–28]. Вказаний поділ стосується також прізвищ. Адже серед них є такі, внутрішня форма яких прозора, але є й із непрозорою структурою, незрозумілою семантикою або невідомого походження. Серед цих прізвищ є такі, основи яких можна витлумачити як антрополексеми іншомовного походження, що прийшли до українців не як запозичені апелятиви, а як готові вже прізвища. Серед таких запозичень виділяються:

1) основи польського походження: Греляк, Карвач, Брезіцький, Прислицький, Бердецький, Мадзелян, Радзіван, Сковерда, Шмигель-

ський та деякі інші; 2) основи молдавського походження: Мерлик, Бреурош, Арманкуцол, Байбузан, Буртичак та деякі інші; 3) основи німецького та єврейського походження: Кейль, Кель, Кінер, Моцар, Бренер, Дратвер та деякі інші; 4) основи тюркського походження: Кардаш, Шеремет, Кочубей, Бакай, Гайдай, Тахай, Гамалій, Гайдюк та деякі інші.

Наведені прізвища у мовній свідомості українця сприймаються як етимологічно непрозорі. Оскільки такі прізвища утворені не українцями, то при семантичній характеристиці вони не враховуються.

Серед прізвищ досліджуваного регіону виявлено антрополексеми з неясною національно-мовною належністю. Прізвищ даної групи при підрахунках розрядів антропооснов не враховуємо: Балабас, Бамбурак, Бандер, Бетлей, Галгай, Майба, Сагай, Цюпак, Чупинда, Шерех.

У даній статті спробуємо розглянути прізвища у плані виявлення їх допрізвищевої семантики твірних основ. Відомо, що у різних народів прізвищами стають не одні і ті ж пласти лексики. Як пише В.О. Суперанська, «при всій універсальності ряду груп лексем, що використовуються в ролі антропооснов, все ж вони різняться від народу до народу і кількісно, і якісно» [Суперанська 1976: 69].

Серед усіх класифікацій прізвищ за семантикою їх вихідних основ найзручнішою вважається та, за якою всі прізвища поділяються на такі семантичні категорії: прізвища, в основі яких лежать імена; прізвища, в основі яких лежать топоніми; прізвища, в основі яких лежать апелятиви [Чучка 1979: 32].

Найчисельнішу групу в антропоніміконі північно-правобережного Степу складають прізвища, утворені від власних імен людей (слов'янських автохтонних та християнських). Як зазначає Ю.К. Редько, «коли виникла потреба у розрізненні людей, які мали однакові імена, а згодом у творенні постійних прізвищ, то першою базою для цього стали саме імена – переважно батька, матері або діда» [Редько 1966: 9]. На час творення прізвищ особовими іменами виступали як церковно-християнські імена, які входять у побут східних слов'ян у зв'язку з запровадженням християнства, так і слов'янські автохтонні імена, успадковані ще зі спільнослов'янської доби. Як відомо, після християнізації слов'ян календарні імена відносно швидко перемогли, потіснивши на друге місце автохтонні слов'янські. Відображення цього факту знаходимо і в основах прізвищ Північного Степу.

Близько 80 прізвищ відтворюють у своїх основах слов'янські автохтонні особові власні імена. Їх можна поділити на три групи: 1) особові власні імена-композити: Богданенко, Боголюб, Милодан,

Островерх та інші; 2) особові власні імена відкомпозитного походження: Будило, Путило, Добриня та інші; 3) апелятивні особові власні імена: Найденко, Бажан, Жадан, Третяк, Шостак та інші.

Основну роль у творенні прізвищ Степу відіграли церковно-християнські імена, які протягом X–XVII століть пройшли належну фонетично-морфологічну адаптацію на українському мовному ґрунті [Гумецька 1985: 114–116].

Прізвища, твірними основами яких є християнські імена, становлять понад 10,3% усіх прізвищ Північного Степу. У цих прізвищах закладено різні імена християнського (православного та католицького) календаря в різних їх структурних варіантах: Гриценко, Оленич, Базиляк, Карленко та інші.

Близько 560 прізвищ Північного Степу містять у своїх основах топоніми, тобто є відтопонімічними прізвищами. Однак приблизно 460 з них становлять прізвища з основами спірної семантики: 320 мотивуються як відапелятивні, а 140 – як відіменні.

Прізвища даної групи співвідносяться з відтопонімними прикметниками або катойконімами. В українській мові для творення відтопонімних прикметників, крім простих суфіксів -ськ-, -зьк-, -цьк-, використовуються і поліморфемні суфікси -анськ-, -енськ-, -инськ-, -ецьк-, -івськ-, -овськ-, структурні компоненти яких є поліфункціональними. Тому важко реконструювати з прізвищ, оформлених цими суфіксами, топоніми з формантами -ин, -ов, -ець, -ица, -ани. Крім цього, немає критеріїв розрізнення топонімічних формантів -ин, -ов, -ець, -ка, -ок, -ик, -ак, -ук у межах прізвища від ідентичних генесіонімічних та демінутивних. Тому і виникає проблема розмежування прізвищ відтопонімних, відіменних та відапелятивних.

Найбільшою продуктивністю характеризується суфікс -ськ-, представлений в прізвищах, утворених семантичним способом на основі відтопонімних ад'єктонімів. Як зазначає М. Л. Худаш, назви за місцем походження чи проживання на -ськ-ий, -зьк-ий, -цьк-ий найактивніше піддавалися антропонімізації [Худаш 1977: 146].

Відтопонімні утворення на -ськ- представлені такими антропонімами: Уманський (від назви м. Умань), Озерянський (с. Озера), Зборовський (м. Зборів), Барський (м. Бар), Роздольський (с. Роздолля), Березовський (с. Березів), Дахновський (с. Дахнів), Дмитровський (с. Дмитрівка), Козловський (від Козлів), Зборовський (Зборів) та інші. Як видно з наведених прикладів, прізвища на -ськ-ий утворювалися частіше від основ, поширених іншими суфіксами: -ів- (-ов-, -ев-), -ан-, -ин-, -ар-.

Значною є продуктивність суфікса -ець: Батуринець, Брагинець, Броварець, Волинець, Житомирець, Коломиєць, Лубенець, Миргородець, Ніженець, Полтавець та інші. У досліджуваних прізвищах представлена сполучуваність цього суфікса з патронімічним формантом -енко: Білоцерковченко, Переяславченко.

Меншою активністю в катойконімічній функції відзначаються суфікси -енко (Киянченко, Корсуненко, Полтавченко, Херсоненко), -ак (Беличак – від с. Баличі), -ик, -ник (Бистяник – від с. Бистра), -ук (Городнюк – від м. Городно), -чук (Дубенчук – від м. Дубно).

Відтопонімні прізвища є свідченням залучення катойконімів для додаткової до імені ідентифікації особи та продуктивності у досліджуваний період принципу антропонімної номінації за територіальною ознакою.

Завдання семантичного аналізу відапелятивних прізвищ полягає у вивченні семантичної структури слів – твірних основ прізвищ.

Показником продуктивності апелятивів у межах семантичних груп є кількісна характеристика прізвищ з даними апелятивами в основах. В.О. Шевцова групує апелятиви за семантичними полями, які об'єднують як апелятиви з особовим значенням, так і апелятиви з неособовим значенням [Шевцова 1978]. Більш доцільним ми вважаємо розподіл апелятивної лексики за групами в межах категорій nomina personalif та nomina impersonalia. Мотивуємо цей вибір тим, що процес онімізації апелятивів різних категорій відбувається неоднаково. Усі апелятиви на момент їх перетворення в оніми мають особове значення, але для апелятивів з категорії nomina impersonalia це значення є обов'язково метафоричним.

Категорії nomina impersonalia групуємо в межах таких лексико-семантичних груп: 1) назви людей за їх внутрішніми властивостями: Мудрий, Кваша, Дрига, Баланда та інші; 2) назви людей за їх зовнішніми ознаками: Чорний, Сліпченко, Довгань, Гладун та інші; 3) назви людей за родом діяльності: Кухар, Чабан, Драч та інші; 4) назви людей за спорідненістю та свояцтвом: Бабенко, Браташ, Брайко та інші; 5) назви людей за етнічною ознакою: Бойко, Москаль, Волошин та інші; 6) соціальним станом: Богач, Козак, Король та інші; 7) назви людей за територіальною (топографічною) ознакою: Хуторний, Нагорний, Підлісний та інші; 8) назви людей за релігійною ознакою: Богомольний, Пророк та інші; 9) назви людей за часовим виміром: Полудень, Вечірко та інші; 10) назви людей оказіональні: Погорілий, Погорілченко та інші; 11) узагальнені назви людей: Мужиченко, Друженко та інші; 12) назви міфічних істот: Вернигора, Коляда та інші.

Прізвища Північного Степу, утворені від неособових апелятивів, поділяються на 14 лексико-семантичних розрядів, які представлені меншою кількістю прізвищ, ніж лексико-семантичні групи категорій nomina impersonalia: 1) назви предметів побуту, знарядь праці та їх частин: Базавлук, Валовий, Водяник, Гвоздиченко та інші; 2) назви тварин: Вовк, Кабан, Кулик та інші; 3) назви рослин: Вербовий, Колосов, Лозовий та інші; 4) назви анатомічні: Борода, Бровко, Головка, Головаченко, Горбенко та інші; 5) назви страв, напоїв, продуктів харчування: Баланда, Борщ, Брага, Вергун та інші; 6) назви одягу, взуття, прикрас: Верига, Кучма, Ходак, Бриляк та інші; 7) назви абстракції: Журба, Потіха, Розумій та інші; 8) назви рельєфу та видів рослинного покриву: Калюженко, Могиленко, Пашненко, Прилученко та інші; 9) назви споруд та їх частин, назви житла: Криниченко, Монастиренко та інші; 10) назви речовин, матеріалів, мінералів: Вовненко, Кришталенко, Смоленко, Сніженко, Ладан та інші; 11) назви явищ природи та різних часових понять: Зимченко, Метелиця, Мороз, Полудень, Хмара, Холодченко та інші; 12) назви хвороб, фізичних вад: Бубенко, Ковтун та інші; 13) назви транспортних засобів: Бриченко, Бричка та інші; 14) назви музичних інструментів та їх частин: Бубен, Кобза, Трубаченко та інші.

Кількісний аналіз показує, що прізвища, в антропоосновах яких відтворюються особові апелятиви, становлять основну (більшу) частину усіх відапелятивних прізвищ, значно менша частина відтворює у своїх антропоосновах виключно неособові апелятиви. Цей факт пояснюється специфікою особових апелятивів, які, на відміну від апелятивів неособових, відрізняються від прізвищ, тобто від антропонімів, лише ступенем індивідуалізації особового значення. Неособові ж апелятиви для перетворення їх в антропоніми повинні обов'язково пройти етап метафоризації, їх шлях до онімізації є значно довшим. Особові апелятиви з категорії nomina impersonalia рідко коли фіксуються словниками, тому ці апелятиви класифікуємо за їх прямими (неособовими) значеннями.

БІБЛІОГРАФІЯ

Потебня 1968 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.

Редько 1966 – Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 214 с.

Суперанська 1976 – Суперанська А. В., Суслова А. В. «Нестандартные» русские фамилии // Ономастика и норма. – М.: Наука, 1976. – С. 59–71.

Худаш 1977 – Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.

Чучка 1970 – Чучка П. П. Антропонимия Закарпатья: Автореф. дис. … докт. филол. наук. – К., 1970. – 45 с.

Шевцова 1978 – Шевцова В. А. Антропонимия Среднеднепровского Левобережья Украины: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Запорожье, 1978. – 21 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ісакова Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: ономастика, українська антропоніміка.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2001 р.

АНТРОПОНОМІКОН ТВОРІВ В. ВИННИЧЕНКА У КОНТЕКСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ОБРАЗУ

Людмила Кричун (Кіровоград)

У статті робиться спроба лінгвостилістичного аналізу змісту художнього образу. Автор уважає, що погляд на конотації антропоніма в комунікативному аспекті дає змогу точніше зрозуміти й оцінити будь-який літературний образ.

The article deals with linguistic and stylistic analysis of literary image's content. The author consideres that the conotation of antroponyms gives an opportunity to understand and appreciate any literary image wider and more concretely.

Зміст художнього твору і його форма – проблема, котра стоїть на межі літературознавчого і лінгвістичного аналізу художнього твору. Проблема ця не нова, але змушує щоразу, коли читаєш твір словесного мистецтва, повертатися до неї.

Ми не будемо звертатися до історії цього питання, та, незважаючи на всі чинники, зазначимо, що воно залишається на вістрі погляду дослідника.

Тож спробуємо встановити невидимий, проте відчутний зв'язок між змістом і формою у малих прозових творах Володимира Винниченка.

Антропонімікон прози В. Винниченка вибудуваний на реальному ґрунті: у його творах натрапляємо й на імена дітей (**Льонька, Васька, Микита**, **Гришка, Любка, Ланка**), й оніми дорослих різного рангу й статусу (**дядьо Павлусь, Ольга Іванівна, отець Савватій**), і власні

назви-символи (**Вперед, Назад**), й антропоніми, що називають відомих історичних осіб, філософів, мудреців (**Ленін, Епікур, Ескулап, Кант**) тощо.

Коли читаєш його твори, якось підсвідомо виникає думка: як усе просто й до ладу сказано! У висловах немає нічого зайвого, усе важливе, кожне слово, кожна фраза якось сама в'яжеться у суцільний текст.

Цікавим в ономастичному плані видається нам повість В. Винниченка «На той бік», твір досить складний і суперечливий, написаний письменником у Німеччині в період його еміграції у 20-х роках.

У названій повісті діє декілька персонажів, головні з яких – доктор Верходуб і спочатку невідома красуня, названа іменем Наяда, що походить з грецького і «в античній міфології означає німфа (річок, джерел, озер)» [СІС 1974: 571], далі вона ж **Ольга Іванівна Чорнявська**, **панна Ольга** і **та**.

Зупинимося на способові називання головної героїні повісті, в якому простежується чітке розмежування ситуації мовлення й антропо-номінації чи просто номінації.

Із перших сторінок твору перед читачем постає красуня-наяда, дівчина небуденної зовнішності, котра заполонила серце і розум докторові Верходубу так, що він ладен залишити свій спокій і податися з незнайомкою хоч на край землі. Раптом ця краса в уяві героя, та й автора переросла в особове ім'я, і тепер дівчина стала називатися Наяда. До того ж у ній доктор Верходуб побачив дуже багато від колишньої своєї знайомої, далеко не байдужої йому, котру він так називав. І якось саме по собі те ім'я «перейшло» на іншу. Однак цим онімом особа іменується лише в авторському мовленні, тобто за ситуацій роздумів героя, тож ім'я тут виконує тільки характеризувальну, а не властиву йому номінативну функцію: «В очах **Наяди**, тепер темних і глибоких од одбитого від стіни сонця, зажовтіли ніжні іскорки, а на носі лягла матова золотиста смужка»[Винниченко 1993: 206].

Сцена офіційного знайомства доктора медицини Михайла Петровича Верходуба й Ольги Іванівни Чорнявської, звичайно, повинна була б винести на поверхню художнього тексту антропонім, оскільки героєві уже відоме прізвище, ім'я та по батькові дівчини. Проте трапляється якраз навпаки: на перший план виноситься міфонім Наяда, котрий ніби зовсім побічно стосується змальованої ситуації: «Ні, **Ольго Іванівно**, ні жінки, ні дітей у мене немає. Були колись. Колись усе було. Тепер лишилась тільки… тільки **Наяда**… Це – істота, подібна до людини… Найлютіший пролетарій, коли зустрінеться з такою **Наядою** в

образі буржуйки, закине свою лють і стане смиренною овечкою»[Винниченко 1993: 208]. Але ж поруч вона, Наяда, і тому природно звучить фраза, що відбиває думки персонажа: «**Наяда** підвела очі, темно-сині, морські, рослинні. Вона вже не посміхалась. Очі поволі зупинились у його очах, вп'ялись не своєю силою в них і зчепились» [Винниченко 1993: 208]. Як мудро й розумно переплетено міфонім з прихованою, непрямою номінацією об'єкта!

Таким чином, це дало змогу авторові утворити своєрідний синонімічний ряд антропонімів: **Наяда – Ольга Іванівна Чорнявська – Ольга Іванівна – панна Ольга**. Якщо наведену систему антропонімів одного персонажа ми назвали синонімічним рядом, то, як і в кожному такому гнізді, має бути слово-домінанта, нейтрально забарвлений онім. Однак, як зазначають дослідники літературної ономастики В.Д. Бондалетов та О. Ф. Даниліна, «нейтральним словом може виявитися 1, 2, 3 слово… Опорне слово (домінанта) в синонімічному ряду антропонімів рухливе, динамічне. У цьому і своєрідність синонімічного ряду іменників-власних назв» [Антропонимика 1970: 196]. До того ж у різних мовленнєвих ситуаціях будь-яка з наведених антропомоделей може бути стилістично нейтральною, хоча найчастіше – це стилістично марковані оніми: «Доктор швиденько озирнув **панну Ольгу**, як озирають *борця* перед рішучою *боротьбою*» [Винниченко 1993: 251]. Антропоформула панна Ольга в наведеному контексті (поруч з лексемами *борець*, *рішуча боротьба*) звучить як своєрідний оксиморон. А несумісність ця виявляється як на змістовому, так і на формальному рівнях. Загальна назва **панна**, яка вживається разом з іменем Ольга, надає останньому якогось відтінку аристократичності, витонченості, небуттєвості. Ця лексема зрідні хіба що оніму Наяда. І поруч буденні, майже жорстокі слова – борець, боротьба. Такий контекст, на наш погляд, ставить у виграшну позицію антропоформулу, виділяючи таким чином носія номінації, додаючи до її образу програмованого автором позитивного ставлення.

Цікавим у мовно-стилістичному плані видається нам діалог усе тих же головних героїв повісті «На той бік»:

– Іноді ради випадкової знайомої чоловік може наразити себе на більші небезпеки, ніж ради найближчої.

– Так. Але тільки тоді, коли вона… Як ви сказали вчора? Коли вона Наяда?

– Так, коли вона Наяда. Панна Ольга потупилась і все ж таки покрутила головою.

– Сумніваюсь. Навіть ради Наяди за наших часів на небезпеку ніхто не піде.

– Хто знає, Ольго Іванівно!

Ольга Іванівна швидко змахнула на доктора синіми квітками [Винниченко 1992: 232].

У наведеному уривку простежується той же синонімічний ряд антропонімів, **Наяда – панна Ольга – Ольга Іванівна,** який протиставляється номінації титульним словом *доктор*. Чому автор використав так багато різних антропомоделей для називання однієї і тієї ж особи? Очевидно, для того, щоб показати цей коштовний для головного героя діамант у всіх його гранях, всебічно, аби образ читачеві видався завершеним. Окрім того, антропоніми в наведеному синонімічному ряду розташовані від найбільш емоційно забарвленого до нейтрального: в онім Наяда В. Винниченко вклав усі почуття головного героя, його психічний стан; антропоформула ж **панна Ольга** за своїм характером тяжіє до чуттєво-образної фігури художнього тексту, а модель Ольга Іванівна виконує власне номінативну функцію, ідентифікуючи особу носія.

Отже, антропоніми, перебуваючи в стані «конотативного світіння» [Лукаш 1997: 14], випромінюють на читацьке сприйняття змісту художнього тексту якісь невидимі енергетичні імпульси, наводячи реципієнта інформації на глибокі роздуми над поіменованим образом.

У тексті аналізованого твору В. Винниченка є ще один спосіб номінації головної героїні – вказівний займенник **та.** У синонімічному ряду антропонімів ми розташували такий спосіб номінації останнім, виходячи з його змісту: смерть за дверима чатує на двох полонених; охоплений дикими передсмертними почуттями, доктор Верходуб згадує, що він не має ніякого стосунку до цієї випадкової незнайомки, він не може померти заради неї, його дратує кожне черкання ножиком об черепок (дівчина точила ножа, аби вбити солдатського командира, який її заарештував). Наведемо уривки контексту, в яких використано цей спосіб номінації персонажа: «А **та** все стояла там десь у тьмі на одному місці й черкала ножом об черепок… Хоч би вже перестала **та** черкати там своїм ідіотським ножиком… Хто вона йому? Хто вона взагалі? **Наяда**? **Що** таке **Наяда**? Що за стареча, дурна, проклята сентиментальність?.. А **ця** не розуміла того…»[Винниченко 1992: 267–273]. Займенник **та** вказує на співрозмовника, який досить віддалений від суб’єкта, тобто саме займенникова номінація є засобом вираження ставлення героя до свого співрозмовника, а воно (це ставлення) тяжіє до негативного, засуджувального, з відтінком майже

ненависті. Як бачимо, називання особи пройшло цілий ряд змін, і тепер уже власна назва Наяда поєднується із займенником **що,** втрачаючи здатність називати особу, а особа-носій такого імені втрачає низку позитивних рис й іменується лише як **та** і **ця**. До речі, займенник **та** вказує на віддаленого співрозмовника, а займенник **ця** – на співрозмовника, розташованого ближче. Стилістичне ж навантаження обох наймень майже однакове.

Не менш виразним у доборі антропонімів є оповідання, назване рядком із народної пісні «Гей, ти, бочечко…» У творі діють лише декілька персонажів, але як колоритно і мудро поіменовані деякі з них: **Семен Гедзь** і **Семен Комар**! На перший погляд здається, що ж тут хитромудрого? Звичайні собі прізвища, що походять із прізвиськ, до того ж автор сам розтлумачує читачеві, чому так прозвали тих хлопців: «Бо як один **Семен Гедзь**, так другий, бачите, мав уже бути **Комар**. Та так і стало на сміх усій економії біля череди двоє чередників. **Гедзь** та **Комар**… Та до того ще чортів скургуц був *тоненький*, *сіренький*, *білявий*, ну, чистий, справді комарик. А через це стало помітно, що товариш його – дуже *смуглявий, аж чорний, як перепечена перепічка, з сивими плямами на лиці й жовто-карими очима*, – таки, дійсно, справжній гедзь» [Винниченко 1992: 245–246].

Однак у більшості ситуацій саме за допомогою цих ономастичних моделей створюється антитеза: «І чи **Семен Гедзь** кашкета набакир надіне, **Семен Комар** уже й собі свою обдерту шапчину так само носить» [Винниченко 1992: 247].

Спостережливому читачеві, очевидно, відразу впаде в очі якась надмірна насиченість такого невеликого за обсягом твору одними і тими ж антропомоделями. Якось дивно звучать у тексті повторювані в дуже близьких позиціях імена першого й другого Семена, адже в багатьох ситуаціях можна було б ужити просто Гедзь чи Комар. Чому раптом така увага до імені? Можливо, щось криється в його етимології? Словник подає тлумачення цього оніма, як «чути, слухати» [Скрипник 1986: 86] (апелятиви *ґедзь* і *комар* межують зі слуховим сприйняттям комах, які так іменуються). Тому два абсолютно однакових оніми, називаючи, ідентифікуючи різних людей, виступають один відносно іншого доповнювальними. І це можна зрозуміти, виходячи з розв’язки твору: старший Семен, підслухавши розмову малого Семена з бабусею, зрозумів, що останній не знущається з нього, наслідуючи кожен його рух, а просто боготворить першого, бачить у ньому єдиного товариша. І лише тепер обидві антропомоделі, вживаючись у суміжних позиціях, не створюють антитези, а, немов два різнозаряджених тіла, притягуються,

створюючи могутнє суцільне ядро: «І, знову обнявши **Семена Комара**, по-парубоцькому, за плечі, **Семен Гедзь** весело підпихає кашкет аж на потилицю, підставляє підсмажене лице до сонця й затягує: Ге-е-ей, ти, бочечко…» [Винниченко 1992: 257].

Промовистою деталлю у художньому тексті є й відсутність називання якимось особовим ім'ям. Так, в оповіданні «Студент» головний герой не має ніякого імені, він просто студент, якась узагальнена особа, як виявилося за сюжетом твору, людина, здатна на самопожертву в ім'я правди. Мабуть, що за обставин, про які йдеться у творі, називання літературного персонажа на ім'я чи будь-яким іншим антропонімом, знизило б художнє навантаження загальної назви.

Цікавим фактом добору антропономінації у Володимира Винниченка залишається врахування звукосимволіки імені. Так, особи, що викликають повагу, іменуються м'яко, мелодійно: **Зінь, Санька, Івашко, дядя Павлусь**; персонажі, котрі засуджуються автором, іншими дійовими особами, називаються не завжди милозвучно, в їх іменах звучать «жорсткі, грубі» [Журавлев 1974: 68] звуки: **К**о**рч**ун, **К**о**р**о**ст**е**н**ко, С**кш**е**мбж**овсь**к**ий. Такі припущення можна підтвердити контекстом: «**Корчун** був здоровенний-здоровенний, удвоє більший за маму, за бабцю й за самого тата. Волосся в нього було таке кучеряве та буйне, що Зінь міг би сховатися в ньому, як у бур'яні. І брови, і вуса, і борода теж були страшенно кудлаті та чорні. А зуби великі-великі та жовті, як зубки часнику» [Винниченко 1992: 236].

Не залишається байдужим В.Винниченко й до семантики імені. Так, очевидно, спираючись на змістовий аспект, були поіменовані Ілько, Андрій та Мотря з оповідання «Краса і сила». Ілько (за словником «мій бог» [Скрипник 1986: 57]) справді для Мотрі був втіленням божественної, неземної краси, ради якої вона могла не звертати уваги на синці, що раз по раз виникали на її тілі від нещадних побоїв Андрія. Андрій же («мужній, хоробрий» [Скрипник 1986: 33]) – надзвичайно сильна й груба людина: «Ти? Проти **Андрія**?.. Ти й руки не смієш підняти на його. Він тільки подивиться на тебе. То ти й присядеш» [Винниченко 1989: 25].

Зміст образу Мотрі різко протиставляється семантиці оніма (пор.: Мотря – «поважна заміжня жінка» [Скрипник 1986: 144]): «Чого дивишся? Не пізнав, може, ще й досі? Я – **Мотря! Мотря! Мотря!** Твоя полюбовниця… Може, поцілуєш? Ха-ха-ха! А Андрій за се мене ще буде бить…» [Винниченко 1989: 22]. Як бачимо, ні в поведінці, ні в манері спілкування не відчувається ніякої поважності й поміркованості заміжньої жінки, та й, власне, Мотря заміжньою не була, бо ніяк не

могла вибрати, кого більше любить – красивого Ілька чи сильного Андрія, дарма що виховувала Андрієвого сина.

Отже, погляд на антропонімію творів Володимира Винниченка в комунікативному аспекті допомагає відкрити нові, порівняно з експлікацією внутрішньої форми, можливості її стилістичного використання в тексті. Конотації антропоніма сприяють прочитанню художнього змісту образу-носія оніма, формують у читача відповідне ставлення до цього образу, а тому й дають можливість адекватно сприйняти твір словесного мистецтва, створюючи підґрунтя текстового феномена творів В. Винниченка.

БІБЛІОГРАФІЯ

Антропонимика 1970 – Антропонимика (Ред. В. А. Никонов, А. В. Суперанская) – М.: Наука, 1970. – 360 с.

Винниченко 1989 – Винниченко В. Краса і сила – К.: Дніпро, 1989. – 752 с.

Винниченко 1993 – Винниченко В. Раб краси – К.: Веселка, 1993. – 383 с.

Винниченко 1992 – Винниченко В. «Уміркований» та «щирий» – К.: Молодь, 1992. – 416 с.

Журавлев 1974 – Журавлев А.П. Фонетическое значение. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 160 с.

Лукаш 1997 – Лукаш Г. П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка // Автореферат … канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.

СІС 1974 – Словник іншомовних слів – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1974. – 778 с.

Скрипник 1986 – Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. – К.: Наукова думка, 1986. – 310 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Кричун – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: ономастика, літературна ономастика.

Стаття надійшла до редакції 13.04.01 р.

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Валентина Сімонок (Київ)

Питання полісемії слова завжди було предметом уваги лінгвістів. Більшість дослідників визначають полісемію як реально існуюче явище мовної структури. Слово є асиметричною одиницею, в якій немає повної симетрії між планом змісту і планом вираження. Одне слово може мати кілька пов'язаних між собою значень, тобто бути багатозначними.

The question of the polycemy of the word was always the object of scientist's attention. The most of researchers admit it as the real phenomenon of the structure of language. The word is the asymmetrical unit where the complete symmetry between the plan of content and the plan of the determination is absent. In the phenomenon of polycemy one word can have some meanings connected with each other.

Питання про багатозначність слова, характер зв'язків між окремими значеннями в його структурі віддавна є предметом уваги лінгвістів. При цьому обговорювались два аспекти дослідження полісемії: 1) визначення її природи і місця в мовній системі; 2) характер семантичних змін у багатозначному слові.

У поглядах на полісемію і її місце в мові існувало два напрямки: 1) напрямок, який заперечує існування багатозначності слів, а кожне нове значення вважає омонімом; 2) напрямок, що визнає існування полісемії.

Першого напрямку дотримувались О.О.Потебня і Л.В.Щерба. Він також складається з двох підходів. Перший полягає в тому, що в мові не може бути полісемії, оскільки всі випадки називання різних явищ одним звуковим комплексом належать до омонімії. Другий підхід полягає в тому, що всі значення полісемантичного слова намагаються об'єднати єдиним «загальним значенням». Обидва ці підходи до проблеми значення слова передбачають, що воно є симетричною одиницею, тобто що існує пряма кількісна залежність між одиницями змісту і одиницями вираження: одне слово – одне значення.

Багатозначність визнається реально існуючим явищем мовної структури дослідниками О.С.Ахмановою, В.В.Виноградовим, В.П.Сухотіним, Г.А.Уфімцевою, Д.М.Шмельовим і ін. Вона пов'язана з тим, що слово є асиметричною одиницею, у якій немає повної симетрії між планом змісту і планом вираження: не кожній одиниці смислу відповідає окрема одиниця мови – слово. Таким чином, одне слово може мати кілька пов'язаних між собою значень, тобто бути багатозначним.

Відмінності у погляді на багатозначність у цих дослідників виявляються не в питанні, існує чи ні полісемія, а в принципах визначення семантичної структури, способах розмежування окремих значень полісемантичної структури, розрізнення полісемії та омонімії, методиці дослідження.

Семантична структура багатозначного слова, тобто співвідношення між різними його значеннями, залежить від внутрішньомовних зв'язків слова і в свою чергу визначає ці зв'язки, будучи, таким чином, елементом власне повної її характеристики. Незважаючи на те, що в науковій літературі існують різні погляди на багатозначність,

дослідники погоджуються, що відповідне явище в мові не тільки існує, а й виконує важливу системоорганізуючу функцію, яка дозволяє найменшою кількістю слів достатньо повно й точно виражати усю різноманітність явищ довкілля.

В.В.Виноградов писав, що «жодна мова не була б спроможна виражати кожну конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови суворо обмежені» [Виноградов 1972: 18]. Цим висловлюванням вчений вказує на функцію багатозначності – бути одним із важливих засобів організації лексичної системи. Коли б для кожного нового явища і поняття виникала нова назва, то лексичний склад став би безмежним за обсягом і незручним для користування.

Р.О.Будагов, констатуючи, що в будь-якій мові більшість слів характеризується багатозначністю, доходить висновку про існування «закону багатозначності» [Будагов 1974: 117-121].

С.Ульманн, наприклад, вважав, що «полісемія утворює стрижень усього семантичного аналізу» [Ullmann 1959: 117]. І справді, кожне явище лексико-семантичної системи – синонімія, антонімія, характеристика лексичного значення ґрунтується на одному із значень (ЛСВ) слова, а не на семантиці лексеми в цілому.

І.М. Сеченов так обґрунтував узагальнюючу роль слова і наявність полісемії з погляду психології: «Коли б людина запам'ятовувала кожне із вражень окремо, то від предметів найбільш буденних, якими є, наприклад, людські обличчя, стільці, дерева, будинки і т. ін., що становлять повсякденне оточення нашого життя, в голові її залишалась би така величезна кількість слідів, що мислення ними, в усякому разі в словесній формі, стало б неможливим, тому що де ж знайти десятки й сотні тисяч різних імен для суми всіх бачених берез, людських облич, стільців і як впоратися в думці з таким величезним матеріалом?» [Сеченов 1974: 439]. Це пояснення повною мірою стосується явища полісемії, оскільки вона забезпечує одну із важливих вимог до мови як до знакової системи – за допомогою мінімальної кількості знаків передавати максимальну інформацію.

Отже, багатозначність слова – один із важливих засобів системної організації лексичного складу мови. Якою б мірою новизни не відрізнялось слово, воно завжди співвідноситься із якимись компонентами лексичної системи і включається в семантичну структуру за певними ознаками.

Для визначення ступеня освоєності запозичених слів суттєвим є виникнення в них похідних значень, пов'язаних не з системою значень

мови-джерела, а з системою української мови. Чим органічніше слово увійшло в приймаючу мову, тим більше в нього шансів одержати нові, в нашому разі власне українські значення.

Наприклад, запозичене з грецької мови слово ***герой*** має в українській мові п'ять значень і навряд кимось із мовців (крім спеціалістів) воно сприймається як чуже.

Те ж можна сказати про слово ***гвардія,*** окремі значення яких відрізняються культурно-історичним компонентом.

Однією з ознак ступеня освоєності іншомовного слова є розвиток у нього системи похідних значень, тобто виникнення багатозначності. При цьому, як свідчать дослідники, можливі кілька варіантів.

Перший – це запозичення прямого значення, яке вже в українській мові розвиває похідні.

Запозичені слова в приймаючій мові на основі запозиченого значення можуть розвинути систему похідних, не властивих мові-джерелу. При цьому спостерігаються певні закономірності розвитку семантичної структури слова, зумовлені типологічними особливостями української мови. Як відзначає З.М.Козлова, «зміна значення запозиченого слова у порівнянні з його іншомовним прототипом є абсолютно закономірне явище – результат його розвитку в новій мові, а не непорозуміння або перекручення, як іноді розглядається це явище деякими спеціалістами, які вивчають запозичення» [Козлова 1970: 93]. Така якісна семантична зміна називається процесом розширення значень. Дослідники Л.А.Булаховський, Л.Блумфілд, В.Г.Гак, Л.А.Лисиченко, Б.А.Плотников вважають цей процес одним з основних видів зміни слова. На думку В.Г.Гака процес розширення являє собою «усунення деяких диференціальних сем, які виражають у значенні слова уточнення ідеографічного, стилістичного або емоціонального характеру» [Гак 1971: 89].

Прикладом може служити англійське запозичення ***грейпфрут*** (англ. grapefruit) – кулеподібний фрукт з жовтою кожурою та блідно-жовтою (іноді рожевою) соковитою м'якоттю. В українській мові це слово поширює свою семантичну структуру і означає: 1) південне вічнозелене плодове дерево; 2) запашний соковитий плід цього дерева, кисло-солодкий на смак, жовто-гарячого кольору. Як видно з наведеного прикладу, ускладнення структури відбувається завдяки метонімічному переносу, при якому мова йде і про дерево, і про плід цього дерева. Тобто цей перенос пояснюється семантичною аналогією, коли паралелізм утворюється як результат розвитку одних компонентів з

орієнтацією на значення інших, як наслідування моделей одних членів групи з боку інших .

Другий шлях розвитку семантичної структури багатозначного слова – запозичення прямого і одного чи кількох похідних з мови – джерела. Цей шлях розвитку значення особливо поширений у словах суспільно – політичної лексики, які є історизмами у мові – джерелі. Прикладом цього може бути слово ***Конвент –*** збори, засідання .У своєму прямому значенні воно увійшло з латинської мови у французьку як назва представницьких зборів у 1792-1795 рр. найвищого законодавчого органу періоду Французької буржуазної революції. Друге значення цього слова – законодавчий орган, що скликається для складання або зміни конституції. Наведене слово вживається як історизм, коли мова йде про події часів Французької буржуазної революції кінця ХУІІІ ст.

Посол від Хмельницького при від'їзді одержить дві тисячі королівських дукатів, признаючи йому самому ***ленні*** *добра в Прусії річної вартості шість тисяч польських* ***флоринів...*** *(*HHS, Polonica I – 68).

Слово ***лен –*** німецького походження (нім. Lehen, від leihen), що у прямому значенні означає податок. Крім основного, є ще два похідних значення: 1) У Західній Європі за феодалізму спадкове володіння (земля або інші джерела прибутків) , що його надавав сеньйор своєму васалові при умові виконання військової або адміністративної служби. 2) Податок, що збирався з ленного помістя. Синонімами цієї назви є слова ***феод*** і ***ф'єф.*** Але ці слова давно вже перейшли у розряд історизмів і вживаються тільки на позначення певних історичних часів або місць (сема локальності або темпоральності).

Такі слова використовують зараз тільки в науковому (історичному) стилі, коли описуються відповідні реалії, а також у художніх творах, коли мова йде про певний історичний період.

Як відомо, 29-го січня 1649 року стято голову англійському королеві Карлові І. Найбільше до цієї ***екзекуції*** *причинився Кромвел, що в той час був лише* ***генералом*** *військ англійського* ***парламенту****, а не* ***диктатором*** *Англії. В травні 1649 р.* ***парламент*** *проголосив Англію республікою під правлінням державної* ***ради*** *у складі 41 осіб, замість короля і* ***палати лордів*** *(*Л. Винар).

Активізація тих шарів лексики, які пов'язані з суспільно важливими явищами, демонструється також рядом факторів, що належать до зовсім недавнього часу.

У дальшому розвитку значень слова в українській мові можливі різні шляхи розвитку семантичної структури лексеми.

1) Ускладнення структури лексеми власне українськими з семантичними утвореннями. Наприклад, французьке запозичення ***мар'яж*** (mariage) у мові-джерелі має лише одне значення – одруження. В українській мові це слово , крім основного – весілля, шлюб, має ще й друге значення, а саме – у картярських іграх – король з дамою однієї масті у одного гравця. Німецьке запозичення ***ранжир*** (rangieren) у мові-джерелі також має одне значення – ставити в ряд. В українській мові це слово має два значення: 1) розташування людей у військовому строю в шеренгу за зростом; 2) певний порядок, встановлений правилами, традиціями. Англійське запозичення ***рейд*** (raid) означає напад, наскок, а в українській мові, крім основного – проникнення військового підрозділу у тил ворога, має ще й інше значення – несподівана ревізія, обстеження.

2) Другий тип ускладнення, – коли значення слів відрізняються культурно – історичним компонентом і належать до різних семантичних парадигм. Прикладом може бути запозичене з англійської мови слово ***парламент,*** яке походить від французького дієслова ***parler*** – говорити. У Франції добуржуазної революції XVIII ст. ця назва означала найвищий судовий орган. У Великій Британії та ряді інших країн – це найвищий законодавчий орган. У нетермінологічному значенні це слово вживається щодо вищих законодавчих органів Росії – Думи та України – Верховної Ради.

3) Втрата запозиченого прямого значення і ***переінтеграція*** значень у структурі лексеми. Наприклад, слово ***конгрес*** втратило сьогодні своє пряме значення як зустріч, збори, нарада і ширше вживається на позначення законодавчого органу США. ***Комуна*** (фр. commune – община, від лат. communis – спільний) – 1) за середньовіччя в Західній Європі міська громада, що домоглася незалежності від феодала і права на самоврядування; 2) в період Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. – муніципальне самоврядування в Парижі та інших містах; 3) паризька Комуна 1871 року – революційний уряд французького робітничого класу; 4) нижча адміністративно – територіальна одиниця місцевого управління у Франції, Бельгії та деяких інших державах; 5) одна з форм сільськогосподарського виробничого кооперування.

Слово ***комуна*** перейшло зараз у розряд історизмів, залишивши тільки єдине значення територіальної одиниці місцевого управління у Франції і Бельгії.

Інколи розвиток значення знаходить вираження у вторинному вживанні слова стосовно реалій українського життя. Так, Верховну Раду називають парламентом, голову міськвиконкому – мером, голову облвиконкому – губернатором тощо. Подібні слова спочатку використовуються як засіб увиразнення мови, але поступово вони можуть освоюватися і набувають номінативного (але не термінологічного) значення. Можливо, таке переносне вживання запозичених слів пояснюється прагненням лексичної системи до інтернаціоналізації суспільно – політичної, культурно – історичної тощо лексики. Особливо цей процес активізувався у зв'язку із намаганням відмовитися від лексико – семантичної системи попередньої епохи. Тому, наприклад, у наш час вживається слово мер замість голова міськвиконкому. Перевага першому слову може надаватись через його лаконічність.

4)Втрата окремих запозичених значень, внаслідок чого лексико – семантична структура слова спрощується. Щодо факторів, які сприяють спрощенню семантики запозиченого слова, цікаву думку висловив М.В. Крушевський: «Будь – яке слово має багаточисленні корені в своїй мові, воно завжди є членом відомих сімейств похідних слів і членом відомих рядів слів, що вживаються разом. Запозичуючи слово, ми його мовби вириваємо з рідної мовної системи, пересаджуючи на чужий грунт без його родичів. А оскільки ці родичі і супутники надають слову значення, то у запозичуваних словах ми помічаємо звичайне звуження значення» [Крушевський 1883: 135].

На звуження значень слова при запозиченні звертав увагу також Л.А.Булаховський і пояснював його причину: «При запозиченні слів з однієї мови в іншу засвоєне слово звичайно стає вужчим, спеціальним за своїм значенням, і це зрозуміло: слова запозичаються звичайно ізольовано, в поодиноких випадках їх вживання, а не тими етимологічними групами (гніздами), якими вони живуть на рідному їх грунті» [Булаховський 1959: 68].

Звуження значення слова при запозиченні вважають закономірним і характерним процесом ряд інших дослідників, зокрема, А.О.Іваницька і В.Ю.Мартинек.

Приблизно 2/3 слів , що мали у мові – джерелі кілька значень, звузили свій об'єм до одного значення. Як зазначає Л.П.Єфремов, «коли іншомовному слову властива полісемія, то запозичуваним матеріалом виступає лише одне значення слова, а не вся його система» [Ефремов 1950: 22].

Селекція значень може відбуватися в мові-посереднику, роль якої для української виконували польська і російська мови. Саме в них

відбувся відсів непотрібних значень і закріплення того, з яким це слово війшло в українську мову. Наприклад, слово ***абажур*** (фр.abat – jour) має такі значення: 1) (арх.) Косий отвір у стіні для освітлення інтер'єру. 2) Пристрій, який приглушує світло лампи. В українській мові це слово має лише одне значення, а саме – ковпак, яким накривають лампу, щоб приглушити сильне світло і надати йому певного забарвлення. Серед запозичень з англійської мови можна назвати слово ***вельвет*** (англ. velvet) – 1) Шовкова тканина з коротким густим гладким ворсовим поверхом. 2) Ніжна шкіра, яка покриває роги оленя під час їх росту. 3) Поверхня, речовина і т. ін., схожа на вельвет зовнішнім виглядом або м'якістю. В українську мову це слово війшло з одним значенням – бавовняна тканина з густим ворсом, схожим на оксамит.

Як бачимо, семантична структура багатозначного слова – етимона при запозиченні спрощується. Багатозначне слово приходить у приймаючу мову з обмеженим колом значень у порівнянні з мовою – джерелом. Основне номінативне значення у порівнянні з іншими значеннями слова «має здебільшого найменше диференціальних ознак і є опорою і суспільно усвідомленим фундаментом усіх інших значень» [Лисиченко 1977: 75]. Як вважає В.В. Виноградов, це однозначне слово «нібито безпосередньо спрямоване на предмети, явища, дії і якості дійсності і відбиває їх суспільне розуміння» [Виноградов 1953: 12].

Щодо слів, які спростили свою семантичну структуру і війшли в українську мову лише з одним значенням, виникає питання, котре із значень (основне, первісне або неосновне, вторинне) закріпилося в українській мові.

Вважається, що майже 60% слів які були багатозначними у мові – джерелі, закріплюються у приймаючій мові у своєму основному значенні. Наприклад, ***ар'єргард*** (фр.arrière- garde, від arrière – ззаду і garde – охорона, букв. тилова охорона). До складу лексики української мови це слово ввійшло у значенні – частина війська, яка під час пересування йде позаду головних сил, щоб охороняти їх на марші. Існує ще й переносний зміст – бути в ар'єргарді, тобто відставати.

БІБЛІОГРАФІЯ

Будагов 1974 – Будагов Р.А. Закон многозначности // Р.А.Будагов. Человек и его язык. – МГУ, 1974. – С. 117-121.

Булаховський 1955 – Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1955. – С. 68.

Виноградов 1953 – Виноградов В.В. Основные типы лексических значений // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 12.

Виноградов 1972 – Виноградов В.В. Русский язык. – М.: Высшая школа, 1972. – С. 18.

Гак 1971 – Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тез. докл. – М.; 1971. – С. 89.

Ефремов 1950 – Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования // Вестник АН Казахск. ССР. – 1950. – № 5. – С. 22.

Козлова 1970 – Козлова З.Н. Заметки о семантической эволюции заимствованных слов // Филол. науки. – 1970. – № 6. – С. 93.

Крушевский 1883 – Крушевский Н.В. Очерки науки о языке. – Казань, 1883. – С. 135.

Лисиченко 1977 – Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова. – Х.: Вища школа, 1977. – С. 75.

Сеченов 1974 – Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения. – М., 1974. – С. 439.

Ullmann 1959 – Ullmann S. The principles of semantics. – Glasgo, 1959. – P. 117.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Сімонок Валентина Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент, зав. кафедрою іноземних мов №1 Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого.

Наукові інтереси: проблеми семантики і лексикології.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2001 р.

АКЦЕНТНІ ОЗНАКИ СУФІКСА -ИК

Тамара Товкайло (Переяслав-Хмельницький)

Найпоширенішою акцентною ознакою суфікса -ик$_1$ є його позиція після наголошеного складу. На відміну від омонімічних суфіксів -ик$_2$ та -ик$_3$, суфікс -ик$_1$ віддає перевагу відприкметниковим твірним основам, успадковуючи їх наголос або набуваючи нових наголосових характеристик.

He most widespread stressed feature of the suffix -ик$_1$ its position after stressed syllable. Unlike the homonym ins suffixes -ик$_2$ and -ик$_3$, the suffix -ик$_1$ prefers the adjective forming bases and inherits their stress or takes the new stressed characteristics.

У сучасній українській мові суфікс -ик багатозначний та омонімічний і трапляється переважно в складі віддієслівних та відприкметникових іменників. Необхідно розрізнювати три омонімічні суфікси -ик: -ик$_1$ /на/пліч//н/к, -ик$_2$ /кон/ик та -ик$_3$ /кібернет/ик.

На виняткову продуктивність та багатозначність суфікса -ик вказує М.А.Жовтобрюх, який указував, що на базі суфікса -ік шляхом перерозкладу прикметникових, дієприкметникових та іменникових основ виникає виняткової продуктивності суфікс -ник.

Суфікс -ик$_1$ (з похідними) позначає осіб, предмети, рослини, тварини. Визначальною структурною рисою є його позиція після елементів -н, -ен, -ан, -ян, -ів, -ов, що належать твірним основам з

однаковою семантикою: декад/н/ик, згуб/н/ик, картопл/ян/ик, криш/ен/ик, срібл/ян/ик, тан/еч/н/ик, фургон/н/ик, що/ден/н/ик.

Омонімічний до попереднього суфікса -ик$_2$ зі значенням демінутивності, часто супроводжуваним ще й відтінком пестливості, може стояти відразу після кореня та інших суфіксів: гном/ик, дом/ик, жбан/ик, кон/ик, лом/ик, огн/ик, півн/ик. Іноді цей суфікс втрачає згадані словотвірні значення і тоді виражає лише предметність: прян/ик.

Запозичений суфікс -ик$_3$/-ік здебільшого позначає осіб за науковою і професійною діяльністю /академ/ік, біо/хім/ік, гео/ботан/ік, канон/ік/ і рідко предмети /дерев/о/пласт/ик, еласт/ик, пласт/ик/ та речовини /анти/біо/т/ик, наркот/ик/.

Існують різні підходи до визначення статусу суфікса -ик$_1$. Так, згідно з думкою вченого Зденека Ф. Оліверіуса [Оліверіус 1976: 240], суфікс -ик виступає не в ускладненому (за прийнятим нами тлумаченням) вигляді, а як ряд окремих суфіксів, особливо в межах морфемного аналізу: -н, -ик, -ник, -еник. «Конкретні значення цих чотирьох елементів заважають їх звести в одну морфему», – зазначає вчений [Оліверіус 1976: 240].

В інших працях з дериватології зустрічається інше трактування даної проблеми. Елементи -ик, -ник, -еник вважаються складниками однієї афіксальної морфеми, наділеної тією самою словотвірною функцією.

Вивчаючи акцентуаційні характеристики суфікса -ик$_1$ та похідних від нього суфіксів, вважаємо за необхідне застосувати диференційований підхід до аналізу самого суфікса та вторинних, похідних від нього суфіксів. Іншими словами, здійснюємо аналіз позицій кожного з них відносно словесного наголосу. Це уможливить порівняння первинного і вторинного суфіксів за акцентними ознаками і дозволить уточнити питання про статус самої інваріантної морфеми.

Суфіксові -ик$_1$ властиві такі позиції:

1. Ненаголошений суфікс -ик$_1$ може стояти після -н, що слідує безпосередньо після наголошеного складу: ∪н/ик 800 одиниць: асфальт/н/ик, галантерей/н/ик, торпед/н/ик, пором/н/ик, фанер/н/ик, шиль/н/ик, що/квартaль/н/ик;

2. Суфікс -ик$_1$ перебуває під наголосом. 78 слів зі схемою ∪н/ик: гірн/ик, двій/н/ик, коліс/н/ик, комір/н/ик, корін/н/ик, муч/н/ик, штаб/н/ик;

3. Ненаголошений суфікс -ик$_1$ стоїть через один склад після наголошеного. 67 слів зі схемою ∪∪н/ик: буд/оч/н/ик, вул/ич/н/ик, ре/генер/ат/ор/н/ик, тролей/бус/н/ик, швид/к/іс/н/ик;

4. Суфікс -ик$_1$ віддалений від наголошеного складу двома складами ∪∪∪н/ик: ви/уч/ен/ик.

Матеріал показує, що найпоширенішою акцентною ознакою суфікса -ик$_1$ є його позиція після наголошеного складу.

Водночас виявлено дванадцять слів із суфіксом -ик$_1$, що мають паралельний наголос. Позиція суфікса -ик у цих словах визначається схемою ∪н/ик. Як бачимо, в одному слові реалізовано першу та другу наголосові характеристики (десять слів): вод/н/ик, мандр/ів/н/ик, мед/ян/ик, тем/н/ик, під/рив/н/ик. У двох словах спостерігаємо схему ∪∪н/ик, у якій поєднані перша і третя позиція: за/всід/н/ик, с/пі/ва/н/ик. Можливо, в такому співіснуванні найбільш характерної і часто реалізованої ознаки суфікса -ик$_1$ (відразу після наголошеного складу) та інших його ознак виявляється тенденція до вирівнювання наголосу в літературній мові. Аналізований матеріал засвідчує, що суфікс -ик$_1$ у 958 іменниках сучасної української мови супроводжує морфеми -н-, -ен-, -ан-, -ян-, -енн-, -отн-, -изн-, -льн-. Найчастіше він займає позицію після прикметникових суфіксів -н- (у відмінникових похідних) та -льн- (у віддієслівних похідних), тобто морфемах, позбавлених вокального ядра, які самі здебільшого стоять за наголошеним складом [Клименко 1979: 10]. Це і пояснює найбільшу частоту реалізації наголосової позиції суфікса -ик$_1$- відразу після наголошеного складу: фурго/н/н/ик, ліч/и/льн/ик. Частота зростає ще й від того, що прикметникові суфікси -ан-/-ян-, -енн- також здебільшого віддають перевагу позиції під наголосом, пор.: картопляний – картопляник, піщаний – піщаник, смиренний – смиренник. Така наголосова характеристика зберігається переважно і в утворюваних від них іменниках з суфіксом -ик$_1$. Отже, можна зробити висновок про те, що приєднання суфікса -ик$_1$ до твірних основ здебільшого не спричинює зміни наголосових характеристик їхніх кінцевих суфіксів. Таку саму картину спостерігаємо і тоді, коли -ик$_1$ стоїть через склад або через два склади після наголошеного. У цих випадках також зберігається наголос кореневий: вуличний – вуличник, тролейбусний – тролейбусник, швидкісний – швидкість, або попередньої суфіксальної морфеми твірної основи: регенератор – регенераторний.

Суфікс -ик$_1$ перебирає наголос на себе тоді, коли іменники утворюються від прикметників з наголошеною флексією: корінний – корінник, мучний – мучник, штабний – штабник. За даними наших спостережень, різна кількість складів у слові не впливає на акцентні характеристики аналізованих суфіксів. Порівняємо для прикладу слова з різною складовою довжиною від 2 до 7, що мають схему наголосу:

∪н/ик: з/губ/н/ик, за/ступ/н/ик, динам/іт/н/ик, вугл/е/від/діль/н/ик, вел/ик/о/розум/н/ик, пере/хрес/н/о/за/пиль/н/ик.

З наведених прикладів видно також, що акцентні характеристики суфікса -ик$_1$ не залежать від того, до якого різновиду слів належить похідне – до простих чи кількакореневих, складних.

Омонімічному суфіксові -ик$_2$ із зменшено-пестливим значенням властиві такі позиції:

1. У 190 словах ненаголошений суфікс -ик$_2$ стоїть після наголошеного складу (після кореневої морфеми) ∪ик: лом/ик, кон/ик, сом/ик, том/ик, фільм/ик, шрам/ик, шторм/ик.

2. У 2 словах -ик$_2$ наголошений /∪ик/: кум/ик, огн/ик.

Похідні з суфіксом -ик$_2$ утворюються лише від іменників.

Омонімічний запозичений суфікс -ик$_3$ /ік має свої акцентні характеристики. Загальна кількість відіменникових слів з ним становить 156 одиниць.

У 155 словах суфікс -ик$_3$ /-ік стоїть після наголошеного складу /∪ик/ік/: астро/фіз/ик, діабет/ик, лун/ат/ик, кібернет/ик, романт/ик, септ/ик, статист/ик, хрон/ік, хім/ік.

В одному слові єрет/ик цей суфікс є наголошеним. Як бачимо, найхарактернішою для трьох омонімічних суфіксів /-ик$_1$, -ик$_2$, -ик$_3$/ є їх позиція після наголошеного складу.

Порівняно з -ик$_1$ омонімічні йому суфікси -ик$_2$ зі значенням демінутивності та запозичені -ик$_3$ /-ік на позначення осіб за родом діяльності мають меншу кількість наголосових позицій. Найхарактернішою для них акцентуаційною ознакою є позиція після наголошеного складу, що споріднює їх з суфіксом -ик$_1$. На відміну від нього у двох омонімічних суфіксах -ик$_2$ та -ик$_3$/-ік наголошення самого суфікса є рідкореалізованою ознакою (всього в трьох словах) і це дозволяє висловити припущення, що напрямок похідності також впливає на акцентні характеристики суфіксів у похідних словах. І демінутивні іменники: кінь – коник, і слова із запозиченими суфіксами -ик$_3$/-ік: фізика – фізик здебільшого є відіменниковими утвореннями. На відміну від них суфікс -ик$_1$ віддає перевагу відприкметниковим твірним основам, успадковуючи їх наголос або набуваючи нових наголосових характеристик.

БІБЛІОГРАФІЯ

Клименко 1979 – Клименко Н.Ф. Структурні властивості прикметникових словозмінних основ // Морфемна структура слова. – К.: Наукова думка, 1979. – С.66-153.

Оліверіус 1976 – Оліверіус З.Ф. Морфемы русского языка. – Прага, 1976. – С.240.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Товкайло Тамара Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української лінгвістики ПХДПІ ім. Г.С. Сковороди.

Наукові інтереси: проблеми акцентології в сучасній українській літературній мові.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2001 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕМО-РЕМАНТИЧНУ СТРУКТУРУ РЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЗВ'ЯЗНОСТІ ТЕКСТУ

Ганна Волчанська (Кіровоград)

У статті аналізуються теоретичні проблеми актуального членування речення та роль особових займенникових слів у структурі теми й реми.

In the work the theoretical problems of sentences' urgent division and the role of personal pronounces in the structure of theme and rheme are analyzed.

Комунікативний аспект є досить актуальним при аналізі функцій слів певної частини мови у структурі тексту. Як зазначає Т.Радзієвська, при дослідженні тексту в лінгвістиці 60-70 рр. провідним був підхід «від речення до тексту». Комунікативна сутність тексту приймалася як постулат і на конкретному матеріалі майже не вивчалася. Імпульс, що був одержаний лінгвістикою тексту від прагматики, вплинув на стан цієї сфери розвідок. Текст почав аналізуватися як засіб спілкування, комунікативний твір, тип мовленнєвої дії. Дослідницька думка пішла в дещо протилежному напрямі – від тексту до його елементів: абзаци, окремі речення, граматичні засоби, лексичні одиниці почали тлумачитися з погляду тієї функції, яку вони виконують у цілісному текстовому утворенні [Радзієвська 1991: 53].

Однією з головних функцій займенникових слів у структурі тексту мовознавці визначають функцію зв'язності. Однак, як відомо, зв'язність тексту можна аналізувати за допомогою руху тем і рем, що проходять через текст: теми скріплюють текст, а реми передають нову інформацію [Николаева 1978: 12]. «Взаємодія тематичних і рематичних елементів у реченні складає базис подальшого розгортання коммунікації. Кожне речення поміщене в рамки відношення до вже виражених думок і одночасно зв'язане своїм змістом з наступним повідомленням, здійснює свій внесок у побудову наповненого змістом тексту» [Пфютце 1978: 237].

Як правило, типовою послідовною організацією тексту є така структура, коли тема наступного речення є ремою попереднього. На цю особливість вказує Г.Золотова: предмети вводяться в опис один через одного за допомогою займенникових субституцій. Дослідниця розглядає й інший спосіб тематичної організації тексту, а саме: паралельне співпідпорядкування, коли темами є позначення частин цілого, так що рух тем складає ніби план опису. Авторка наголошує на тому, що «тематична організація фрагментів залежить від характеру суб'єкта дії: при одному суб'єкті частіше спостерігається послідовне розгортання тексту [Золотова 1979: 123].

Л. Орлова вважає, що структура тексту визначається взаємодією структур конституєнтів, що входять до його складу, а зв'язність знаходиться у безпосередній залежності від актуального членування (АЧ) речення. «Існування залежності між зв'язністю тексту і актуальним членуванням впливає на його змістову сполучуваність з іншими реченнями, внаслідок чого комунікативне членування виявляється детермінованим входженням речення у контекст. Характер взаємодії між комунікативними складниками в послідовності речень діагностується наявністю у тексті граматичних і лексичних показників зв'язності» [Орлова 1988: 15].

Раніше така думка була висловлена Л.Новіковим та Г.Чистяковою, які відзначають, що «зв'язність тексту знаходить своє вираження в узгодженні синтаксичних і смислових конструкцій контактних речень. Основним засобом змістового зв'язку є різні повтори, які реалізуються через власне повтори, займенникові звороти, синонімічні заміни і т.д. Серед синтаксичних засобів виділяють порядок слів, інтонацію і наголос, що має своє відповідне вираження в структурі речення» [Новиков 1981: 48]. На наш погляд, більш переконливою є позиція К.Крушельницької, яка стверджує, що порядок слів є передусім засобом вираження зв'язку з попереднім. «Зв'язок з попереднім – не самоціль, а тільки наслідок, зовнішній прояв того, що кожне речення має своє комунікативне завдання, яке, природно, може бути зумовлене попереднім контекстом» [Крушельницкая 1956: 61]. Тобто дослідниця констатує, що порядок слів, функціонуючи на двох рівнях структури речення (на рівні синтаксичної структури і на рівні АЧ) визначається комунікативним завданням речення.

У монографії «Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения» І.Ковтунова доводить, що тема і рема кожного висловлювання визначається конкретним комунікативним завданням висловлювання, яке у свою чергу диктується умовами

контексту. Оскільки тема є предметом повідомлення, то для вираження її, на думку дослідниці, найбільш придатними (і найчастіше вживаними в цій функції) є іменники, тобто частина мови з предметним значенням. Типовим способом вираження теми служить підмет або група підмета. Щодо реми, то у праці зазначається, що вона містить повідомлення про тему. Для вираження реми служать слова зі значенням ознаки, і найчастіше рема виражається присудком або групою присудка.

Автор доходить висновку, що зв'язок з контекстом у цій конструкції залежить від лексичного наповнення групи підмета, яка може позначати дещо дане, відоме контексту, або – нове, невідоме, яке ще не згадувалось в попередньому контексті. Але в самому порядку компонентів відсутні ознаки контекстуальної зумовленості. Такий порядок залежить не від контексту, а від значення підмета і присудка (предмет і його ознака). Тому висловлювання з препозицією групи підмета і постпозицією групи присудка можна назвати контекстуально незалежними або синтагматично незалежними.

Окрім того, контекст може змінювати це типове співвідношення, при якому тема виражена словом з предметним значенням, а рема – словом зі значенням ознаки. У контексті темою може стати слово зі значенням ознаки, а ремою – словом з предметним значенням. Це відбувається тоді, коли зміст теми відомий із контексту або ситуації. Слово зі значенням ознаки, що виконує синтаксичну функцію присудка, стає темою, якщо воно назване в попередньому контексті або зумовлене попереднім контекстом» [Ковтунова 1976: 37].

Отже «порядок компонентів у висловлюваннях, у яких АЧ не збігається з синтаксичним членуванням (тема виражена присудком або групою присудка, а рема – підметом або групою підмета), зумовлене контекстом. Такі висловлювання тісно пов'язані з контекстом, оскільки тема у них обов'язково позначає дещо дане, відоме, назване в попередньому контексті, тому висловлювання з препозицією групи присудка і постпозицією групи підмета можна назвати контекстуально залежними або синтагматично залежними. У контексті такі висловлювання посідають синтагматично залежну позицію» [Ковтунова 1976: 38].

У лінгвістиці вже аксіоматичною є думка, що тема – це «вихідна частина висловлення, основа висловлення, дане, відоме, зумовлене попереднім контекстом. Рема – головний зміст повідомлення про тему (вихідну частину висловлення). Тема менш значуща, ніж рема. Вона є елементом структури висловлення, який поєднує його (висловлення) з попереднім [Вихованець 1993: 148]. Погоджуючись з цією думкою, слід

було б зазначити, що тема висловлювання дуже часто означає нове, невідоме для читача і слухача. «Новим нерідко буває початок повісті, глави, абзацу, а у деяких авторів цілі уривки побудовані так, що тема кожного речення означає нове» [Ковтунова 1976: 42]. Як зазначає І.Ковтунова, поняття теми є більш вузьким поняттям, ніж поняття даного. Елементи даного в реченнях, в одних випадках відіграють суттєву роль у його АЧ, в інших – не є важливими для АЧ. Рема може повністю позначати дане, коли висловлювання є даним, відомим, а комунікативна мета висловлювання полягає лише в підтвердженні або запереченні відомого факту [Ковтунова 1976: 44].

Якщо проаналізувати лексичний склад речення, то можна дійти висновку, що існують спеціальні категорії слів, які виражають дане, – особові та вказівні займенникові слова, власні імена, загальні назви, які називають певну одиничну особу чи предмет. Даність і новизна зв'язані з семантичною структурою речення: семантично зайві елементи, які не відіграють інформативної ролі, мають тенденцію входити до складу даного» [Ковтунова 1976: 46]. Отже, для кожної частини мови характерна визначена, найбільш типова для неї роль в АЧ висловлювання – роль теми або реми. Одні частини мови виступають переважно в якості теми, інші – в якості реми. У межах кожної частини мови у свою чергу виокремлюють семантичні категорії слів, що мають свою специфіку в АЧ висловлювання [Ковтунова 1976: 46].

Серед прономінативних слів найбільш дослідженими в плані комунікативної значущості є особові займенникові іменники. Дана категорія займенникових слів переважно виступає в ролі теми-даного. Це пов'язано з тим, що вони здебільшого позначають особу (або предмет), не просто відому з попереднього висловлювання, а спільну для більшої частини тексту, іноді – для всього твору, що робить особові займенникові слова комунікативно найменш значущими. Звідси випливають такі властивості особових прономінативів: 1) вони намагаються посісти інтонаційно слабку позицію і зазвичай опиняються в акцентуаційному провалі при акцентному виділенні інших членів; 2) у функції теми особові займенникові слова виступають у називному відмінку, виконуючи роль суб'єкта, і непрямих відмінках, коли вони є суб'єктним чи об'єктним детермінантом, напр.: *Сьогодні стара Коломийчиха прокинулася трохи пізніше. Звичайно* ***вона*** *прокидається за третіми півнями, взимку це ще глуха ніч, а влітку ледве сіріє край обрію. Але вчора* ***вона*** *майже не спала через свою дочку цілу ніч, тому й спізнилася сьогодні (М.Старицький).*

У синтагматично залежних висловлюваннях особові займенникові іменники дуже часто відіграють роль другої теми, теми-даного. У цих висловлюваннях для особових займенникових слів, на відміну від іменників, роль першої теми не характерна. Це легко пояснити тим, що перша тема частіше позначає нове, не назване в попередньому контексті, особові ж займенникові іменники завжди позначають дане. Функція теми визначена семантикою особових прономінативів, тому немає необхідності спеціально підкреслювати цю функцію винесенням теми – особових займенникових слів на перше місце в реченні. У функції реми особові займенникові іменники виступають не часто.

Таким чином, тема являє собою вихідну точку висловлювання (не обов'язково дану, відому), а рема – ту частину висловлювання, у якій полягає мета висловлювання. Співвіднесеність цих компонентів і створює речення як динамічну структуру. Якщо ж до складу теми входять прономінативні слова, то тема являє собою дане, відоме. Оскільки тема зв'язує, поєднує висловлювання в тексті, то рема є тим чинником, завдяки якому відбувається рух у тексті, розгортання тексту.

БІБЛІОГРАФІЯ

Вихованець 1993 – Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 348 с.

Золотова 1979 – Золотова Г.А. Роль ремы в организации и типологии текста // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С.113-133.

Ковтунова 1976 – Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просв., 1976. – 239 с.

Крушельницкая 1956 – Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения. // Вопр. языкозн. – 1956. – №5. – С.55-67.

Николаева 1978 – Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С.5-39.

Новиков 1981 – Новиков Л.И., Чистякова Г.О. К вопросу о теме и денотате текста // Изв. АН СССР – М., 1981. – Т.40. – №1. – С.48-56.

Орлова 1988 – Орлова Л.В. Структура сверхфразовых единств в научных текстах. – К.: Наук.думка, 1988. – 152 с.

Пфютце 1978 – Пфютце М. Грамматика и лингвистика текста. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С.218-242.

Радзієвська 1991 – Радзієвська Т.В. Про один із напрямів сучасної лінгвістики тексту // Мовознавство. – 1991. – №3. – С.53-58.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Волчанська Ганна Василівна – викладач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми функціонування мовних одиниць у структурі тексту.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2001 р.

ПРО ВИНИКНЕННЯ НЕОЛОГІЗМІВ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Руслана Гринюкова (Кіровоград)

У даній статті розглядаються деякі аспекти виникнення неологізмів у німецькій мові та робиться аналіз окремих історичних періодів розвитку німецької лексики. Класифікуються основні шляхи виникнення неологізмів у давні часи та на сучасному етапі, приділяється багато уваги XX сторіччю, яке наклало свій специфічний відбиток на процес утворення неологізмів та надало йому стрімкості та інтенсивності. Автор намагається також передбачити тенденції подальшого розвитку лексики німецької мови на основі виявлених подібних та розбіжних рис.

This article deals with some aspects of the neologisms formation in German and the analysis of the definite historical periods in the development of the German vocabulary. The author classifies the main ways of the formation of neologisms in the old German and nowdays, much attention is paid to the 20th century. The author outlines tendentions of the further developing of the lexics of German based on the formation of different and similar features.

Лексика вважається найбільш змінною частиною мови, оскільки постійно знаходиться під впливом різних факторів економічного, політичного та культурного життя. Велика частина сучасної лексики несе в собі закодовану культурно-історичну інформацію і здійснює, таким чином, зв'язок часів. При розкодуванні цієї інформації одночасно досліджуються шляхи збагачення мови новими одиницями – неологізмами. Метою даної статті є спроба показати розвиток німецької лексики та шляхи її збагачення на основі класифікації вже відомих фактів.

Сучасна німецька лексика охоплює певний обсяг понять, які сформувалися в давні часи. У більшій своїй частині вони ведуть свій родовід від загальноіндоєвропейськоі мови. Але в сучасній німецькій мові ще більше основ загальногерманської мови. Вчені визначили етимологічне значення близько 1500 слів [Розен 1991: 15], внаслідок чого виявилося, що деякі з найбільш простих предметів мають відбиток давнього минулого і наочно ілюструють зв'язок часів (das Rad- das Fahrrad, geradeaus, rasel, ьberraschen, der Gast- das Hospital, hostis, das Hospitz, das Hotel). Індоєвропейські корені були носіями близьких асоціативних значень. Наступне їх **переосмислення** привело до появи найменувань багатьох віддалених від вихідних понять у різних індоєвропейських мовах, які часто взаємозбагачували одна одну лексикою.

Істотний вплив на розвиток лексики відіграла **християнізація германців.** Тут існувало лише два шляхи виникнення неологізмів: на основі латинського кореня або створення нового слова. У сучасній німецькій мові не так багато слів, в етимології яких містяться давньогерманські культові поняття (der Buchstabe, das Buch). У ряді випадків відбувалося «*пристосування»* германських культових понять до християнських (hel – die Holle, die Suhne, der Gott).

Значний вплив зазнала лексика і зі сторони латинської мови завдяки постійному спілкуванню германців з римлянами. Вперше згадують германські племена саме античні автори, а слово «Германія» має латинське походження. В його основі лежить етнонім der Germane кельтського походження: ger-давня германська зброя, а етимологічне значення слова der Germane – воїн, який в бою войовниче вигукує. Німецьке слово Deutschland виникло не раніше 15 сторіччя [Розен 1991 НЛІС: 8]. Але всі запозичені слова в своїй сучасній формі майже не відрізняються від слів германського походження (der Tisch, die Strasse, das Fenster, der Keller, die Mauer, die Pforte, der Markt). Причиною запозичення був вплив культури римлян. За підрахунками Вернера Бетце, загальний обсяг давньонімецького словника складає 20000 одиниць, з яких 1/3 є різного роду запозиченнями з латинської мови – безпосередніми чи калькованими [Розен, 1991 НЛІС: 16]. Основними методами **запозичення** є безпосередній перенос (трансфер) та калькування, наприклад, літерний переклад слова за частинами або уподібнення. Саме так виникли слова, пов'язані з наукою: schreiben, die Tinte, die Natur, die Musik, die Tafel, die Schule, die Lektion.

На розвиток лексики впливали також культура та ідеали певної епохи (напр., епоха середньовіччя, яскравим спадком якої є слова der Ritter, der Herr, die Hoheit, die Durchlauf, die Dame, der Kavalier, der Speer, die Minne, der Minnesang, der Minnedienst).

На основі цих прикладів можна визначити основні шляхи виникнення неологізмів в історичний період формування лексики німецької мови: 1) слова, що походять з прамови (індоєвропейська), 2) слова, що виникли під впливом культури інших народів, 3) слова, що виникли під впливом історичних та інших факторів у самій Німеччині, 4) слова, чиє значення було переосмислене чи пристосоване.

До основних *форм* виникнення неологізмів відносимо такі: 1) зміна звукової форми первісного найменування при збереженні значення слова (das Rad, der Gast), 2) переосмислення значення (der Germane, der Ritter), 3) на основі латинського кореня (die Strasse, der Tisch) 4) присто-

сування значення до інших понять (hel -die Holle), 5) запозичення (studieren) та 6) виникнення неологізму (der Graf, der Burger).

XX сторіччя – це період стрімкого розвитку у всіх сферах життя суспільства. Якщо прослідкувати вплив нашого часу на процес виникнення неологізмів та порівняти цю інформацію з попередньою, можна буде зробити висновки про відмінності процесу розвитку лексики у цей час.

Нові слова з`являються у мові постійно, але основу вокабуляру складає лексика, яка вживалась протягом тривалого історичного відрізку часу. На сучасному етапі вживається «набір» лексики, який мало змінився за останні 250-350 рр. З цього можна зробити висновок: оскільки процес становлення німецької мови закінчився не так давно, то подальший її розвиток може відбуватися не лише під впливом різних факторів, але й за інерцією.

При аналізі основних причин змін лексичного складу мови особливу увагу привертає період з 1945 по 1990. Проведені дослідження свідчать про те, що словниковий склад німецької мови значно збагатився новими словами у післявоєнний період. Статистичні підрахунки, здійснені німецьким лінгвістом Г.Шпарманом на основі 6-томного словника сучасної німецької мови за редакцією Клаппенбах Р. та Штейнца В. свідчать про те, що з 3467 нових лексичних одиниць в НДР неологізмів було в 4 рази більше, ніж у ФРН, що було викликано корінними змінами в суспільно-політичному, економічному та культурному житті [Рудий 1988: 38]. Цікаво відзначити, що в НДР більшість неологізмів виникла внаслідок впливу нового політичного ладу, а на розвиток лексики ФРН активно впливала англійська мова та її американський варіант, і саме з 1945 року [Рудий 1987: 61]. Прямих запозичень з інших мов за цей 45-річний період було мало (die Safari, das Paket). На сучасному етапі продовжується активне запозичення англо-американської лексики. Серед причин цього явища варто в першу чергу назвати бажання наслідувати американський стиль життя, який активно пропагується торговою рекламою, та прагнення створити певний культурний та діловий імідж. До ***основних форм*** неологізмів, які виникли на основі англо-американізмів, належать такі: запозичення слова в одному значенні або з повним обсягом значень, неологізми другого порядку за типом слів-гібридів (це звичайний для німецької мови шлях засвоєння іншомовного слова), слова, утворені за допомогою ЕОМ [Розен 1986: 31].

Що стосується останніх 10-15 років, то основна маса неологізмів цього періоду являє собою слова із зрозумілою словоутворювальною

структурою. Вони складаються з частин, які вже використовувалися в інших сполученнях. За класифікацією Е.В.Розен [Розен 1991] до продуктивних шляхів утворення неологізмів належать такі:

1) індивідуальний словотвір (авторські неологізми);

2) конструювання слів із існуючих слів та афіксів;

3) запозичення з інших мов;

4) абревіація.

Останній спосіб відомий дуже давно, але ще ніколи він не був таким продуктивним, як на сучасному етапі. Деякі лінгвісти називають цей процес «інфляцією». Кількісне зростання слів цього типу є дуже значним, про що свідчить порівняння двох останніх словників Дуден: за 1971-1979 з'явилося 1500 нових скорочень [Розен 1991: 49].

Переходячи до деяких аспектів порівняльної характеристики шляхів розвитку лексичного складу німецької мови на різних етапах її існування, слід зазначити, що метою цього є спроба передбачити тенденції подальшого розвитку даного процесу на основі виявлених подібних та відмінних рис. Отже, при порівнянні основних шляхів виникнення неологізмів у німецькій мові в період її формування та стабільного існування можна зробити такі висновки:

На сучасному етапі існують нові можливості для виникнення нових слів, але актуальними залишаються два давні шляхи: запозичення з іншої мови та утворення власне неологізмів. Процес запозичення іншомовної лексики відбувається, за думкою деяких мовознавців, навіть занадто активно. Перевага віддається англійській мові, а історичним аналогом є вплив римської культури. Розбіжність полягає в тому, що в останньому випадку запозичені слова органічно вживались у лексичну структуру мови і, підпадаючи під дію мовних закономірностей, не мали великої відмінності від слів німецької мови.

Лексичний склад продовжує активно збагачуватись і внаслідок впливу екстралінгвістичних умов суспільного життя. Характерними тут є зміни у конкретній сфері лексики (християнізація – перехід до соціалізму).

XX сторіччя накладає свій специфічний відбиток на процес утворення неологізмів, надає йому стрімкості та інтенсивності. Яскравим прикладом цього є прискорення виникнення абревіатур. Кількість запозичених слів також зростає дуже швидкими темпами. Бурхливий розвиток у всіх сферах життя, починаючи з науки і закінчуючи мистецтвом, прискорив і процеси розвитку мови та призвів до утворення нових слів навіть за допомогою ЕОМ.

Якщо спробувати прогнозувати подальший розвиток німецької мови, то скоріш за все неологізми будуть виникати тими шляхами, які пройшли «випробування часом», при цьому вірогідною залишається можливість появи зовсім нових шляхів, які на сучасному етапі ще не існують.

БІБЛІОГРАФІЯ

Розен 1991 НЛІС – Розен Е.В. Немецкая лексика: история и современность. – М.: Высшая школа, 1991. С.3-22.

Розен 1991 – Розен Е.В. Новые слова и устойчивые словосочетания в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1991. С.10-54.

Розен 1986 – Розен Е.В. Современные вокабулярные неологизмы. – М.: Высшая школа, 1986. С. 36-40.

Рудий 1988 – Рудий В.Г. Семантичні неологізми німецької мови, специфічні для НДР. Іноземна філологія. – 1988–90. С. 36-42.

Рудий 1987 – Рудий В.Г. Лексичні неологізми німецької мови, специфічні для ФРН. Іноземна філологія. – 1987–88. С. 57-69.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гринюкова Руслана Анатоліївна – асистент кафедри германських мов КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми збагачення німецької літературної мови новими лексичними одиницями.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2000 р.

ІНВЕНТАР ВАРІЮВАННЯ АКЦЕНТНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА В ЗАГАЛЬНОАМЕРИКАНСЬКІЙ ВИМОВІ

Тетяна Дацька (Київ)

У статті встановлюється система засобів варіювання акцентної структури слова в загальноамериканській вимові (ЗАВ) на матеріалі кодифікованої акцентної норми. Виділено ядро, основну та периферійну підсистеми акцентних типів, структур і різновидів, які беруть участь у варіюванні. Визначені тенденції, які регулюють рух наголосу в альтернативних варіантах акцентного оформлення слів.

The system of means of word accentual structure variation in General American pronunciation is established in this article. Word accentual structure variation is investigated on the basis of the codified accentual norm. The nucleus, basic and periphery subsystems of accentual types, structures and kinds that take part in word accentual variation are defined. The tendencies which regulate the movement of stress in alternative accentual variants are outlined.

Наголос – це особливий структурний елемент слова, що організує його звукову будову в складну звукову одиницю. Від організуючої ролі наголосу залежать фонологічні можливості слова [Торсуев 1960: 50]. Наголос виділяє важливу інформацію в слові й у фразі [Pennington 1996: 137], тому помилки в наголошенні слів – головна причина непорозумінь у процесі спілкування [Vaughan-Rees 1994: 1].

Відомо, що однією з фундаментальних властивостей мови на всіх її рівнях є варіативність [Гак 1998: 367], яка проявляється в існуванні паралельних, дозволених системою формальних або семантично релевантних способів вираження мовної сутності. Необізнаність із варіантами мовних одиниць, особливо акцентними варіантами, може привести до блокування успішної комунікації, тому важливим є дослідження засобів варіювання як на синхронічному, так і на діахронічному рівнях.

Однією з функцій наголосу є ідентифікуюча функція, завдяки якій мовці мають змогу розпізнати слово в процесі мовленнєвої комунікації, уточнити його звучання у відповідності до загальновизнаних літературних норм.

Серед основних ознак акцентної норми, поряд з її системною зумовленістю, вживаністю й стабільністю, називається динамічність, яка проявляється у варіюванні акцентної структури слова [Попов 1979: 5]. У даній статті ми розглядаємо формальне варіювання акцентної структури слова як прояв її динаміки на синхронному зрізі.

Під акцентними варіантами розуміємо тотожні в плані змісту варіанти того самого слова з однаковою фонемною, але різною акцентною структурою. Перший за порядком слідування варіант акцентного оформлення слова є більш поширеним у мові (основний варіант), усі інші варіанти – менш поширені (альтернативні варіанти), але всі вони є допустимими з точки зору вимовної норми.

Мета цієї статті – встановлення системи засобів акцентного варіювання слова в загальноамериканській вимові на матеріалі кодифікованої вимовної норми шляхом порівняння різних варіантів акцентного оформлення того самого слова. У роботі над експериментальним корпусом слів використовуємо метод структурно-зіставного аналізу паралельних способів вираження семантичної тотожності [Паращук 1988: 9].

В артикуляторному відношенні, акцентні типи і структури слів являють собою динамічні стереотипи, які входять в артикуляційну базу мови і є характерними для її фонетичної будови [Торсуев 1960: 49-50].

Акцентні структури варіюють і з часом змінюються, таким чином змінюється й фонетична будова мови. Дослідження динаміки акцентних структур у синхронії уточнює дані про фонетичну будову мови на кожному з етапів її функціонування.

Досліджуваний масив слів був дібраний шляхом суцільного обстеження орфоепічного словника English Pronouncing Dictionary [EPD 1997]. Зазначимо, що нами розглядалися лише слова-загальні назви, оскільки власні назви мають свою специфіку й потребують окремого розгляду [Суперанская 1969: 9-10; Дробышева 1977: 5]. Загальна кількість слів нашої картотеки, які мають формальні модифікації акцентної структури в загальноамериканській вимові, складає 1595 слів.

Встановлюючи систему засобів акцентного варіювання в ЗАВ, визначимо акцентні типи слова (АТ), акцентні структури (АС) та акцентні різновиди, які є найчастотнішими за нашими даними і утворюють ядро, основну і периферійну підсистеми варіювання акцентної структури слова у ЗАВ. Порядок встановлення інвентарю засобів акцентного варіювання в нашому дослідженні такий: 1) встановлення ядра, основної та периферійної підсистем акцентних типів, що варіюють у ЗАВ; 2) визначення ядра, основної та периферійної підсистем акцентних структур у межах двох найчастотніших акцентних типів, що варіюють; 3) опис ядра та основної підсистеми різновидів акцентного варіювання в межах двох найчастотніших акцентних типів, що варіюють.

Ядро, основну й периферійну підсистеми встановлюємо таким чином (див.: Перебийніс 1970: 165): до ядра акцентного варіювання відносимо 75% акцентних типів / структур / різновидів, які беруть участь у варіюванні. Основна підсистема – це 90% акцентних типів / структур / різновидів акцентного варіювання. Периферійна підсистема охоплює 10 % акцентних одиниць, які, порівняно з іншими, рідко беруть участь у варіюванні і не входять ні в ядро засобів акцентного варіювання, ні в їх основну підсистему.

Зазначимо, що у вітчизняній та зарубіжних фонологічних школах існують різні підходи до визначення кількості та ступенів наголосу слів у загальноамериканській вимові. У нашому дослідженні ми використовуємо таку систему позначення наголосів у слові, що застосована у словнику EPD 1997, який є основним джерелом експериментального матеріалу нашого дослідження. У цьому словнику відображається два ступені словесного наголосу: головний / ˈ / та другорядний / ˌ /. Третинний наголос у зв'язку з його комунікативною нерелевантністю в кодифікованих джерелах, зокрема у словнику EPD 1997, не відбивається.

Акцентні типи утворюються різницею в ступені наголосу, послідовним розподілом сильного й другорядного наголосів, різною кількістю наголосів у слові, наприклад, «один головний наголос» demarcate /- ˈ- -/, «головний + другорядний наголоси» insider /ˈ- ˌ- -/. Розподіл наголосу за складами слова утворює акцентні структури слів [Торсуев 1960: 49], наприклад, акцентний тип «другорядний + головний наголос у слові» /ˌ- ˈ-/ включає такі акцентні структури: /ˌ- ˈ- -/, /ˌ- - ˈ-/, /ˌ- - ˈ- - -/ і т.д. Варіювання основної акцентної структури з альтернативними акцентними структурами утворює різновид акцентного варіювання, наприклад, акцентні варіанти слова indisputable утворюють такий акцентний різновид: /ˌ- - ˈ- - -/ – /- ˈ- - - -/.

Відомо, що фонетична будова англійської мови охоплює 11 акцентних типів:

1) один наголос у слові /- ˈ- -/ ; 2) два головних наголоси /ˈ- ˈ-/ ; 3) три головних наголоси /ˈ- ˈ- ˈ-/ 4) чотири головних наголоси /ˈ- ˈ- ˈ- ˈ-/; 5) головний + другорядний наголоси /ˈ- ˌ-/ ; 6) другорядний + головний наголоси /ˌ- ˈ-/; 7) два головних + другорядний наголоси /ˈ- ˈ- ˌ-/ ; 8) головний + другорядний + головний наголоси /ˈ- ˌ- ˈ-/ ; 9) головний + два другорядних наголоси у слові /ˈ- ˌ- ˌ-/ ; 10) два другорядних + головний наголоси /ˌ- ˌ- ˈ-/ ; 11) другорядний + головний + другорядний наголоси /ˌ- ˈ- ˌ-/ [Торсуев 1960: 61]. Ці одинадцять акцентних типів охоплюють

більше сотні акцентних структур з різною кількістю складів і послідовністю розподілу наголосу за складами слова [там само: 9].

Із перерахованих вище акцентних типів лише чотири типи варіюють у ЗАВ на синхронічному зрізі: 1) головний наголос / - ˈ- /; 2) другорядний + головний наголоси / ˌ- ˈ- /; 3) головний + другорядний наголоси / ˈ- ˌ- /; 4) другорядний + головний + другорядний наголоси / ˌ- ˈ- ˌ- /.

Наведемо деякі морфологічні характеристики акцентних типів, які беруть участь в акцентному варіюванні. За даними Г.П. Торсуєва, акцентний тип «один наголос у слові» / - ˈ- / оформлює як прості (after, government), так і складні слова (gaspipe, mother-in-law). Слова, оформлені таким типом наголосу, переважно двохскладові, а для слів, що складаються із 3, 4, 5, 6 і 7 складів, характерні акцентні типи /ˈ- ˈ- - / і /ˈ- - ˌ- /. Тип «один наголос у слові» представлений досить великою кількістю простих і складних слів. У простих словах наголос падає або на корінь (legislative), або на відокремлюваний префікс, тобто такий, що зберігає своє лексичне значення і є продуктивним при утворенні нових слів (subgroup). У складних словах наголос падає, як правило, на перший компонент, рідше – на другий (mankind) [Торсуев 1960: 62].

Акцентний тип «головний + другорядний наголос» /ˈ- ˌ-/ оформлює як складні, так і прості слова, останні – всі з відокремлюваним префіксом. Наприклад, hair-dresser, ironmongery. Кількість складних слів з таким типом наголошення велика, простих слів порівняно мало. У складних словах наголос падає на компоненти слова, у простих – на префікс або корінь (substructure).

Акцентний тип «другорядний + головний наголос» / ˌ- ˈ-/ оформлює велику кількість простих і незначну кількість складних слів. Наприклад, magazine /ˌ- - ˈ-/. Складні слова з таким типом відрізняються від власне англійських характером своїх компонентів, грецьких і латинських за походженням. Вони оформлені як прості багатоскладові слова. Більшість з них є лише етимологічно складними словами. Наголос у складних словах падає на компоненти, а в простих – 1) на префікс (відокремлюваний (unaccountability) або невідокремлюваний (intercessor)) і корінь; 2) на корінь і суфікс (legislation) 3) на префікс і суфікс (configuration) [там само: 63].

Установимо акцентні типи та структури, які складають ядро, основну і периферійну підсистеми варіювання акцентної норми ЗАВ.

Серед чотирьох акцентних типів ядро варіювання складає тип «один наголос» у слові / - ˈ-/. Основну підсистему складає тип «другорядний + головний наголос» у слові /ˌ- ˈ-/. У периферію входять два акцентні типи:

«головний + другорядний наголоси» /ˈ- ˌ-/ та «головний + другорядний + головний наголоси» у слові /ˌ- ˈ- ˌ-/ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Ядро, основна і периферійна підсистеми акцентних типів, які варіюють у ЗАВ

	Акцентний тип, приклад	Абсолютна частота участі у варіюванні	Відносна частота участі у варіюванні	Всього
Ядро	ˈ- - , incline	1179	73,87 %	73,87 %
Основна підсистема	ˌ- ˈ-, ennui	357	22,37 %	96,24 %
Периферійна підсистема	ˈ- ˌ-, glad-hand	59	3,70 %	100 %
	ˌ- ˈ- ˌ-, no-claim bonus	1	0,06 %	

Виділимо ядро, основну та периферійну підсистеми акцентних структур всередині акцентних типів «один наголос» у слові /ˈ- -/ та «другорядний + головний наголоси» у слові /ˌ- ˈ-/.

Розглянемо, які акцентні структури складають ядро, основну підсистему та периферію варіювання в межах акцентного типу «один наголос у слові» / - ˈ- /.

70, 32 % усіх процесів варіювання в акцентному типі «один наголос у слові» дають дво-, три- і чотирискладові АС з наголосом на другому складі. Основну підсистему складають дво- і трискладові АС з наголосом на першому складі. Матеріал дослідження показує, що розташування наголосу на другому від початку складі у слові виявляється менш стійким у порівнянні з розташуванням наголосу на першому складі. У периферію в даному АТ входять чотири-, п'яти- і шестискладові слова з наголосом на першому, другому, четвертому складах від початку слова (див. табл. 2).

Таблиця 2

Ядро, основна та периферійна підсистеми акцентних структур, які варіюють у межах акцентного типу «один наголос» у слові /ˌ- ˈ-/

	Акцентна структура, приклад	Абсолютна частота	Відносна частота, %	Всього, %
Ядро	- ˈ-, miscall	367	31, 13	70, 32
	- ˈ- -, bedsitter	294	24, 94	
	- ˈ- - -, orthoepy	168	14, 25	
Основна підсистема	ˈ- -, increase (n.)	161	13, 66	92, 29
	ˈ- - -, dictator	98	8, 31	

Периферійна підсистема	- ˈ- - -, bicentenary	71	6, 02	100
	ˈ- - -, predecessor	12	1, 02	
	ˈ- - - -, ordinarily	4	0, 34	
	- ˈ- - - -, unmodifiable	3	0, 25	
	- - - ˈ- -, undemocratic	1	0, 08	
Всього		1179	100	

В акцентному типі «другорядний + головний наголоси» ядро варіювання (78,16 %) забезпечують такі АС: 1) трискладова з другорядним наголосом на першому складі і з головним – на третьому від початку складі /ˌ- - ˈ-/; 2) двоскладова акцентна структура з другорядним наголосом на першому складі і з головним на другому /ˌ- ˈ-/; 3) трискладова АС з другорядним наголосом на першому складі і з головним – на другому /ˌ- ˈ- -/; 4) шестискладова АС з другорядним наголосом на другому складі і головним – на четвертому / - ˌ- - ˈ- - -/. В основну підсистему входять дві АС: 1) чотирискладова АС з другорядним наголосом на першому складі і з головним – на третьому /ˌ- - ˈ- -/; 2) п'ятискладова АС з другорядним наголосом на другому складі і головним – на четвертому /- ˌ- - ˈ- -/. У периферію варіювання цього АТ входять дев'ять акцентних структур (див. табл. 3).

Таблиця 3

Ядро, основна та периферійна підсистеми акцентних структур, які варіюють у межах акцентного типу «другорядний + головний наголоси» /ˌ- ˈ-/

	Акцентна структура, приклад	Абсолютна частота, %	Відносна частота, %	Всього , %
Ядро	ˌ- - ˈ-, absolute	103	28, 35	78, 16
	ˌ- ˈ-, skin-deep	84	23, 53	
	ˌ- ˈ- -, thanksgiving	47	13, 17	
	- ˌ- - ˈ- - -, impossibility	45	12, 61	
Основна підси-стема	ˌ- - ˈ- -, misdemeanor	31	8, 68	91, 04
	- ˌ- - ˈ- -, unnecessary	15	4, 20	
Периферійна підсистема	ˌ- - ˈ- - -, indisputable	8	2, 24	100
	- ˌ- - - ˈ- - -, incalculability	7	1, 96	
	ˌ- - - ˈ-, overproduce	5	1, 40	
	ˌ- - - ˈ- -, antipathetic	4	1,12	
	ˌ- - - ˈ- - -, unrecognizable	3	0,84	
	- ˌ- - ˈ-, communique	2	0,56	
	- ˌ- - - ˈ- -, reorganization	1	0,28	

	ˌ- - - - ˈ- -, counterrevolution	1	0,28	
	ˌ- - - - ˈ- - - -, counterrevolutionary	1	0,28	
Всього		357	100	100

Розглянемо, які акцентні різновиди є найчастотнішими в межах акцентного типу «один наголос» у слові /- ˈ-/.

75, 66 % процесів акцентного варіювання в цьому АТ забезпечується такими різновидами варіювання акцентних структур: 1) дво-, три- і чотирискладові АС з головним наголосом на другому складі в основному варіанті. В альтернативному варіанті такого різновиду варіювання перший склад отримує другорядний наголос, головний наголос залишається на другому складі (див. різновиди № 1, 2, 3 у табл. 4); 2) у двоскладовій АС з головним наголосом на першому складі в основному варіанті, наголошеним стає другий склад в альтернативному акцентному варіанті (різновид № 4 у табл. 4: ˈ- -, - ˈ-); 3) у двоскладовій АС з головним наголосм на другому складі наголос переміщується на перший склад в альтернативному варіанті (різновид № 5: - ˈ-, ˈ- -). Основну підсистему утворюють такі АС: 1) трискладова з головним наголосом на першому складі в основному акцентному варіанті, а в альтернативному – з другорядним наголосом на першому складі і з головним – на третьому від початку складі (ˈ- - -, ˌ- - ˈ-); 2) п’ятискладова АС з головним наголосом на другому складі в основному акцентному варіанті і з другорядним наголосом на першому складі, а в альтернативному акцентному варіанті – з головним наголосом на другому складі (див. табл. 4). До периферії акцентного варіювання в цьому акцентному типі відносяться 25 різновидів акцентного варіювання.

Таблиця 4

Ядро та основна підсистема акцентних різновидів у межах ацентного типу «один наголос» у слові

		Основна акцентна структура	Варіант акцентної структури	Абсолютна частота	Відносна часота, %	Всього, %
Ядро	1	- ˈ-	ˌ- ˈ-	269	22, 82	75, 66
	2	- ˈ- -	ˌ- ˈ- -	269	22, 82	
	3	- ˈ- - -	ˌ- ˈ- - -	164	13,91	
	4	ˈ- -	- ˈ-	98	8,31	
	5	- ˈ-	ˈ- -	92	7,80	
Основна підсистема	6	ˈ- - -	ˌ- - ˈ-	77	6,53	88,04
	7	- ˈ- - - -	ˌ- ˈ- - - -	69	5,85	

В акцентному типі «другорядний + головний наголоси» до ядра належать 6 різновидів акцентного варіювання, які дають 74,78 % випадків варіювання в цьому АТ: 1) в основному варіанті трискладової АС другорядним наголосом оформлений перший від початку склад, а головним – третій, в альтернативному варіанті головний наголос переміщується на перший склад (див. табл. 5, різновид № 1); 2) такий самий процес пересування наголосу на перший склад проходить і в другому за частотою акцентному різновиді варіювання в АТ «головний + другорядний наголоси» у слові – двоскладовій акцентній структурі; 3) третій різновид акцентного варіювання в цьому типі вимови утворює шестискладова акцентна структура з другорядним наголосом в основному варіанті на другому від початку складі, а в альтернативному варіанті – на першому складі. Головний наголос у цьому різновиді варіювання в обох варіантах зберігає своє місце на четвертому від початку складі; 4) цей різновид утворює двоскладова АС, у якій в альтернативному варіанті перший склад не оформлений другорядним наголосом (як це має місце в основному варіанті), а головний наголос розташований на другому складі; 5) п'ятий і шостий різновиди варіювання в цьому АТ утворюють трискладова і чотирискладова акцентні структури, у яких місце наголосу не змінюється, але змінюється його ступінь: місце другорядного наголосу, яким в основному акцентному варіанті оформлюється перший склад, займає головний наголос. А другий і, відповідно, третій склади, які були в основному варіанті виділені головним наголосом приймають другорядний наголос (див. табл. 5, різновиди № 5, 6).

Основну підсистему різновидів варіювання в цьому АТ утворюють 9 АС довжиною від двоскладової АС до семискладової, у яких відмічено: пересування головного або другорядного наголосу в альтернативному варіанті до початку слова (див. різновиди варіювання № 7, 9 основної підсистеми в табл. 5), зникнення другорядного наголосу (різновид варіювання № 10), зникнення другорядного наголосу й одночасне просування головного наголосу до початку слова (різновиди варіювання № 8, 11, 12, 15), зміна ступенів наголосу (різновиди варіювання № 13, 14 у табл. 5).

Таблиця 5

Ядро та основна підсистема різновидів акцентного варіювання в межах акцентного типу «другорядний + головний наголоси» у слові

		Основна акцентна структура	Варіант акцентної структури	Абсолютна частота	Відносна частота, %	Всього, %
Ядро	1	ˌ- - ˈ-	ˈ- - -	96	26,89	74,78
	2	ˌ- ˈ-	ˈ- -	46	12,89	
	3	- ˌ- - ˈ- - -	ˌ- - - ˈ- - -	43	12,04	
	4	ˌ- ˈ-	- ˈ-	34	9,52	
	5	ˌ- ˈ- -	ˈ- ˌ- -	25	7,00	
Основна підсистема	6	ˌ- - ˈ- -	ˈ- - ˌ- -	23	6,44	90,46
	7	- ˌ- - ˈ- -	ˌ- - - ˈ- -	13	3,64	
	8	ˌ- ˈ- -	ˈ- - -	10	2,80	
	9	- ˌ- - - ˈ- - -	ˌ- - - - ˈ- - -	7	1,96	
	10	ˌ- ˈ- -	- ˈ- -	7	1,96	
	11	ˌ- - ˈ- -	ˈ- - - -	6	168	
	12	ˌ- - ˈ-	- ˈ- -	4	1,12	
	13	ˌ- ˈ-	ˈ- ˌ-	3	0,84	
	14	ˌ- - - ˈ-	ˈ- - - ˌ-	3	0,84	
	15	ˌ- - ˈ- - -	ˈ- - - - -	3	0,84	

Ядро варіативних процесів у кодифікованій акцентній нормі ЗАВ майже повністю забезпечує один акцентний тип «один наголос» у слові /- ˈ-/ (73, 87 % від усієї кількості випадків акцентного варіювання).

Визначимо тенденції, які переважають у варіюванні акцентних структур вищеназваного акцентного типу. Як відомо, в англійській мові розстановка наголосу регулюється такими тенденціями: 1) рецесивною (recessive tendency), згідно з якою наголос розміщується на першому від початку складі слова. Вона має два різновиди: а) необмежена, коли наголос падає на перший склад та б) обмежена, коли наголос падає на корінь слова, якщо слово має префікс, що втратив своє значення (наприклад, become /bɪˈkʌm/); 2) дія ритмічної тенденції (rhythmic tendency) зумовлює чергування наголошених і ненаголошених складів в англійському слові (наприклад, pronunciation /prəˌnʌnt*s*ɪˈe*ɪ*ʃᵊn/); 3) ретентивна тенденція (retentive tendency) регулює збереження місця наголосу в похідних словах згідно з постановкою наголосу в головному слові (наприклад, person – personal /ˈpɜːrsən – ˈpɜːrsənᵊl/); 4) семантичний фактор (semantic factor) зумовлює виділення наголосом важливих у семантичному плані частин слова [див.: Леонтьева 1988: 183]. Традицій-

но вважається, що в англійській мові розстановка і ступені наголосу в слові регулюються в основному такими тенденціями: 1) наділяти головним наголосом відносно самостійні або рівновагомі в структурно-семантичному відношенні частини слів; 2) при запозиченні слова з іншої мови – зберігати розстановку наголосу оригіналу [Торсуев 1962 : 12].

У результаті дослідження руху наголосу в акцентних структурах у межах акцентного типу «один наголос у слові» /- ˈ- /, ми прийшли до висновку, що найбільше слів варіюють акцентну структуру під впливом семантичного фактора. Ця група (702 слова) в основному складається зі слів, у структурі яких префікси un-, mis-, dis-, in- є ненаголошеними в основному варіанті вимови акцентної структури, а в новому (альтернативному) варіанті вони отримують виділення другорядним наголосом. Наприклад: mistreatment, incautious, unbeatable.

Встановлення інвентарю засобів акцентного варіювання в загальноамериканській кодифікованій вимовній нормі дозволяє зробити такі висновки:

1. Із одинадцяти акцентних типів, які характерні для звукової будови англійської мови, в загальноамериканській вимові в акцентному варіюванні беруть участь лише чотири акцентні типи: 1) один наголос у слові / - ˈ- /; 2) другорядний + головний наголос / ˌ- ˈ- /; 3) головний + другорядний наголос / ˈ- ˌ- /; 4) другорядний + головний + другорядний наголос / ˌ- ˈ- ˌ- /.

2. Ядро акцентного варіювання забезпечує акцентний тип «один наголос» у слові / - ˈ- /. Основну підсистему складає тип «другорядний + головний наголос у слові» / ˌ- ˈ- /. Периферію складають два акцентні типи: «головний + другорядний наголос» / ˈ- ˌ- / та «другорядний + головний + другорядний наголоси у слові» / ˌ- ˈ- ˌ- /.

У межах акцентного типу «один наголос» у слові / - ˈ- / 70,32 % усіх процесів варіювання дають дво-, три- і чотирискладові акцентні структури з наголосом на другому складі.

75,66 % процесів акцентного варіювання в межах акцентного типу «один наголос» у слові /- ˈ-/ забезпечується такими різновидами: 1) дво-, три- і чотирискладові акцентні структури з головним наголосом на другому складі в основному варіанті. В альтернативному варіанті цього різновиду варіювання перший склад отримує другорядний наголос, головний наголос залишається на другому складі; 2) у двоскладовій акцентній структурі з головним наголосом на першому складі в основному варіанті наголошеним стає другий склад у альтернативному акцентному варіанті /ˈ- -, - ˈ- /; 3) у двоскладовій акцентній структурі з

головним наголосом на другому складі наголос переміщується на перший склад в альтернативному варіанті / - ˈ-, ˈ- -/.

3. Місце розташування наголосу в альтернативних варіантах акцентних структур у загальноамериканській вимові в основному визначається дією морфолого-семантичного фактора.

БІБЛІОГРАФІЯ

Гак 1998 – Гак Г.В. Языковые преобразования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.

Дробышева 1977 – Дробышева И.М. Слова с вариантной фонетической структурой в современном немецком языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – М., 1977. – 14 с.

Леонтьева 1988 – Леонтьева С.Ф. Теоретическая фонетика английского языка. – М.: Высшая школа, 1988. – 271 с.

Паращук 1988 – Паращук В.Ю. Фонематическое варьирование в структуре лексики английского языка (на материале лексикографических источников): Дис. … канд. филол. наук: 10.02.04. – Киев, 1988. – 217 с.

Перебийніс 1970 – Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики фонем сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1970. – 272 с.

Попов 1979 – Попов В.С. Динамика акцентных норм современного немецкого языка по данным нормативных словарей: Автореф. дис. … канд. филол.наук: 10.02.04. – М., 1979. – 21 с.

Суперанская 1969 – Суперанская А.В. Структура имени собственного: Фонология и морфонология. – М.: Наука, 1969. – 207 с.

Торсуев 1960 – Торсуев Г.П. Вопросы акцентологии современного английского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 92 с.

Торсуев 1962 – Торсуев Г.П. Вопросы фонетической структуры слова. На материале английского языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 155 с.

Pennington 1996 – Pennington M.C. Phonology in English Language Teaching. – L. and N.Y.: Longman, 1996. – 282 p.

EPD 1997 – English Pronouncing Dictionary / Originally compiled by D. Jones. Revised and edited by P. Roach and J. Hartman. – 15th edn. – Cambridge: Cambride Univ. Press, 1997. – 559 p.

Vaughan-Rees 1994 – Vaughan-Rees M. Rhymes and Rhythm. – L.: Macmillan Publishers Ltd., 1994. – 181 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дацька Тетяна Олексіївна – аспірантка кафедри фонетики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми фонетики/фонології англійської мови.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2001 р.

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ОРНІТАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКИХ, НІМЕЦЬКИХ, РОСІЙСЬКИХ, АНГЛІЙСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ

Лариса Дробаха (Кіровоград)

У статті розглядаються питання, пов'язані з використанням одиниць ЛСГ орнітальної лексики у прислів'ях та приказках певних мов. На основі порівняльного дослідження проведено аналіз останніх у німецькій, українській, англійській та російській мовах. Виявлені певні особливості вживання назв птахів та інших засобів для вираження у даних мовах конкретних думок та ідей.

The article deals with the questions of the usage of the birds' names in the proverbs and sayings of some languages. They were analysed in German, Ukrainian, English and Russian through the help of the contrastive – comparative method of investigation. There have been found some pecularities of usage of the birds' names or other means to denote particular thoughts and ideas in these languages.

В українській, німецькій, російській та англійській мовах існує велика кількість прислів'їв, серед яких певну частину займають останні з назвами птахів. Прислів'я та приказки визначаються як один з найдавніших жанрів усної народної творчості. «Протягом багатьох століть вони виявляли здатність народу відбирати і осмислювати найхарактерніші, найтиповіші сторони явищ природи, праці, побуту, родинного й суспільного життя і в результаті ставали конденсатором багатовікового життєвого досвіду, взаємин людей між собою, між класами, між людиною та навколишньою дійсністю» [Пазяк 1989: 9]. Фігурування у прислів'ях та приказках назв ЛСГ орнітальної лексики пояснюється давнім співіснуванням людини і птаха. В свою чергу метафоричний перенос, який в них часто зустрічається, пов'язаний з обізнаністю людей щодо певних особливостей поведінки, гніздування, вигляду птахів. Наприклад, **укр**. «Носиться як курка з яйцем», **рос**. «Носится как курица с яйцом» – **англ**. «Fussy as a hen with one chick» [АПП 1973: 64] (досл.: метушлива як курка з одним курчам); **укр**. «Як з гуски вода», **рос**. «Как с гуся вода» – **англ**. «Like water off a duck's back»; **англ**. «To take to something like a duck to water» [АПП 1973: 94, 130] (досл.: прив'язатися до чого – небудь, як качка до води). Також при цьому виникають і існують певні прикмети, пов'язані з птахами. Наприклад, **укр**. «Каня плаче – дощ буде», «Ластівка день починає, а соловей його кінчає», «Де лелека водиться, там щастя родиться» [Пазяк

1989: 218, 219], «Веселий як весняний жайворонок» – **англ**. відповідник «Cheerful as a lark»; **укр**. «Як ворони літають», **рос**. «Как вороны летают» – **англ**. «As the crow flies» [АПП 1973: 18, 36]; **рос**. «Шумят, как воробьи на дождь», «Всякому ворону на свою голову каркать», «Кукушка кукует – по бездомью горюет» [РНПП 1965: 38, 39, 100]; **нім**. «Der Morgen kommt, auch wenn der Hahn nicht krдht» [SW 1989: 123] (досл.: ранок настає також, коли і півень не кукурікає).

В аналізованих мовах виявляються прислів'я і приказки, що містять однакові денотати для вираження однієї тієї ж думки. Наприклад, **рос**. «Не нужна *соловью* золотая клетка, а нужна зеленая ветка», «Золотая клетка *соловья* не красит» співвідноситься з **англ**. «*Nightingales* will not sing in a cage» [АРФС 1967: 650] (досл.: солов'ї не будуть співати в клітці), а укр. відповідник підкреслює загалом, що «Ліпше пташці на зеленій вітці, ніж у пана в золотій клітці». **Укр**. «Добра *птиця* свого гнізда не каляє» [Пазяк 1989: 212, 213] є прямим відповідником **рос**. «Худая та *птица*, которая гнездо своё марает» і **англ**. «It is an ill *bird* that fouls its own nest» [СУАП 1985: 31]; **укр**. «*Яструб* яструбові ока не виклює» [Пазяк 1989: 224] – **англ**. «*Hawk* will not pick out hawk's eyes» [СУАП 1985: 103]; **укр**. «*Курчат* восени лічать», **рос**. «*Цыплят* по осени считают» – **англ**. «Don't count your *chickens* before they are hatched» [АПП 1973: 46] (досл.: не рахуй курчат, доки вони не вилупилися); **укр**. «*Сові* сонце очі коле» [Пазяк 1989: 222] – **нім**. «*Eulen* und Licht vertragen sich nicht» [SW 1989: 79] (досл.: сови та світло не виносять один одного); **рос**. «*Птиц* этого года не ищи в прошлогоднем гнезде» – **англ**. «There no *birds* of this year in last year's nest»; **рос**. «Черная *курица* несет белые яйца» – **англ**. «A black *hen* lays a white egg» [АРФС 1967: 48, 465]; **рос**. «Курица по зернышку клюет, да сыта бывает» – **англ**. «Grain by grain, and the hen fills her belly» [АПП 1973: 68]; **укр**. «Прирівняв *солов'я* до *зозулі*» [Пазяк 1989: 223] – **нім**. «Jeder meint, sein *Kuckuck* sei eine *Nachtigall*» [SW 1989: 184] (досл.: кожний гадає, його зозуля соловей); **рос**. «Нет той веточки, чтоб *воробей* не сидел» [РНПП 1965: 38] – **нім**. «Wo Hecken sind, da sind auch *Sperlinge*» [SW 1989: 269] (досл.: де тин, там і горобці); **укр**. «Старого *горобця* на полову не зловиш», **рос**. «Старого *воробья* на мякине не проведешь» – **нім**. «Alte *Sperlinge* sind schwer zu fangen» [НРФС 1956: 713] (досл.: старих горобців важко зловити), а їхній **англ**. відповідник містить певне узагальнення: «Old birds are not to be caught with chaff» [АПП 1973: 109] (досл.: старих птахів не впіймати на м'якушку).

Приклади свідчать про те, що схожі сприйняття певних птахів знаходять у зіставлюваних мовах подібне відображення і в народній

творчості. З огляду, наприклад, на невеликий розмір горобця, зустрічаємо **укр**. «По *горобцях* з орудій не стріляють» [Пазяк 1989: 218], **рос**. «По *воробьям* из пушек не стреляют» і **нім**. «Auf *Sperlinge* schieЯt man nicht mit Kanonen» [SW 1989: 269]. З огляду на чорне забарвлення ворона в **нім**. мові скажуть: «Was hilft's, dass der Rabe badet, er bleibt doch schwarz» [SW 1989: 201] (досл.: що допоможе, що ворон купається, він все – таки залишиться чорним), а в **укр**. мові – те саме, але про ворону: «Яка ворона в воду, така і з води», «Вороні і мило не поможе – все чорна буде» [Пазяк 1989: 215]; **англ**. «Black as a raven» – **укр**. «Чорний як воронове крило», **рос**. «Черный, как вороново крыло» [АПП 1973: 30].

Орел, хоча і хижий птах, є символом сили, мужності, незалежності. У **рос**. мові зустрічаємо «Орел всем птицам птица», «Орел с вороной не толкуется», **укр**. «Краще битися орлом ніж жити зайцем»; **укр**. «Куди *орли* літають, туди сорок не пускають» – **рос**. «Куда *орлы* летают, туда сороки не достигают» [РНПП 1965: 156]; **укр**. «Не вчи *орла* літати, а рибу плавати» [Пазяк 1989: 219, 220] – **нім**. «*Den Adler* fliegen lehren» [НРФС 1956: 35] (досл.: вчити орла літати); **англ**. «It is a strong bird that can take what an *eagle* has in his claws» [АПП 1973: 86] (досл.: сильний той птах, що може відняти те, що у кігтях орла). Про півня кажуть: **англ**. «*Cock* is master of his own dunghill» – **укр**. «І *півень* на своєму смітті гордий», **рос**. «Всяк *петух* смел на своей навозной куче», **англ**. «It will be a forward *cock* that crows in the shell» (досл.: це буде добрий півень, що кукурікає у шкаралупі) – **укр**. «Мале *курча*, та вже летюче» [АПП 1973: 37, 88]. Солов'я завжди впізнають по його голосу, що є його гордістю. Так, наприклад, виявляємо **укр**. «В кожного солов'я пісня своя», «При соловію і воробець співак» [Пазяк 1989: 223]; **рос**. «Соловей поет – себя тешит», «Соловья за песни кормят», «Мал соловей, да голос велик» [РНПП 1965: 232]; **нім**. «Wo die Nachtigall singt, hцrt man Krдhe nicht» (досл.: де співає соловей, там не чути ворону), «Wo die Gдnse schnattern, schweigt die Nachtigall» [SW 1989: 100, 184] (досл.: де гелгочуть гуси, мовчить соловей), «Was nьtzt dem Tauben die Nachtigall?» (досл.: що глухому соловей). У народів аналізованих слов'янських мов сокіл вважається таким, що вправно літає, тож і виявляємо **рос**. «Птицу по перьям знать, а *сокола* по полету» та **укр**. «Видно *сокола* по польоту, а сову по погляду». А ворона навпаки виступає в цих мовах як незграбна та обмежена.: **укр**. «*Вороні* соколом не бути» – **рос**. «*Вороне* соколом не быть»; **укр**. «Лякана *ворона* куща боїться» [Пазяк 1989: 215, 222] – **рос**. «Пуганая *ворона* и куста боится» [РНПП 1965: 39, 190].

Поряд з наведеними прикладами виявляються також і такі, що містять у зіставлюваних мовах різні назви птахів для вираження однієї

тієї ж думки. Так, наприклад, **укр**. «Видно птаха по пір'ю», «Всяка пташка свої пісні має», «Пізнати ворону по пір'ю» [Пазяк 1989: 211, 215] в **рос**. мові відповідатимуть «Видна птица по полету», «Знать сову и по перьям» [РНПП 1969: 230], в **англ**. мові – «A bird may be known by its song» [АРФС 1967: 87] (досл.: птаха можна впізнати через його спів), «A bird is known by its note, and a man by his talk» [АПП 1973: 29] (досл.: птаха можна пізнати по тону його голоса, а людину по її розмові), у **нім**. мові – «Den Hahn kennt man beim Kamm» (досл.: півня пізнають по гребню), «Man kennt den Pfau an seinen Federn» [SW 1989: 123, 196] (досл.: паву пізнають по пір'ю). При цьому увага звертається на основні або характерні ознаки будь – якого птаха, зокрема, зовнішність, поведінку. Така риса хижих птахів, як кровожерливість, породила до них у людей і відповідне ставлення. Зустрічаємо, наприклад, у **рос**. мові «Ждет, как ворон крови» [РНПП 1965: 39], «Была бы падаль, а воронье налетит» – **нім**. «Wo ein Aas ist, da sammeln sich die Geier» [НРФС 1975: 17] (досл.: де падло, там і збираються шуліки). У **нім**. мові в народі кажуть: «Dem Rauben auf dem Dach und dem Fuchs vor der Tьr ist nicht zu trauen» [SW 1989: 201] (досл.: воронові на даху і лисиці перед дверима не можна довіряти), «Erziehst du dir'nen Raben, wird er dir die Augen ausgraben» (досл.: виховаєш собі ворона, він тобі видряпає очі; рос. «Выкормишь змейку на свою шейку»), «Die Raben mьssen einen Geier haben» (досл.: ворони повинні мати шуліку; рос. «На то и щука в море, чтобы карась не дремал») [НРФС 1956: 603].

В укр. і рос. мові журавель асоціюється з чимось віддаленим, майже нездійсненим. Взаємоперекладні відповідники (**укр**. «Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі» – **рос**. «Лучше синица в руках, чем журавль в небе»; **укр**. «Не сули журавля в небі, дай синицю в руки» – **рос**. «Не сули журавля в небе, а дай синицу в руки»), маючи також додаткові (**укр**. «Краще нині горобець, як узавтра голубець», «Лучче солов'я в рот, ніж журавля в год», «Ліпше воробець у жмені, як журавель у небі», «Ліпше воробець у руці, ніж канарок на даху» [Пазяк 1989: 217, 220, 223], рос. «Журавль в небе не добыча» [РНПП 1965: 75]), співвідносяться в **англ**. мові з «A sparrow in hand is worth more than a vulture flying» (досл.: горобець в руці вартий більше, ніж гриф, що літає), «A bird in the hand is worth two in the bush» (досл.: пташка у руці варта двох у кущах), «Better an egg today than a hen tomorrow» [АПП 1973: 24, 29, 126] (досл.: краще сьогодні яйце, ніж завтра курка), а в **нім**. мові з «Besser einen Spatz gefangen als mьBiggegangen» [SW 1989: 268] (досл.: краще зловити горобця, ніж байдикувати), «Besser der Spatz in der Hand als die Taube auf dem Dach» [НРФС 1975: 522] (досл.: краще горобець у

руці, ніж голуб на даху). Незважаючи на використання різних назв, у даних мовах чітко простежується співвідношення саме невеличкої пташечки з чимось конкретним, реальним, що напевно може зараз або найближчим часом здійснитися.

Якщо в **нім**. «Vom alten Hahn lernt der Junge sein Kikeriki» [SW 1989: 123] і **англ**. «As the old cock crows, so doth the young» головною особою є півень, то **рос**. відповідник має «Молодая ворона каркает так же, как старая» [СУАП 1985: 87]. Якщо в укр. та рос. мовах вживається конкретна назва птаха, то в англ. мові зустрічаємо взагалі позначення птаха. Наприклад, **укр**. «Соловей піснями ситий», **рос**. «Соловья баснями не кормят» – **англ**. «Fine cage does not fill a bird's belly» (досл.: гарна клітка не наповнить пташині живота); **укр**. «Сорока на хвості принесла», **рос**. «Сорока на хвосте принесла» – **англ**. «A little bird told me» [АПП 1973: 59, 94] (досл.: маленька пташка мені розповіла). **Укр**. «Вліз межи ворони, кракай, як і вони», «Ворона біля ворони сідає» [Пазяк 1989: 214] відповідатимуть в **англ**. мові «Birds of a feather flock together» [СУАП 1985: 31] (досл.: птахи з однаковим опереннням збираються разом), «crows do not pick crow's eyes» [АРФС 1967: 216] (досл.: ворони воронам очі не виклюють), у **нім**. мові – «Wo Tauben sind, da fliegen Tauben zu» [SW 1989: 288] (досл.: де збираються голуби, туди голуби і злітаються), **рос**. «Ворон ворону глаза не выклюнет», а інші відповідники взагалі містять зовсім інші денотати – **рос**. «Рыбак рыбака видит издалека», «Свой своему поневоле брат»; **укр**. «Свій свояка вгадає здалека», «Рибак рибака впізнає здалека» [АПП 1973: 29].

У зіставлюваних мовах виявляється низка прикладів, які пов'язані думкою про те, що суть, свою природу неможливо поміняти. Так, **укр**. «Від ворон одстала, до пав не пристала», «Ворона ніколи не каже ку – ку, лише все кра», «Не пара сова до сокола», «Сова хоч під небо злетить, то все сова» [Пазяк 1989: 214, 221, 222]; **рос**. «Ворона за море летала, а ума не достала», «Курице не петь петухом», «Хоть под небесами летай, а все сове соколом не быть», «Сколько утка не бодрись, а лебедем не быть» [РНПП 1965: 39, 100, 230, 265]; **нім**. «Es meint mancher, er sei ein Adler, und ist nur ein Pfau» (досл.: дехто гадає, що він орел, а він тільки пава), «Aus einer Gans wird kein Adler» (досл.: з гуски не буде орла), «Der Rabe ist nicht schwdrzer als seine Flьgel» (досл.: ворон не чорніший за свої крила), «Eine Krдhe wird keine Nachtigall» (досл.: вороні не бути солов'єм), «Fliegt ein Sperling aus, kommt ein Spatz nach Haus» (досл.: полетів і повернувся додому горобцем), «Adler brьten keine Tauben» [SW 1989: 32, 100, 184, 201, 269, 288] (досл.: орли не висиджують голубів), «Flцg eine Gans ьber's Meer kдm' eine Gans wieder her», «Es flog ein

Gdnschen ьbern Reihn und kam als Gickgack wieder heim» [НРФС 1956: 267] (досл.: полетіла гуска за море і повернулася знову гускою).

Коли йдеться про власну домівку, то вона, безперечно, здається для будь-кого найкращою. Так, зустрічаємо, наприклад, такі прислів'я: **укр**. «Кожен кулик до свого болота привик», «І горобець своє гніздо любить», «Для ворони нема кращих дітей, як воронячі» [Пазяк 1989: 215, 217, 219]; **рос**. «Каждый кулик своё болото хвалит» [РНПП 1965: 105]; **нім**. «Auch dem Spatz gefdllt sein Gefieder» (досл.: також і горобцю подобається своє пір'я), «Jeder hdlt seine Gdnse fьr Schwdne» [SW 1989: 100, 268] (досл.: кожен вважає своїх гусок лебедями), «Was dem einen sin Uhl, ist dem andern sin Nachtigall» [НРФС 1975: 408] (досл.: що одному сова, іншому соловей); **англ**. «To think all one's geese are swans» [АПП 1973: 134] (досл.: все гадати, що чиїсь гуси лебеді), «Each bird loves to hear himself sing» [АРФС 1967: 88] (досл.: кожна пташка полюбляє слухати свій власний спів). Зважаючи на ці приклади, стає зрозумілим, коли, наприклад, у народі, кажуть: **укр**. «Всяка пташка своє гніздо знає», «Кожний кулик у своєму болоті велик», «Дружні сороки і орла заклюють», «В своїм гнізді і ворона яструбові очі виколе» [Пазяк 1989: 213, 219, 223]; **рос**. «Всяк кулик в своём болоте велик», «Кулик на месте соколином не будет птичьим господином», «Каждая птица – хозяйка своего гнезда» [РНПП 1965: 101, 190]. В **англ**. мові даним прикладам відповідатиме «Every bird likes its own nest» [АПП 1973: 52] (досл.: кожній пташці подобається власне гніздо).

Слід звернути увагу на те, що в певних випадках виявляються співвідношення, в яких один із відповідників не містить жодної одиниці ЛСГ орнітальної лексики, і подібна думка виражається за допомогою інших засобів. Так, **укр**. «Соловей піснями не ситий» та **рос**. «Соловья баснями не кормят» відповідатимуть в **англ**. мові «Fine words butter no parsnips» (образно: гарні слова на хліб не намастиш); **укр**. «Слово не горобець, вилетить – не піймаєш», **рос**. «Слово не воробей, вылетит – не поймаешь» – **англ**. «First think then speak» (досл.: спочатку поміркуй, а потім говори); **укр**. «Схожі, як сова на яструба» – **англ**. «No more alike than chalk and cheese» [АПП 1973: 16, 59, 60] (схожі не більше чим крейда та сир). Виявляємо також співвідношення, в яких англ. варіанти містять одиниці ЛСГ орнітальної лексики, а їхні відповідники – ні. Порівняймо, наприклад, **англ**. «The early bird catches the worm» (досл.: рання пташка впіймає черв'яка) має такі відповідники: в **рос**. мові «Кто рано встает, того удача ждет», «Кто поздно пришел, тому обглоданный мосол», в **укр**. мові «Хто рано встає, тому бог дає»; «Хто пізно встає, тому хліба не стає» [АПП 1973: 49]; **англ**. «Feather by feather a goose is

plucked» (досл.: перо за пером і гуска обскубана) – **рос**. «Капля по капле камень долбит», **укр**. «Крапля по краплі і камінь довбає»; **англ**. «Fine feathers make fine birds» (досл.: гарне оперення робить гарними птахів) – **рос**. «Одежда красит человека», **укр**. «Убери пень, буде подобень» [СУАП 1985: 78, 88]; **англ**. «Let the cock crow or not, the day will come» (досл.: співатиме півень чи ні, а день буде) – **укр**. «Це від нас не залежить» [АПП 1973: 92]; **англ**. «What is sauce for the goose is sauce for the gander» (досл.: що є соусом для гуски, те – соус і для гусака) – **рос**. «Муж за рюмку, жена за стакан», «Остер топор, да и сук зубаст» [СУАП 1985: 157], **укр**. «Що добре для одного, то добре і для інших»; **англ**. «Little pigeons can carry great messages» (досл.: маленькі голуби можуть принести важливі повідомлення) – **укр**. «Маленьке, та важеньке», **рос**. «Мал, да удал», «Мал золотник, да дорог»; **англ**. «A little string will tie a little bird» (досл.: маленькою мотузкою можна зв'язати маленького птаха) – **укр**. «І мале для чогось знадобиться», **рос**. «И маленькое для чего – нибудь пригодится» [АПП 1973: 95]. У **нім**. мові, наприклад, виявляємо «Wenn der Hahn krдht auf dem Mist, дndert sich's Wetter, oder es bleibt, wie's ist» (якщо півень кукурікає на сідалі, то погода може змінитися, а може залишитися, якою була) – **рос**. «Либо дождик, либо снег – либо будет, либо нет» [НРФС 1975: 246].

В англ. мові часто у порівнянні з прислів'ями та приказками мов, що зіставляються, зустрічаються назви тварин для вираження певних думок. Наприклад, **нім**. «Tauben fliegen einem nicht gebraten ins Maul» [НРФС 1956: 763] (досл.: голуби не залетять будь-кому смаженими у рота) співвідноситься в **англ**. мові з «Cat in gloves catches no mice» (досл.: кіт у рукавичках не впіймає жодної миші), в **рос**. мові з – «Без труда не выловишь и рыбки из пруда», «Любишь кататься – люби и саночки возить», в **укр**. мові – «Щоб рибу їсти, треба в воду лізти», «Любиш їздити – люби й саночки возити»; **укр**. «Ворона в павиному пір'ї», **рос**. «Ворона в павлиньих перьях» – **англ**. «An ass in a lion's skin» (досл.: осел у левовій шкурі); **укр**. «Кожна пташка своїм носиком живе» – **англ**. «The dog that trots about finds a bone» [АПП 1973: 17, 34, 46] (собака, що скрізь бігає, знаходить кістку).

Образ курки в **нім**. мові взагалі пов'язується з легковажною або дивною людиною. Зустрічаємо, наприклад, ein fideles Huhn – веселий хлопець, ein komisches Huhn – дивак, ein verrьcktes Huhn – навіжений. Порівняймо, **нім**. «Ein blindes Huhn findet auch mal ein Korn» (досл.: сліпа курка знаходить також іноді зерно) – **рос**. «Бывает, что и дурак мелким словом обмолвится»; **нім**. «Kluge Hьhner legen auch in die Nesseln» (досл.: розумні кури несуть яйця також у кропиві) – **рос**. «На всякого

мудреца довольно простоты» [НРФС 1956: 383]; **укр**. «Кому що, а курці просо», **рос**. «Голодной курице просо снится» – **англ**. «The ass dreams of thistles» (досл.: осел мріє про чертополох); **укр**. «Яйця курку не вчать», **рос**. «Яйца курицу не учат» – **англ**. «Cooks are not to be taught in their own kitchen» (досл.: кухарів не вчать на їхній власній кухні), «Don't teach your grandmother to suck eggs» [АПП 1973: 17, 39, 48] (досл.: не вчи бабусю їсти яйця).

Отже, як демонструють приклади, прислів'я та приказки мають повчальний характер. Незалежно від того, які засоби використані для вираження певної думки, у зіставлюваних мовах виявляються характерні риси схожості певних ідей. Деякі риси схожості особливо характерні для споріднених мов, зокрема, останні були чітко виражені в укр. та рос. мовах у випадках вживання у прислів'ях та приказках одних і тих денотатів. Слід підкреслити, що в англ. мові у порівнянні з іншими слово «птах» зустрічається частіше (в 38 прикладах – 14 разів), в укр. мові (в 60 – лише 6 разів), в рос. мові (в 51 – 4 рази), а в нім. мові (в 36 – жодного разу), що характеризує останню як більш конкретну при вживанні одиниць ЛСГ орнітальної лексики. Існування в даних мовах достатньої кількості прислів'їв та приказок із назвами птахів, хоча до уваги бралися лише найуживаніші, лише підтверджує той тісний взаємозв'язок між людиною і птахами, що зародився з давніх часів. Цікаво виявляти у народній творчості результати спостережень за птахами, що виражаються в певних випадках однаково, а іноді зовсім по-різному, що особливо вабить до свого пізнання.

БІБЛІОГРАФІЯ

АПП 1973 – Англійські прислів'я та приказки. – К.: Радянська школа, 1973. – С. 16 – 134.

АРФС 1967 – Англо-русский фразеологический словарь: в 2 – х т. т. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – С. 87 – 650.

НРФС 1956 – Немецко-русский фразеологический словарь. – М.: гос-е изд-во иностр-х и нац-х словарей, 1956. – С. 35 – 763.

НРФС 1975 – Немецко-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 1975. – С. 17 – 522.

Пазяк 1989 – Прислів'я та приказки: Природа. Господарча діяльність людини /АН УРСР: упоряд. М. М. Пазяк. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 214 – 224.

РНПП 1965 – Русские народные пословицы и поговорки. – М.: Московский рабочий, 1965. – С. 38 – 265.

СУАП 1985 – Словарь употребительных английских пословиц. – М.: Русский язык, 1985. – С. 29 – 157.

SW 1989 – Sprichwцrterlexikon. Немецкие пословицы и поговорки. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 32 – 288.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Нім. – німецьке(а); англ. – англійське(а); укр. – українське(а); рос. – російське(а).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дробаха Лариса Валеріївна – аспірантка кафедри російського та загального мовознавства КДПУ імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми порівняльно – історичного мовознавства.

Стаття надійшла до редакції 7.12.2000 р.

СТИЛІСТИКО-СЕМАСІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАГОЛОВКІВ ВІРШОВАНИХ ТВОРІВ

Тетяна Желтоногова (Кіровоград)

У статті розглядається значимість стилістико-семасіологічних засобів та прийомів для еволюції семантики заголовка віршованих творів у процесі сприйняття тексту. Матеріалом дослідження слугують українські та англомовні віршовані твори XX століття.

The article investigates significance of stylistic semasiological means and devices for the evolution of the semantics of the title of the verse in the process of text perception. The material for the investigation comprises English and Ukrainian verses of the 20th century.

Наприкінці XX століття зростає увага лінгвістів до віршованих творів (ВТ) та до їх заголовків зокрема. Будучи «зовнішнім індикатором тексту, який зумовлює рух думки в текстовому просторі» [Кирова и др. 1974: 52] а також «компресованим, нерозкритим змістом тексту» [Гальперин 1981: 113], заголовок може переосмислюватися в бік розширення обсягу значення. Завдяки впливу всієї художньої системи твору у фактуальному значенні заголовка відбувається семантичний зсув, що свідчить про формування концептуального, або підтекстового, значення. У роботі розглядається змістова та експресивна значимість для еволюції семантики заголовка ВТ стилістико-семасіологічних виражальних засобів та прийомів.

Стилістичні виражальні засоби семасіології – «фігури заміщення» [Мороховский и др. 1991: 163]. У заголовках ВТ з ними пов'язані додаткові значення лексичних одиниць, які виникають унаслідок незвичного денотативного співвідношення носіїв значення в заголовку

або незвичного денотативного співвідношення заголовного виразу з частинами тексту.

Стилістичні прийоми семасіології – «фігури суміщення» [Там само] в заголовках ВТ – це ті додаткові значення, які виникають унаслідок незвичного поєднання значення заголовка або значення його компонентів із значенням усього тексту та/ або із значенням його окремих комунікативних блоків.

У першому випадку заголовок може бути представлений фігурами якості (метафора, метонімія, іронія) та фігурами кількості (гіпербола, мейозіс). Метафора в заголовках ВТ найбільш продуктивна: «Hell's Pavement», «Dark Song», «Love's Remorse», «The Thought-Fox», «Цвітуть осінні тихі небеса», «Опадають, мов лист, почуття», «Крик попелу». Метафоричність заголовного виразу розкривається як безпосередньо в заголовку, тобто в мікроконтексті: «The Curtain Poem», «Love's Remorse»; «Лебеді материнства», «Мелодія снігів», «Посивілий вітер», так і в макроконтексті, тобто в постциклі сприйняття ВТ: «The Rolling English Road», «The Sacred Hearth», «Sunday Morning», «Три путі», «Дзеркало».

Розглянемо механізм реалізації значення заголовка ВТ, метафоричність якого розкривається вже в прециклі сприйняття ВТ, в мікроконтексті, на прикладі заголовка англійського ВТ Р. Грейвза «The Starred Coverlet». Уже безпосередньо в заголовку розпізнається образна метафора. Метафорична образність заголовка підтримується й за рахунок лексичних одиниць текстового простору, які семантично пов'язані із заголовком: «...true lovers...troubled hearts go groping through the dusk...dream...crown love...». Останні 4 рядки повністю розкривають значення заголовка:

Yet lovers who have learned this last refinement –

To lie apart, yet sleep and dream together

Motionless under their starred coverlet -

Crown love with wreaths of myrtle (338)[1].

Тобто для закоханих «the starred coverlet» – це небо, це вічність, це нескінченність почуттів.

Прикладом заголовка українського ВТ, метафоричність якого вгадується в мікроконтексті, є заголовок ВТ В. Базилевського «Мелодія снігів». Заголовок задає піднесено-оптимістичного тону усьому ВТ. Метафора заголовного виразу в перших рядках підхоплюється низкою стилістичних засобів: «На всіх кущах – препишно-білі банти./ Дерева чорні – наче оркестранти» (Т. 6: 303). Усе свідчить про урочистість події, до сприйняття якої автор готує читача. У наступних рядках читач

знаходить пояснення, чому ліричний герой чує мелодію снігів: «Ну як ви, люба?/ Запашних вам снів!/ Перемайнуло лихо, відболіло». Ліричний герой у недалекому минулому пережив життєву драму особистого характеру. А зараз, після чорної смуги страждань, він перейшов у білу смугу свого життя. Автор нібито починає з нової сторінки. Ця сема новизни, початку, імпліцитно присутня в заголовку в лексемі «сніги», і розкривається під час прочитання твору: «Пролийтесь в мої очі білим-біло». Отже, метафоричність заголовного виразу, що відчувається вже в прециклі сприйняття, після прочитання твору набуває образно-символічного значення. «Мелодія снігів» – це пісня, яка відкриває нову сторінку життя людини, сповнену надії та сподівань на краще.

Тепер розглянемо механізм розкриття значення заголовка, метафоричність якого виявляється лише в постциклі сприйняття ВТ, тобто ретроспективно. Так, заголовок англійського вірша Л. Макніса «Sunday Morning» до прочитання самого твору не виявляє ознак образності, метафоричність заголовного виразу не визначається мікроконтекстом. Образно-метафоричне значення заголовка «Sunday Morning» виявляється в макроконтексті, де створюється образ ранку, який завершує тиждень: «…Fate's great bazaar»…, «a small eternity, a sonnet self – contained in rhyme» (380). Останні 4-и рядки втілюють головну ідею вірша: час не стоїть на місці, все в природі підкоряється законам діалектики. Таким чином, «Sunday Morning» символізує постійну зміну святкових днів – буденними, ланцюжок яких складає мінливе життя людини. Образно-метафоричне значення заголовка стає повністю зрозумілим лише в макроконтексті, на останньому етапі сприйняття.

Ще одним прикладом заголовка ВТ, метафоричне значення якого розкривається в макроконтексті, є заголовок ВТ А. Туейта «The Plausible Bird». Емоційно-оцінний епітет, вжитий у заголовку, надає денотату (bird) певної характеристики (plausible – з підсолодженим голосом). Під час проспективного сприйняття заголовка в читача формується певний образ співучого птаха – героя даного ВТ. Уже в перших рядках ВТ з'являється ще один персонаж (поет), що веде розмову з птахом. Фабульний характер ВТ визначає змістово-фактуальну інформацію (ЗФІ) як домінуючу. Змістово-концептуальна інформація (ЗКІ) є основною у творі й висновується із ЗФІ. Ключові слова, винесені в заголовок, використовуються протягом усього тексту. Образ пташки з підсолодженим голосом переосмислюється крізь призму сприймання ліричного героя: «...small bird...one of the bright minor creatures under the

sun...irrelevant bird...the weak, scatterbrained and facile bird...a small and beadlike bird, clockwork and smart, Acknowledging little of what constitutes art» (566, 568).

Ідея ВТ розкривається в останніх чотирьох рядках, що створюють свого роду ефект несподіваності: пташка, що, за словами ліричного героя, не розуміється в мистецтві, виявляється «Living Art (in capitals)...the Human Heart» (568). Таким чином, заголовок стає ядром художнього образу – символу високого мистецтва, яке не всі розуміють серцем. Отже, образно-метафоричне значення заголовка стає зрозумілим лише в постциклі сприйняття ВТ.

Прикладом заголовка українського ВТ, метафоричне значення якого розкривається в макроконтексті, є заголовок твору Д. Павличка «Два кольори». Метафоричність цього заголовка не визначається мікроконтекстом. Не виявляється вона й після сприйняття першої строфи ВТ, де автор згадує, як у дитинстві мати вишила йому сорочку двома кольорами – червоним і чорним. Вторинне значення заголовка не відчувається, адже червоний та чорний кольори є основними в українській вишиванці. Образно-метафоричне значення заголовка починає розкриватися в другій строфі вірша: «Два кольори мої, два кольори: Червоне – то любов, а чорне – то журба» (Т. 5: 341). У наступних строфах вторинне значення заголовка доповнюється: «Переплелись, як мамине шиття, Мої сумні і радісні дороги». Таким чином, у ВТ образно-стилістичними засобами в усьому текстовому просторі створюється синтетичний образ людської долі, людського життя, що складається не тільки з радісних, але й сумних подій. Отже, образно-метафоричне значення заголовка стає зрозумілим лише в постциклі сприйняття ВТ.

Як і будь-який інший троп, метафора, винесена в заголовок, є своєрідним визначенням теми, вона виноситься в заголовок, аби «створити первинну настанову, сконцентрувати увагу читача на її (метафори – Т. Ж.) семантичній глибині» [Белая 1983: 13]. У випадку розгорнутої метафори, центром якої є заголовок-метафора, заголовок набуває високого ступеня образності, переростає в символ. Подібні заголовки теж мають додаткове, вторинне значення, але з більш глибоким смислом, тобто, як символ, виконують дейктичну функцію [Арутюнова 1990: 24].

Розглянемо механізм розвитку образної метафори, винесеної в заголовок англійського ВТ Т. Хьюза «The Thought-Fox». Уже в прециклі сприйняття заголовок виявляє ознаки образності. Образна метафора «the thought-fox», винесена в заголовок, підхоплюється й розгортається

в текстовому просторі: «Cold, delicately as the dark snow /A fox's nose touches twig, leaf; /Two eyes serve a moment...that /sets neat prints into the snow...», – і потім: «...with a sudden sharp hot stink of fox /It enters the dark hole of the head...» (550). Таким чином, за допомогою розгорнутої метафори створюється образ людської думки, політ якої нагадує шлях лисиці.

Заголовок українського ВТ В. Базилевського «Глибокі води» також є центром розгорнутої метафори, хоча й не виявляє ознак образності в мікроконтексті. Однак постійний епітет «глибокі» підсилює експресивний ефект, що створюється завдяки множинній формі іменника «вуди». Таким чином, заголовний вираз «Глибокі води» набуває підсилювального значення «інтенсивно-якісного характеру» [Виноградов 1963: 155]. Образно-метафоричне значення заголовка починає розкриватися під час прочитання ВТ. «Глибокі води» лякають людину, як лякає все непізнане: «Глибокі води, як смерть, глибокі./ Їх мертва тиша мене лякала./ В глибинах їхніх вчувався рокіт/ стихій пекельних,/ світів провали» (Т. 6: 305 – 306). Образно-метафоричне значення заголовка повністю розкривається лише в постциклі сприйняття ВТ. «Глуха безодня», що вивчала ліричного героя «голодним оком» і змусила його «відсахнутися», – це не що інше, як «глибокі води душі людської». Розгорнута метафора, що простежується в усьому текстовому просторі, розкриває метафоричне значення заголовного виразу. У заголовку була закодована ідея непізнаності людської душі.

Заголовки-символи вказують на певний смисл, але не використовують його для характеризації іншого об'єкта. Для них не характерна двосуб'єктність метафори, де теоретично все ще можна розрізнити її складники: те, що визначає, і те, що визначається. Заголовок як індивідуальний символ починає усвідомлюватися в основному циклі сприйняття за рахунок семантичних сигналів у текстовому просторі й цілком прочитується, осмислюється як символ тільки на останньому етапі сприйняття ВТ – в постциклі сприйняття.

Проаналізуємо сказане. У заголовку англійського ВТ Д. Г. Лоуренса «Bavarian Gentians» вжита назва квітки. Заголовок не виявляє ознак образності в прециклі сприйняття. Однак під час прочитання ВТ заголовок набуває конотативного значення. Він стає центром розгорнутої метафори: «Bavarian gentians, big and dark...their blaze of darkness...black lamps from the halls of Dis...blue darkness» (212). Наскрізний повтор ключового слова «darkness», що семантично пов'язане із заголовком, дає підстави зробити висновок, що баварські

генціани символізують смерть, небуття. Ліричний герой відчуває близький кінець і сам прагне цього:

Reach me a gentian, give me a torch!

Let me guide myself with the blue, forked torch of this flower

down the darker and darker stairs... (Там само).

Отже, розгорнута метафора, центром якої є заголовок ВТ, набуває ознак символічності, насичується більш глибоким смислом.

Заголовок українського ВТ В. Коротича «Робочий день» також виступає центром розгорнутої метафори й набуває образно-символічного значення в постциклі сприйняття ВТ. Ті метафори, які зустрічаються безпосередньо в тексті – «Повертаюсь до вічного сліду я… І устами торкну швидкоплинний потік… Прокидаюсь, пучками торкаючи день, Час проходить між пальцями, та не мина… А на плечах у мене ворушиться вік…» (Т. 6: 58), – розкривають образно-символічне значення заголовка. Робочий день символізує кожний день життя, прожитий людиною в швидкоплинному потоці часу.

Якщо семасіологічні стилістичні засоби у своєму генезисі спираються на матеріальну основу, то стилістичні прийоми семасіології втрачають її й виступають категорією свідомості [Серебренников 1983: 78, 91, 98–108], переважно її мовної сфери [Кацнельсон 1984: 5, 11]. Вони формуються у свідомості, в основному, на останньому етапі сприйняття ВТ, в його постциклі, хоча матеріалом їх маніфестації й виступає поетична мова, а саме – її одиниці у вигляді словесних образів. З усіх семасіологічних стилістичніх прийомів – фігур тотожності, фігур протилежності, фігур нерівності [Мороховский и др. 1991: 186–187] – найбільш продуктивними в заголовках ВТ виявляються фігури протилежності (антитеза, оксюморон).

Антитеза прагматично значима ще до прочитання тексту, її стилістичний ефект частково вгадується в заголовку: «Life and Death», «Ruby and Amethyst», «Nature with Man», «Душа і тіло», «Любов і зненависть моя».

Значення заголовка-антитези у формуванні художньо-образної системи ВТ розглянемо на прикладі англійського ВТ Дж. Сілкіна «Nature with Man». У заголовку назви двох референтів об’єднані прийменником. Через це в прециклі сприйняття твору контрастні ознаки лексичних одиниць заголовного виразу дещо нівелюються. Первинно, заголовок натякає на тему гармонійного існування природи та людини, їх єднання. Однак завдяки описовому контексту контрастні ознаки лексичних одиниць виявляються чіткіше. Експресивність лексичних одиниць, винесених у заголовок, зростає за рахунок слів, семантично

пов'язаних з ключовими словами «man» та «nature». Ці слова складають два опозиційні ряди. Перший ряд представлений лексичними одиницями, що розкривають поняття «nature»: «...the lank summer grass...a scorching wind...Dust still oppresses...a pool of brown slime...Summer mud...Hot and stagnant...The grass stalks...without root...In the rimless mud...A white sud of saliva...a mildew, Agonizes over the crop...» (562). Другий опозиційний ряд складають лексичні одиниці, що створюють образ людини: «Nature /Had a human head...The mouth /Turned on its long neck...the blood /Carried through the flesh /Beyond the end of veins...» (Там само). Ця опозиція утворює ядро ЗКІ твору.

Весь арсенал стилістичних засобів та прийомів, використаних у тексті, спрямований на формування уявлення про те, що людина й природа в недалекому минулому складали єдине ціле, як тіло й голова. Але через спроби взяти владу над природою голова відпала й не може возз'єднатися з тілом. Окремо голова та тіло втратили сенс існування: «...body /decays and perishes.../the weedy soul is shrinking./Nor can it see how /to join itself unto /The membered flesh» (562, 564). Таким чином, антитеза у заголовку вказує на ідею твору: людина відчужена від природи.

Заголовки, побудовані за принципом антитези, можуть визначати особливості синтаксичної будови всього ВТ. Проілюструємо це на прикладі заголовка ВТ Р. Грейвза «Ruby and Amethyst». У заголовок винесені назви двох дорогоцінних каменів: рубіна та аметиста. Підставою для протиставлення виступає їх коштовність. Стилістичний ефект антитези в заголовку посилюється її взаємодією з анафоричним повтором майже в кожній строфі, що у свою чергу супроводжується паралелізмом синтаксичних структур. Створення певного поетичного ритму ВТ за допомогою паралелізму конструкцій та анафоричного повтору не є самоціллю. У структурі тексту слід шукати підтекст. Стилістична конвергенція прийомів (антитеза, анафора, паралелізм) сприяє висуненню ЗКІ на перший план. Заголовок інакомовно передає ідею тексту: різниця між людьми пов'язана з відмінністю тих життєвих цінностей, які вони для себе обирають:

Two women: one as good as bread,
Resistant to all weathers.
Two women: one as rare as myrrh,
Her weather still her own (342).

Таким чином, контрастні за семантикою лексичні одиниці «ruby» та «amethyst», винесені в заголовок, за рахунок макроконтексту набувають

конотативного та образно-символічного значення – стають символами людських цінностей.

Прикладом заголовка українського ВТ, побудованого за принципом антитезного протиставлення, є заголовок ВТ І. Муратова «Любов і зненависть моя». Контрастність лексем підсилюється й постпозитивним розташуванням займенника «моя», що зумовлює його експресивне навантаження. Сполучник «і» підкреслює єдність протилежних почуттів, які співіснують у серці ліричного героя. Прагматична значимість антитези заголовного виразу посилюється протягом розгортання всього текстового простору. Ключові слова та лексеми, що семантично пов'язані з лексичними одиницями заголовного виразу, пронизують весь віршований твір: «Химерні почесті», «жовчний біль старих образ», «хвала нещира», «зневіра, мов півзрада», «смерть», «задротовані, пекельні табори», «брати і сестри замордовані», «сльози». Хоча серце ліричного героя переповнене зневірою, це почуття не зможе поставити зненависть вище інших почуттів, тому що противагою йому є любов: «Та не затьмариться, не зміниться/ Любов і зненависть моя» (Т. 5: 21). Отже, хоча контрастність референтів заголовного виразу очевидна, єднальний сполучник «і» нібито виконує функцію «терезів», які перебувають у стані спокою, адже ні любов, ні зненависть не можуть затьмарити одне одного.

Образна сутність оксюморона усвідомлюється читачем лише в постциклі сприйняття, тому що семантична несумісність компонентів оксюморона має низький ступінь передбачення смислу заголовка ВТ. Так, значення заголовка ВТ Р. Чьорч «The Last Freedom» незрозуміле в прециклі сприйняття твору. Оксюморон, винесений у заголовок, привертає увагу читача, але не дає пояснення значення заголовка. Його образно-семантичне наповнення розкривається тільки в макроконтексті. Кінцева свобода – це смерть, яка «…brings freedom to the mind» (326).

У заголовку українського ВТ І. Муратова «Мій добрий смуток» смисловий контраст елементів відчувається безпосередньо в мікроконтексті: що може бути доброго в смутку? Але саме цей епітет добирає автор для опису почуття, «що майже кінь некований,/ Ковзається на стежці в майбуття» (Т. 5: 21). Контрастність лексичних одиниць заголовного виразу обґрунтовується в макроконтексті. Для поета, що ідентифікує себе з образом ліричного героя, смуток є джерелом натхнення «на творчій стежці». Хоча поет відчуває, як смуток «підкочує/ До горла ком пекучий, як вогонь» (Там само), він називає його «добрим смутком», своїм «вічним супутником», без якого поет не

може прожити й дня. Адже відмова від цього почуття означає кінець творчості. Отже, в постциклі сприйняття ВТ парадоксальність заголовного виразу виправдовується.

Таким чином, заголовки, представлені стилістичними прийомами семасіології, характеризуються високим ступенем образності.

Заголовки з найвищим ступенем образності створені за принципом повної трансформації смислу заголовка. Складність їх інтерпретації полягає в тому, що лише невелика частина таких заголовків представлена традиційними символами, значення яких розуміється до прочитання тексту. Так, заголовок англійського ВТ Р. Грейвза «The White Goddess» являє собою традиційний символ, символ богині, яка приносить щастя. За Р. Грейвзом, Біла богиня втілює першооснови буття – світ, тепло, любов. У ВТ змальовується образ Білої богині: «Whose broad high brow was white as any leper's, whose eyes were blue, with rowan-berry lips, with hair curled honey-coloured to white hips» (338). На зміну Білій богині прийшли боги розуму, і світ втратив безпосередність сприйняття буття. Але поет оптимістично дивиться в майбутнє, сподіваючись, що людство знову зможе злитися з життям Природи.

Заголовок українського ВТ І. Виргана «Соловей» являє собою традиційний символ весни. Лексичні одиниці, семантично пов'язані із заголовком, розкривають його образно-символічне значення: «Тьохнув раз – поколихнулись у саду гілки, Вдруге тьохнув – залущали там і там бруньки» (Т. 5: 34). Інтерпретація таких заголовків не становить труднощів.

Велика частина заголовків з повною трансформацією смислу містить символи, створені поетами у процесі написання ВТ (індивідуальні символи). Читач має виявити в тексті сигнали, які підказали б йому пошук іншобуття у ВТ. Лексика заголовка, її основне та додаткове значення, виступає в цьому плані центральним семантичним покажчиком, що дозволяє виявити значення символу, яким маркований заголовок.

Покажемо механізм еволюції смислу заголовка на прикладі англійського ВТ Т. Гарді «The Darkling Thrush». У назві вірша фігурує образ дрозда, якого ледве можна помітити в темряві через його чорний колір. Але уважний читач обов'язково зверне увагу на епітет «darkling», який характеризує птаха. Персонаж у ВТ Т. Гарді – це не той чорний дрізд, якого можна описати за допомогою прикметників «dark» або «black». Під впливом епітета «darkling» відбувається семантичний зсув. Слово «darkling» має в англійській поетичній традиції ще й особливий

смисл: «віщий», «який бачить у темряві». І в назві вірша це слово використане саме в цьому значенні. Вірш наповнено радісним відчуттям з приводу «вмирання» століття, яке принесло Англії багато гірких розчарувань: війни, різке погіршення життя людей, бездуховність. Не звернувши увагу на конотативне значення епітета «darkling», можна зробити хибний висновок, що дрізд, цей чорний птах, який у вірші характеризується як «… an aged thrush, frail, gaunt, and small, in blast – beruffled plume… Had chosen… to fling, his soul Upon the growing gloom…» (60), є символом померлого століття, яке забрало з собою всі негаразди. І тільки беручи до уваги наявність семантичного зсуву й домінуюче переносне, концептуальне значення заголовка, образ дрозда можна інтерпретувати як символ наступного століття, повного надій, сподівань і очікувань на краще.

Заголовок англійського ВТ Т. Хьюза «Heptonstall» у прециклі сприйняття є символічно немаркованим. Більше того, в заголовок винесено рідкісне й незвичне за звучанням та смислом слово. За морфологічними ознаками це іменник, що найімовірніше позначає географічну назву. Однак у мікроконтексті авторський неологізм не пробуджує в читача асоціацій з реаліями життя.

Образно-символічне значення заголовка починає розкриватися вже з першого рядка ВТ: «Black village of gravestones» (554). Отже, в першому рядку з'ясовується денотативне значення заголовка: «Heptonstall» – це селище, де знаходиться кладовище. Однак це не звичайний цвинтар. Наскрізний повтор ключового слова, підсилений паралелізмом синтаксичної структури речення та анафорою, надає заголовку конотативного значення. «Heptonstall» – це кладовище, де перебувають «scull of an idiot» (людина), «scull of a sheep» (тварина), «scull of a bird» (птах) (554, 556). У цьому селищі всі мертві.

Символічність заголовка максимально розкривається в останніх рядках, у макроконтексті: «Life tries./Death tries./The stone tries./Only the rain never tires» (556). Пригнічений тон описового контексту, метафоричність лексичних одиниць дають підставу зробити висновок, що в заголовку ВТ відбувається семантичний зсув, повна трансформація його смислу, й на перший план виходить концептуальне значення заголовка. «Heptonstall» інтерпретується як символ царства смерті, світ, позбавлений дихання, життя.

Розглянемо ще один приклад повної трансформації смислу заголовка. Заголовок українського ВТ Д. Павличка «Міст» не виявляє ознак символічності в мікроконтексті. Лексична одиниця «міст» сприймається у своєму денотативному значенні. Образно-символічне

значення заголовка поступово розкривається в макроконтексті. Низка метафор, ужитих у творі для опису моста, свідчить про семантичний зсув у значенні заголовка: «Йому ламали тараном ключиці… Йому під серце клали динаміт…І він злітав… Та він відроджувався кожен раз… З його слідів гнилих зростала сталь!» (Т. 5: 343). Образно-символічне значення стає остаточно зрозумілим у постциклі сприйняття ВТ: «Бо він – частина вічної дороги!» (Там само). Таким чином, заголовок стає ядром ЗКІ тексту. З денотатом, названим у заголовку, пов'язується конотативне значення за рахунок лексики всього текстового простору. У постциклі сприйняття, ретроспективно, заголовок набуває образно-символічного значення й інтерпретується як символ життя, вказує на ідею циклічності, нескінченності життя. Отже, відбувається важлива еволюція розуміння смислу заголовка.

Організація образності заголовків з використанням кількох стилістичних прийомів характеризується тим, що в заголовку можуть бути онтологічно різні стилістичні прийоми, проте в заголовках-метафорах і в заголовках-символах обов'язкова наявність у структурі образу виражального засобу і/або стилістичного прийому семасіологічного характеру. Конвергенція стилістичних прийомів підтверджує гіпотезу про те, що заголовок – це особлива лінгвопоетична одиниця мови, об'єкт високої стилістичної складності. Це сигнал, у семантичній структурі якого домінують додаткові конотативні значення й особливі стосунки між ними.

ПРИМІТКИ

[1] Тут і далі в дужках указані сторінки творів англійською та українською мовою за вид. [Английская поэзия…1984], [Антологія…1985], [Антологія…1986].

БІБЛІОГРАФІЯ

Английская поэзия… 1984 – Английская поэзия в русских переводах. XX век. Сборник. Сост. Л. М. Аринштейн, Н. К. Сидорина, В. А. Скороденко. – М.: Радуга, 1984. – 848 с.

Антологія…1985 – Антологія української поезії: В 6-ти т. Т. 5. / Упоряд. М. Острик. – К.: Дніпро, 1985. – 509 с.

Антологія…1986 – Антологія української поезії: В 6-ти т. Т. 6. / Упоряд. І. Зуба. – К.: Дніпро, 1986. – 445 с.

Арутюнова 1990 – Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс// Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5 – 32.

Белая 1983 – Белая Г. А. О «внутренней» и «внешней» теме// Филол. науки. – 1983. – №2. – С. 10 – 17.

Виноградов 1963 – Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 360 с.

Гальперин 1981 – Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.

Кацнельсон 1984 – Кацнельсон С. Д. Речемыслительные процессы // Вопросы языкознания. – 1984. – №4. – С. 3 – 12.

Кирова и др. 1974 – Кирова Л. Г., Пшеничная Л. Э., Рылова Т. Н. О соотношении тезауруса, заголовка и полного текста в ИПС// Структурная и математическая лингвистика. – 1974. – №2. – С. 46 – 53.

Мороховский и др. 1991 – Мороховский А. Н., Воробьева О. П., Лихошерст Н. И., Тимошенко З. В. Стилистика английского языка. – К.: Вища школа, 1991. – 272 с.

Серебренников 1983 – Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. – М.: Наука, 1983. – 319 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Желтоногова Тетяна Володимирівна –викладач кафедри англійської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: лінгвістика тексту.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2001 р.

ПАРАМЕТРИ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕНЬ З ІТЕРАТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Ірина Жигора (Кіровоград)

У статті зроблена спроба дослідити семантико-синтаксичну структуру речень з ітеративними предикатами.

In this article there has been made an attempt investigate the semantic-syntactic structure of the sentences nitl iterative predicates.

На вираженні ітеративних предикатів спеціалізуються як дієслова дії, так і дієслова стану. Дієслова з ітеративною семантикою вирізняються з-поміж інших своєю найістотнішою властивістю – виражати кількісний повтор дії. У системі дієслів сучасної української мови значення кількісного вияву дії передається низкою мовних показників на словотвірному, лексичному та синтаксичному рівнях.

Так, суть словотвірного вираження багаторазовості полягає в тому, що значення множинності дій реалізується за допомогою спеціальних словотворчих показників дієслова, якими в українській мові є переважно суфікси : **-ва-, -ува- (-ювa-), -а-, -ота-, -оті-, -а-(-ка-) (*бувати, знавати, живати, блискотати, палахкотіти, охати, викати*)**; префікси: **попо-, по- *(попочитати, попадати)***, двократні префікси **пере-, від-, ре- (*перечитати, відбудувати,***

реконструювати), а також **о(б)-, на-, про-, ви-, роз-, пере-**, що, приєднуючись до основ дієслів із значенням дистрибутивності (багатосуб'єктність, багатооб'єктність дії), надають цьому значенню додаткових семантичних відтінків (***обійти*** багато місць (просторове значення); ***начіпляти*** безліч предметів (надмірність у виконанні дій); ***назбирати*** чогось (повторюваність дії з ознакою кумулятивності); ***перемити, продиктувати, вимерти*** (дистрибутивно-тотивно-ітеративне значення, що набуває відтінку повторюваної почергової дії за кількістю об'ктів); декілька префіксів, з яких перший несе основне семантичне навантаження, а другий – надає додаткового відтінку ***(повиносити, навідкладати, визбирати).*** Багаторазові дієслова можуть утворюватися і префіксально-суфіксальним способом: за допомогою одночасного приєднання суфіксів **-ува- (-ювa-), -ва-, -а-, -овува-** та префіксів **ви- , на-, під-, по-, при-**, що у парі з суфіксами модифікують значення ітеративних дієслів, надаючи їм відтінку інтенсивної, старанно чи настирливо виконуваної дії ***(видзвонювати***); недостатньо виявленої дії, що супроводжує іншу дію ***(підспівувати, приговорювати)***; дії, виконуваної не в повну силу ***(поквоктувати, прикликувати, підколихувати).*** Рідше утворюються дієслова із значенням неоднократно повторюваної дії префіксально-постфіксальним способом ***(добігатися, наноситися, насміятися, розплакатися)*** та префіксально-суфіксально-постфіксальним ***(добігатися, наноситися, переморгуватися, перестукуватися)***, при цьому значення багатократності в таких дієсловах здебільшого є додатковим.

На лексичному рівні дієслова набувають ітеративної семантики у сполученні зі словами обмеженої чи необмеженої кратності (будь-які лексичні засоби із відповідним кількісним наповненням): ***двічі, тричі, багато разів, щодня, щохвилини, щоразу, часто, часами*** та под., напр.: *Я* ***щодня*** *проходжу повз закинутий сад; Він* ***тричі*** *повторив пароль.*

Синтаксичними засобами багаторазової повторюваності дії є сполучники, вставні слова (типу ***бувало***), дієприслівникові звороти та інші засоби організації поліпредикативних кратно-співвідносних конструкцій, що реалізуються як у межах простого речення, ускладненого детермінантними другорядними членами, так і поза його межами (***Бувало****, дідусь розповідає нам про своє життя*; ***Переглядаючи сімейні фотографії****, він постійно згадує минуле життя*; ***Лаштуючись до жнив****, колгоспники готують техніку*; ***То*** *дощ йде,* ***то*** *сніг,* ***то*** *знову дощ.*

Як бачимо, серед різнорівневих мовних засобів на позначення ітеративності, що знаходяться у діалектичному зв'язку, домінантне

місце посідають словотворчі афікси. Не можна не сказати й про явище внутрішньої повторюваності дії, оскільки значення багаторазовості міститься в семантиці дієслів. Здебільшого це дієслова таких семантичних груп: а) багатоактні: ***вилять, махати, хилитатися***; б) дієслова на позначення звуків, що видають тварини: ***вити, мекати, бекати***; в) моторно-кратні дієслова руху: ***бігати, ходити***; г) дієслова конкретних дій різної семантики: ***вертіти, бити, аплодувати***; г) звучання і мовлення: ***дзюрчати, бубнявити*** та інш.

У системі ознакових слів дієслова становлять основний клас, а дієслівні предикати є найпоказовішим типом, бо вони чітко розрізняються за семантичними функціями [Городенська 2001: 22]. Ітеративні предикати в українській мові не виділяються в окремий семантичний клас, хоча посідають помітне місце серед усього арсеналу предикатів саме за здатністю набувати семантики багаторазової повторюваності. Ознакові слова прогнозують семантико-синтаксичну структуру речення, визначають семантичні ролі залежних від них непредикатних іменників [Вихованець1988: 110]. Породжувальна функція ітеративних предикатів зумовлена семантичною природою, а їх валентний потенціал залежить від того, до якої групи предикатів дії чи стану вони відносяться.

Окреслимо параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень, зумовленої предикатами із значенням багаторазовості. За особливостями вияву валентної рамки ітеративні предикати (далі ІП) кваліфікуються як одновалентні та полівалентні. ІП становлять особливий вид предикатів дії, стану та процесу і мають одномісний, двомісний, трьохмісний та, рідше, чотирьох- – шестимісний характер. Семантична різноплановість багаторазових предикатів породжує різноманітність їхнього валентного оточення, різний кількісний та якісний склад залежних від них іменникових непредикатних компонентів.

Отже, одновалентні ІП здатні формувати мінімальні й однотипні, але достатні у граматичному й комунікативному планах реченнєві одиниці. У семантико-синтаксичній структурі таких речень виділяються предикатна синтаксема із значенням ітеративності та субстанціальна синтаксема, що вказує на суб'єкта багаторазової ознаки. Такій семантико-синтаксичній структурі речень відповідає двокомпонентна формально-синтаксична структура, що збігається з предикативною основою речення, наприклад: ***Кози мекають; Кури поквоктують; Зуби стукотять; Бабусі охають; Дівчата переморгуються; Відблиски палахкотять;Тварини линяють; Фотографії жовтіють;***

Квіти в'януть. Типовими виразниками одновалентних ІП дії є дієслова повторюваної семантики із значенням мовлення, звучання, звуконаслідування, дистрибутивно-взаємної дії, інтенсивно- ритмічної дії тощо, суб'єкт дії характеризується семантико-синтаксичною динамічністю й активністю і використанням в ролі носіїв повторюваної ознаки – переважно назв істот (1, 2, 3, 4, 5 речення). На вираженні одновалентних ІП процесу спеціалізуються багаторазові дієслова з різноманітним лексичним наповненням (дієслова, що означають процесуальні зміни в живій природі; кількісні та якісні зміни стосовно істот і людини; дієслова, що передають видозміни вихідного стану предметів, речовин тощо) [Вихованець 1992: 96-97]. Суб'єкт процесу при ІП характеризується послабленою активністю й пасивністю, а функцію суб'єкта з такими предикатами виконують іменники – назви предметів, рідше – назви істот (6, 7, 8, 9 речення).

Особливістю породжувальної здатності ІП вважають їх типове поєднання з ще одним непредикатним аргументом. Це означає, що, крім валентної позиції непредикатного аргумента із семантичною функцією носія ітеративності, вони відкривають ще одну обов'язкову валентну позицію – непредикатного аргумента із семантичною функцією об'єкта чи локатива.

У реченнях із двовалентними ІП обсяг семантико-синтаксичної структури збільшується за рахунок валентної позиції об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта стану, локатива із значенням статичної локалізації стану чи процесу.

У правобічній валентності двомісних ІП дії часто фігурує іменникова синтаксема у функції об'єкта дії, про семантичну необхідність якої у структурі речення свідчать підрядний зв'язок і супровідна йому форма сильного керування [Вихованець 1992: 94], напр.: *Діти порозкидали* ***іграшки****; Молодь розклеювала* ***листівки****; Всі відбудовували* ***церкву****; Гестапівці переарештували* ***підпільників*****;** *Діти залежать від* ***дорослих****; Люди бажають* ***більшого***; *Старий бурмоче* ***молитву.*** До двовалентних ІП дії належать дієслова із значенням конкретних фізичних дій, відношення, почуттів та бажань, деякі дієслова звучання і мовлення. Синтаксеми у значенні об'єкта виражають предмет або істоту, на які спрямовується дія або в результаті якої вони створюються.

Для ІП процесу двовалентна рамка нетипова. Об'єктний іменниковий компонент може виступати в правобічній валентній позиції лише при деяких дієсловах тематичної групи, що вказує на якісні зміни, які стосуються істот і людини зокрема [Городенська 2001: 24]:

Дитина ***ображається на всіх****; Начальники* ***сердяться на підлеглих****.* Речення, утворені такими двовалентними ІП процесу, мають трикомпонентну семантико-синтаксичну структуру, в якій предикатна синтаксема на позначення повторюваних процесуальних змін пов'язується із двома субстанціальними синтаксемами – лівобічною у функції суб'єкта процесу (назви істот), і правобічною, що вказує на об'єкт процесу (людину, рідше – якусь істоту).

Трикомпонентні структури, семантико-синтаксичну вершину яких становлять ІП стану, складаються з двовалентного предиката і двох іменникових компонентів: суб'єкта стану (переважно суб'єкт почуття) і об'єкта стану, на який спрямовується певний стан. Характерно, що лівобічну і правобічну валентність таких дієслівних предикатів стану реалізують іменники назви істот: ***Він ненавидів кожного; Він і любив кожного*****.**

Двовалентні ІП стану з власне-локативним значенням відкривають дві позиції субстанціальних синтаксем: лівобічну позицію суб'єкта локативного стану і правобічну позицію локатива, що вказує на статичну локалізацію стану. Типовими двомісними локативними дієсловами із значенням ітеративності є дієслова ***бувати, перебувати, опинятися, розташовуватися*** й под.: ***Іван буває в столиці; Цигани перебувають за селом.*** Суб'єктна синтаксема виражається називним відмінком, а локативна субстанціональна синтаксема – місцевим, орудним і родовим відмінками.

Дієслівні процесуально-локативні предикати статичного різновиду суміжні з власне-локативними предикатами, що знаходить свій вияв у тотожності аналітичних дієслівних синтаксем, семантико-синтаксичній двовалентності, однаковому лексичному наповненні залежних від предиката субстанціальних локативних і суб'єктних синтаксем [Вихованець 1992: 108]. ІП стану із процесуально-локативним значенням реалізують дієслова ***сидіти, лежати, спати, стояти, висіти***, напр.: ***Діти сплять на ліжках*****; Одяг** ***висить у шафі.*** Ці предикати потребують лівобічного іменникового компонента з функцією суб'єкта локативного процесу та правобічного локативного компонента, що визначає місце локативного процесу.

У реченнях із тривалентними ІП дії обсяг семантико-синтаксичної структури збільшується за рахунок позиції адресата дії або знаряддя чи засобу дії, напр.: *Мотря розповіла новину* ***кожному****; Хлопець дарує* ***дівчині квіти****; Вона перемила посуд* ***теплою водою.***

Процесуально-локативні ІП типу ***падати, опадати, капати, текти, хилитися*** і под. вирізняються семантико-синтаксичною

тривалентністю і включають дві субстанціальні локативні синтаксеми та одну суб'єктну, при цьому субстанціальна локативність набуває динамічності, що наближає процесуально-локативні предикати до предикатів дії, пор.: ***Вода капає з крана на підлогу; Яблука падають з дерева на землю; Діти поначіпляли іграшок на ялинку; Вона попочитала книжок на відпочинку.***

Семантико-синтаксична особливість ІП дії та акціонально-локативних предикатів зумовила їх чотири-, п'яти-, шести-, семивалентність. Залежно від валентного потенціалу цих предикатів у правобічній позиції вживаються різні комбінації іменникових компонентів із функцією: об'єкта повторюваної дії, адресата дії, засобу дії, вихідного й кінцевого пункту руху, шляху руху. До багатомісних ітеративних предикатів належать різноспрямовані або моторно-кратні дієслова руху розчленованої дії *(**ходити, носити, возити, бігати, плавати**)*; односпрямовані або моторно-некратні дієслова руху нерозчленованої дії *(**гнати, бігти, йти, їхати, нести, пливти*** тощо), рідше – інших семантичних груп, напр.: ***Студенти їздять з Кіровограда до Києва поїздом; Чернець видзвонював у дзвони з ранку до вечора на свято; Хлопці повиносили меблі з хати на вулицю через чорний хід; Батько возить пасажирів з села до міста машиною через міст.***

Реалізація правобічних валентностей багатомісних ІП залежить від комунікативних потреб мовлення, адже одні з них є облігаторними, інші – потенційними. До облігаторних валентнісних партнерів належить ті, реалізація яких у мовленні є обов'язковою і відсутність яких порушує граматичність і комунікативність речення [Гонтар 1995: 20], наприклад: ***Він*** *сподівається* ***на успіх*** (дієслово ***сподіватися*** для реалізації свого значення вимагає двох валентнісних партнерів – суб'єкта й об'єкта). Потенційна валентність у певному контексті може бути нереалізованою [Загнітко 1994: 52], пор.: *Дівчина їздила до міста* ***з подругою на вихідні*** (нереалізованою може бути валентність → з ким? коли?).

Як бачимо, дієслівні ітеративні предикати дії, процесу і стану на перший погляд мало чим відрізняються від аналогічних дієслівних предикатів дії, процесу та стану. Для визначення повторюваного значення використовуються синтетичні й аналітичні модифікатори-ітеративізатори. Особливу групу синтетичних модифікаторів становлять словотворчі афікси *(**попо**гніватися**, попо**любити, бу**ва**ти тощо)*. Різновидом аналітичного вираження інтенсивності повторюваної дії є редуплікація того ж ітеративного дієслова або спільнокореневих дієслів, другий із яких має у своєму складі

словотворчі суфікси чи префікси-ітеративізатори ***(кохав-кохав, злився-злився, ходить-походжає).*** Специфіка структури речень з аналізованими предикатами виявляється також у кількісному і якісному складі валентно-незв'язаних компонентів (детермінантів), що виражають повторювану дію і ускладнюють семантико-синтаксичну структуру елементарних речень: ***Вечорами*** *мати сиділа в саду;* ***Другий день*** *шахтарі стоять на площі.* ***Щороку*** *він перебуває на лікуванні.*

Отже, елементарні двоскладні речення, семантико-синтаксична структура яких зумовлена ітеративними предикатами стану і процесу характеризується одно-, двовалентністю та однотипністю із семантико-синтаксичного й формально-синтаксичного погляду. Багатомісні предикати дії та акціонально-локативні предикати із значенням повторюваності своїм валентним потенціалом розширюють параметри семантико-синтаксичної структури речень.

БІБЛІОГРАФІЯ

Вихованець 1988 – Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

Вихованець 1992 – Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.

Гонтар 1995 – Гонтар Т.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство, 1995. – №2–3. – С. 17–21.

Городенська 2001 – Городенська К.Г. Параметри семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень з дієслівними предикатами // Південний архів. – Херсон, 2001. – С. 22–25.

Загнітко 1994 – Загнітко А.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство, 1994. – №2–3. – С. 48–56.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Жигора – аспірантка кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: семантико-синтаксичні проблеми.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2001 р.

СПЕЦИФІКА ЛОКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ ПРЕФІКСА *ВИ-* У ДІЄСЛІВНИХ ПОХІДНИХ

Леся Кіндей (Кіровоград)

У статті досліджуються усі можливі вияви значення простору у семантичній структурі префікса ***ви-***, їх вплив на значення похідного дієслова в цілому, особливості вживання і функціонування, розглядаються випадки взаємодії двох і більше відтінків у межах одного дієслова, аналізується їх типовість у сучасній українській літературній мові.

All possible manifestations of the meaning of space in the semantic structure of the prefix '***ви-***', their influence on the meaning of a derivative verb as a whole and peculiarities of usage and functioning are investigate in the article. The cases of interaction of two or more shades within the bounds of a verb are considered in it and their typicalness in the contemporary Ukrainian literary language are analyzed as well.

Семантика префікса ***ви-*** у сучасній українській мові має низку особливостей. Зокрема, кількісне значення, яке виникає у похідного дієслова, уже розглядалося у попередніх дослідженнях [Кіндей 2000: 279–286], а функціонування просторових відтінків потребує глибокого аналізу. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що важливою для вивчення локативності префікса ***ви-*** є його роль фазового диференціатора [Соколова1983: 5], бо явище подільності процесу на окремі фази обумовлене самою функцією мови, що відображає властивості позамовної дійсності.

Так, О. М. Соколов виокремлював фазову диференціацію як один із найважливіших складників у визначенні семантичної структури префікса, вказуючи, що при аналізі кількісного значення необхідно враховувати поєднуваність його із якісним або просторовим [Соколов 1963: 15]. Тому досить складно об'єктивно встановлювати перевагу того чи того значення, хоча у цьому випадку більш чіткому їх розмежуванню сприяє контекст.

Просторове значення префікса ***ви-*** реалізується досить великою кількістю похідних дієслів і має розгалужену систему відтінків, які будуть описані нами з погляду відношення дії до її локативних меж, а також характеру цих меж:

1) межа може бути або площиною, або замкнутим простором. Якщо межа – площина, то:

2) дія перетинає межу або ні. Перетин дії з межею є кінцевим складником схеми: ***вибитися, вивезти, виволокти, виїхати, висіятися*** (мал. 1):

Мал. 1

Цей відтінок нетиповий для префікса ***ви-,*** тому група дієслів нечисельна:

Коли дівчата й жінки перепихали й ***витягали*** *голку* ***крізь полотно****, як патик, вона вживала наперстка й шила такими дрібненькими штрихами, мов маком засівала* (О. Кобилянська) – семантика виражається за допомогою контексту – ПРЙ ***крізь*** + І.Зн.в. (ПРЙ – прийменник, І. – іменник, Зн.в. – знахідний відмінок). Не фіксується іншими дослідниками.

Якщо дія не перетинає межі, то можливе (3):

3) дія може бути спрямованою з одного боку до межі. У такому випадку вона виконується під нахилом стосовно до межі (зокрема, перпендикулярно).

Якщо дія відбувається під нахилом, то можлива така кваліфікація за характером спрямованості:

4) дія може бути горизонтальною або вертикальною у просторі.

Якщо дія горизонтальна, то можливі два варіанти:

5) напрям дії від межі / до межі (мал. 2):

6)

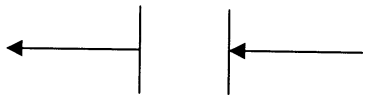

Мал. 2

Деякі лінгвісти вказують у своїх працях на можливість вияву у префікса ***ви-*** семантики «рух від чогось, до чогось». Так, В. С. Ільїн зауважує, що такий відтінок є «відгалуженим» від значення «рух зсередини назовні», однак він самостійно існує у мові [Ільїн 1953: 35], а К. Г. Городенська стверджує, що «більшість дієслівних префіксів спеціалізується на вираженні значень вихідного та кінцевого пунктів руху» [Городенська 1987: 26]. Хоча, на її думку, це функція префікса ***від-***, але ***ви-*** (як показали наші спостереження) все ж інколи набуває семантики «від межі» і «до межі».

У першому випадку – це такі похідні: ***вивезти, вимандрувати, виламатися, випливти, вистрибнути, вирушити*** та деякі інші:

Від воріт *моментально* ***вистрибнули*** *собаки і з гавкотом, хрипінням і люттю погналися за бричкою* (В. Винниченко); *Обов'язок*

вдячності так був глибоко вкорінений в наших рицарських предків, що й Тугар Вовк не міг ***від нього виламатися*** (І. Франко) – як бачимо, значення розкриває контекст – ПРЙ ***від*** + І.Р.в. (Р.в. – родовий відмінок).

У другому випадку – це такі дієслова: ***вивезти, вигнати, випхати, вирушити, виїхати, винести, вибрати, вирядити, виповзти, виштовхнутися****:*

Вирядили *ми свого батенька* ***в*** *далеку* ***дорогу****, а за його Україна-ненька помолиться богу* (Леся Українка); *Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику й* ***виганяв на трави*** *табунці зелених хвиль* (М. Хвильовий); *Несподівано* ***виштовхнувсь наперед*** *хліборобик, сухенький і якийсь огострений рисами лиця і одежі* (В. Барка). У першому і другому реченнях межу, до якої спрямована дія, виражають І.Зн.в. + ПРЙ ***в, на***, останній приклад ілюструє більш абстраговану межу, тому поянювальне слово – ПРС (прислівник).

Отже, ці два відтінки семантики префікса ***ви-*** несамостійні, тому актуалізуються лише у певному оточенні.

Якщо дія вертикальна, то маємо дві можливості:

6) дія спрямована вгору або вниз.

За умови, що рух відбувається вгору, є тільки одна вірогідність – напрям дії вгору до межі (мал. 3):

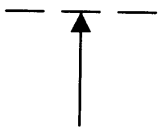

Мал. 3

Наявність такої семантики у префікса ***ви-*** доводять спостереження Є.К. Тимченка [Тимченко 1917: 75] і В. С. Ільїна [Ільїн 1953: 36], хоча вона виявляється тільки у контексті. До цієї групи належать дієслова: ***вибратися, вибігти, виважитися, вивалити, вивезти, видряпатися, виїхати, вилізти, вилетіти****:*

Але компанія якимсь чудом ловко ***видряпувалась на*** *самий* ***гребінь кучугури****, скоренько з'їжджала з неї і бігла знову з крижини на крижину* (В. Винниченко); *Він бігав наввипередки з вітром, він* ***вилазив на грушу*** *і рвав у пазуху гнилиці* (І. Драч); *У цей час Січ* ***висунула*** *гетьманом талановитого полководця Івана Сірка, якого вісім років обирали кошовим отаманом* (О. Апанович) – для дієслова із префіксом з такою семантикою характерна формула поєднуваності: ПРЙ ***на*** + І.Зн.в. У третьому прикладі ***висунула*** вжито в переносному значенні: «пропо-

нувати на вищу посаду», але умовно це теж рух до межі, у даному випадку «стати гетьманом» – І.О.в. (О.в. – орудний відмінок).

Якщо дія спрямована вниз, то можливе (7).

7) дія спрямована вниз від межі / до межі (мал. 4):

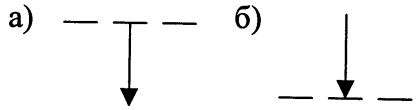

Мал. 4

Обидва підкласи диференціюються за допомогою контексту: ***викинутися, вивантажити, висадити, вислизнути, вистрибнути, випасти, виплигнути, вистелити, витрусити.***

Першій групі властива така синтаксична конструкція – ПРЙ ***з (із)*** + І.Р.в. Наприклад:

*Я **вистрибнула з санок**, збігла на ґанок і подзвонила* (Л. Яновська).

Друга група має таку пояснювальну конструкцію – ПРЙ ***на (до)*** + І.Зн.в. (І.Р.в.):

*Товариш Вовчик прибув багато пізніше, і саме того липневого дня, коли над рікою пройшла гроза й **на землю випали** холодні дощі* (М. Хвильовий); ***Додолу випорскують** дрібні мишенята й сірими грудочками розкочуються по долівці* (Г. Тютюнник).

Така семантика не фіксується іншими дослідниками.

8) якщо межею є замкнутий простір, то дія може порушувати його, не розсікаючи. У цьому випадку існує два семантичних складники – «дія спрямована всередину» і «дія спрямована назовні» (мал. 5):

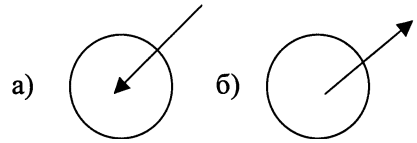

Мал. 5

Перший щодо префікса ***ви-*** у вітчизняній мовознавчій літературі не кваліфікується. Його виокремлює М. В. Черепанов, даючи характеристику словотвірним типам дієслів, і пояснює так: «зробити заглиблення у чомусь» (***вимити** дощами, **вигризти** дірку*) [Черепанов 1975: 19].

Префікс ***ви-*** семантику «рух в» виявляє у дієсловах ***вибуравити, вивертіти, викопати, висвердлити, висікти, виставити, випиляти**:*

*А в Святинському повіті коло села Тростянець, у лісі, що називається Катерина, показують Довбушеву криницю, котру сам Довбуш **викопав***

(Г. Хоткевич); ***Вивертіли*** *хлопи в однім, другім, в третім місці велику діру і сміються, хоча й не знають, з чого* (Укр. новел. XIX–XX ст.).

Значення префікса ***ви-*** «рух зсередини» типове для сучасної української мови, тому описане у багатьох наукових працях [Тимченко 1917: 75, Ільїн 1953: 35, Городенська 1987: 26, Матвеева 1982: 69].

Відтінок «рух зсередини» настільки поширений, що поділяється на ще дрібніші групи:

– переміститися зсередини назовні: ***вийти, вибігти, вилетіти, виїхати, вистрибнути, випасти, викрастися;***

– перемістити об'єкт зсередини назовні: ***вигнати, викинути, вивезти, винести, виволокти, вишитовхати****;*

– видалити із середовища: ***вибити*** *пил з килима;* ***видихнути*** *повітря з легенів;* ***вимести*** *сміття з хати;* ***виполоти*** *бур'ян із розсади;*

– видалити предмет з іншого: ***вигвинтити*** *гвинт із деталі;* ***викрутити*** *лампочку з патрона;* ***вихопити*** *пістолет з кобури;*

– виокремити предмет із низки інших: ***вибракувати, вибрати, видивитися, вислідкувати, вичитати, вишукати****.*

Дані семантичні складники повно представлені у художній літературі.

Поширювачем для них є синтаксична конструкція ПРЙ ***з (із)*** + І.Р.в.:

Тієї ж ночі він нишком ***викрався з дому*** *та й пішов на кладовище* (Б. Грінченко); *А чи чула вона, що Олександра нахваляється* ***вигнати*** *її* ***з Гнатової хати****?* (М. Коцюбинський); *І* ***вирвалось*** *дике, страшне голосіння з* ***лебідки-лілеї, з лілеї-душі*** (О. Олесь); *Чия рука, порушена любов'ю, той меч* ***із піхви видобуть*** *здола* (Леся Українка); *Підлість послідовна, як геометрія, –* ***вибирає*** *найчесніших* (Л. Костенко).

Якщо дія не перетинає замкнутий простір, який уявляється як межа, то можливе (9):

9) дія не замикає межу (мал. 6):

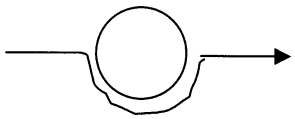

Мал. 6

Такий відтінок відсутній у дослідженнях значення префікса ***ви-***, хоча, насправді, цілком закономірний і має, на нашу думку, своє місце у системі локативної семантики. Визначається він, як і низка інших, контекстуально, тобто обов'язково має поширювач ПРЙ ***із-за*** + І.Р.в.: ***вийти, вибігти, виволокти, винести, випурхнути, виїхати, випливти, виповзти****.*

Як бачимо, це здебільшого дієслова із значенням переміщення:

І тоді ж ***із-за*** *пишної* ***яблуні вийшов*** *ординатор і пішов по доріжці – суворий, у білому халаті, пенсне в землю* (М. Хвильовий); *Дійсно, хутко в сіре небо почав* ***виповзати з-за горба*** *млин* (В. Винниченко).

Таким чином, диференційні ознаки, розглянуті нами вище, дають підставу виокремлювати замість трьох – чотирьох семантичних складників п'ятнадцять у межах загального значення простору. Звичайно, вони по-різному функціонують у мові, деякі з них трапляються досить рідко, інші є типовими для семантики префікса ***ви-.***

У межах загальної локативної семантики у одному дієслові з префіксом ***ви-*** може виявлятися від двох до п'яти просторових відтінків. Найтиповішим є сполучення двох підгруп, іншими словами, у одному дієслові одночасно виявляється два локативних значення.

У ході дослідження з'ясовано, що найпоширенішою для префікса ***ви-*** у сучасній українській мові є взаємодія семантичних відтінків «рух, спрямований зсередини замкнутого простору» і «рух, спрямований усередину замкнутого простору». До них належать такі: ***вивертіти / вивірчувати*** *(гвинт і дірку в чомусь);* ***видавити / видавлювати*** *(крем із тюбика і заглибину в ґрунті);* ***видзьобати / видзьобувати*** *(насіння із соняшника і дірку в кавуні);* ***вимити / вимивати*** *(каміння із землі і яр у ґрунті);* ***висипати / висипати*** *(рибу в окріп і тютюн із кисета)*:

Мати ***вирила*** *десь на грядках дрібненькі бурячки; зварила юшку* (В. Барка); *Бурдейку* ***вирили*** *гуртом для втікачів* (П. Наніїв); *Ще й досі дощі* ***вимивають із ґрунту*** *людські кості, з'їдені зеленою іржею мідні наконечники стріл та лаштунки воїнів* (П. Наніїв); *Вода* ***вимила*** *глибокий вир* (С. Чорнобривець).

Досить часто трапляється контамінація «рух зсередини» і «рух угору до межі»: ***видертися / видиратися*** *(із хащі і на гору);* ***вижати / вижимати*** *(сік із лимона і піднімати вагу);* ***вилітати / вилетіти*** *(з кімнати й у небо);* ***виметнутися*** *(із хати і на підвищення)*:

Царська усмішка ніби ***виметнулася з кімнати*** *і зникла* (Л. Смілянський); ***Виметнулись вгору*** *перші язички полум'я, і вже на нього звідусіль навалились тремтячі від холоду бійці* (О. Гончар).

Решта поєднань здебільшого представлена невеликою кількістю прикладів. Так, маємо сполучення відтінків «рух зсередини» і «рух вниз до межі»: ***випадати / випасти*** *(з рук і на підлогу);* ***витрусити / витрушувати*** *(пил із килима і на землю);* ***витрясти / витрясати*** *(із кишені й на стіл):*

В неї руки дрижали і гребінець трохи ***не випав з рук*** *перед дзеркалом* (І. Н.-Левицький); *Повітря було наскрізь сухе,* ***не випадала*** *навіть роса на світанку* (О. Гончар);

– «рух зсередини» і «рухатись, не замикаючи і не перетинаючи межі»: ***вигулькнути / вигулькувати*** *(із води і з'явитися із-за горба);* ***викрастися / викрадатися*** *(із дому і з-за кущів)*:

Туга ***визирала з кожного куточка****, промовляла померлими жіночими очима, озивалась розбитим людським голосом* (Б. Грінченко); *Як ви гарнесенько і я* ***із-за решотки визирали*** (Т. Шевченко).

У полісемічні зв'язки можуть вступати також три відтінки просторового значення одного слова. До таких поєднань належать:

– відносно чисельне сполучення дієслівних підкласів із семантикою «рух зсередини», «рух угору до межі», «горизонтальний рух до межі»: ***вибігти / вибігати*** *(із квартири, на пагорб і на площу);* ***висунутися / висуватися*** *(із ящика, на посаду директора і на дорогу);* ***витягти / витягати*** *(із ями, на дах і надвір);* ***вийти / виходити*** *(із печери, на п'ятий поверх і у поле);* ***виволокти / виволікати*** *(із води, на воза і на вулицю):*

– Вже й ви побачили, як двадцять чотири дуби ***виволокли з лісу****, – обізвався молодий ще чоловік Назар* (Л. Яновська); *Засапавшись, (Лодиженко)* ***виволік*** *колеса* ***на рейки*** *і з великим зусиллям прилагодив площадку* (І. Ле);

– контамінація значень «рух зсередини», «рухатись, не перетинаючи і не замикаючи межі» й «горизонтальний рух до межі»: ***виманити / виманювати*** *(із нори, з-за дерева і до годівниці);* ***вимучати*** *(із засідки, з-за повороту і до поїзда);* ***випхати / випихати*** *(із ягоди кісточку, з-за дерева і до краю):*

Як заходилася – поки-таки ***випхала геть із своєї хати****: викинула все її збіжжя на сніг і заказала до свого дворища наближатися* (Л. Яновська); *А ви –* ***випхнули*** *мене одного, як* ***у піскову пустиню****, й спішно замкнули двері* (Г.Хоткевич); Комендант устав, *випхався з-за парти* (І. Ле);

– поєднання відтінків «рух зсередини», «рух усередину», «горизонтальний рух до межі» нами встановлено у декількох випадках: ***виставити / виставляти*** *(з двору, в сервант і до паркану);* ***вигребти / вигрібати*** *(із печі, ями і до берега);* ***виштовхати / виштовхувати*** *(із квартири, в коридор і наперед)*:

Олекса ***вигрібав*** *решти жару* ***з каміна*** (Г. Хоткевич); *Каламар кректів, мружив брови й* ***вигрібав у могилі*** *небіжки ямку* (І. Чендей);

Коли вже пустився берега, то пливи, ***вигрібай на бистрину*** (Ю. Мушкетик).

Наступні сполучення ілюструються одиничними прикладами:

– «рух зсередини», «горизонтальний рух до межі» і «горизонтальний рух від межі»: ***виступити / виступати*** *(із берегів, у похід і від клубу);* ***виходжати*** *(із палацу, на ґанок і від озера):*

Вода ***виступила з берегів*** *і тисячними потоками розливалася по таборі* (І. Франко); *– Я! – озвавсь один парубок та й* ***виступив наперед*** (Нар. усмішки); ***Від будинка виступив*** *Денис, пильно придивляючись до прибулих* (Г. Тютюнник);

– «рух зсередини», «рух униз до межі» і «рух униз від межі»: ***вивантажити / вивантажувати*** *(із контейнера, на землю з машини);* ***висісти / висідати*** *(із вагона, з воза і на перон)*;

– «рух зсередини», «горизонтальний рух до межі» і «рух угору до межі»: ***виїхати / виїжджати*** *(із міста, до станції й на підвищення)*;

– «рух зсередини», «рух вниз до межі» і «рух угору до межі»: ***виплигнути / виплигувати*** *(із глибини, на перон і на покрівлю).*

Префікс ***ви-,*** вживаючись у похідних, може спричинювати поєднання чотирьох значень одного слова. Хоч такі випадки трапляються рідко визначаються переважно контекстуально, але є цікавими у дослідженні полісемії. Серед них можна кваліфікувати такі:

– «рух зсередини», «рух униз від межі», «рух униз до межі», «рух угору до межі»: ***вистрибнути / вистрибувати*** *(з мішка, з платформи, на перон, на підвіконня);* ***вискочити / вискакувати*** *(з рук, з сідла, на берег, на дах)*:

Кінь Богуна потрапив в ополонку, але швидко ***вискочив з води*** *і щасливо доніс вершника до монастиря* (О. Апатович); *Він спритно й легко* ***вистрибнув із сідла*** (П. Панч); *Дівчина причалила й* ***вискочила на берег*** (О. Гончар); *Одного разу й вона* ***вискочила на пагорб*** *– без шинелі, в самій гімнастерці* (О. Гончар);

– «рух зсередини», «рух угору до межі», «горизонтальний рух до межі», «горизонтальний рух від межі»: ***виповзти / виповзати*** *(з лісу, на гору, до будинка, від воріт);* ***випливти / випливати*** *(з глибини, на поверхню, до берега, від берега).*

Спостерігаються одиничні випадки реалізації п’яти семантичних відтінків у одному дієслові:

– «рух зсередини», «рух униз від межі», «рух униз до межі», «рух угору до межі» і «рух всередину»: ***висадити / висаджувати*** *(із літака, з платформи, на берег, у ґрунт, на автомобіль).*

Список можна було б продовжити іншими прикладами, однак деякі значення належать до розмовного мовлення, тому вважаємо недоречним їх використання.

Отже, у ході аналізу взаємозв'язків семантичних відтінків просторового значення дієслів з префіксом ***ви-*** встановлено, що полісемія – поширене явище, яке реалізується переважно у поєднанні семи «рух зсередини» (вона найбільш характерна для цієї групи) з одним, двома, трьома, чотирма іншими типу «рух усередину», «рух униз до межі», «рух униз від межі» і т.д.

БІБЛІОГРАФІЯ

Городенська 1987 – Городенська К. Г. Семантичні функції деривацій них морфем // Мовознавство, 1987. – № 1. – С. 20–30.

Ільїн 1953 – Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 164 с.

Кіндей 2000 – Кіндей Л. Г. Особливості квантитативної семантики префікса ***ви-*** у похідних дієсловах // Наукові записки: Філологічні науки. – Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – Вип. 30. – С. 279–286.

Матвеева 1982 – Матвеева Н. П. Система глагольных префиксов, не соотносительных с предлогами, в современном русском литературном языке (в сопоставлении с украинским) // Дис. … канд. филол. наук. – К., 1982. – 190 с.

Соколов 1963 – Соколов О. М. О так называемом «избыточном» значении русских глагольных префиксов // Ученые записки Томского ун-та. – Томск: изд-во Томского ун-та, 1963. – № 47. – С. 112–121.

Соколова 1983 – Соколова О. М. Дифференциально-семантические признаки глагольных приставок в русском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – К., 1983. – 23 с.

Тимченко 1917 – Тимченко Є. К. Українська граматика. – К., 1917. – 168 с.

Черепанов 1975 – Черепанов М. В. Глагольное словообразование в современном русском языке / Учебное пособие. – Саратов: СГПИ, 1975. – 119 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіндей Леся Григорівна – викладач кафедри філологічних дисциплін початкового навчання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми омонімії у дієсловах.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2001 р.

ОНІМІЯ ДИТЯЧОГО ТВОРУ: «ЧАРЛІ Й ШОКОЛАДНА ФАБРИКА» Р.ДАЛА

Оксана Клічук (Чернівці)

Розглядається функціональне навантаження онімів повісті-казки Р.Дала, яке є істотним і багатошаровим. Завдяки спеціальним контекстам та грі на омонімах письменник робить промовистими буденні оніми. Онімія твору сповнена гумором. При цьому автор спирається на невелику кількість антропонімів, які зате вживаються дуже часто, і майже не звертається до інших ономастичних розрядів.

In the present functioning of onyms in a fairy-tale by R. Dahl is being analyzed. Due to special contexts and play on homonyms the author adds expressiveness to ordinary proper nouns. Onyms of the text are humoristic in character. The writer uses few anthroponyms, but their frequency is high, simultaneously other types of onyms are nearly not employed in the narration.

Видатний англійський письменник Роалд Дал (1916 – 1990) працював у різних жанрах, а чи не найбільше уславився своїми дитячими творами. Розглянемо ономастичні секрети одного з найвідоміших таких творів, повісті-казки «Чарлі й Шоколадна фабрика» (1964). Твір, точніше – його початок, побудовано на взірець букваря. Перший його розділ «А от і Чарлі» починається малюнком, що супроводжується текстом: «These two very old people are the father and mother of Mr. Bucket. Their names are Grandpa Joe and Grandma Josephine» [Dahl 1995: 11]. Далі знову малюнок з текстом: « These two very old people are father and mother of Mrs. Bucket. Their names are Grandpa George and Grandma Georgina.» Наступний малюнок має текст «This is Mr. Bucket. Mr. and Mrs. Bucket have a small boy whose name is Charlie Bucket» [Dahl 1995: 12]. Нарешті, підпис під четвертим малюнком: « This is Charlie « [Dahl 1995: 13].

Маємо чітку, дуже просту побудову, розгалужений синтаксичний паралелізм, найвідоміші слова. Щоб дитині все було ясно. І дуже багато особових імен. Письменника не засмучує нескінченне повторення прізвища Bucket, яке лише у наведеному уривку вжито шість разів. Дитина має то засвоїти. Як і апелятивна лексика, власні назви піддаються суворому відборові. Імена батьків Чарлі Бакета ніде в творі не вказуються: то неістотно, досить Mr. та Mrs. А для дідусів та бабусь не вказуються прізвища – адже батьки місіс Бакет мали якесь особливе, відмінне прізвище. А назвати його – розпилювати увагу маленького читача. Щоб не робити цього, письменник вдається до такого цікавого

прийому, як «римоване», однокореневе іменування обох дідусів та бабусь: Joe – Josephine, George – Georgina.

Говоримо про кореневу «римованість» тому, що ім'я Joe, Джо, є гіпокористикою двох різних біблійних імен – Jonah, укр. Іона, Йона, з д.-євр. «голуб» [Скрипник 1996: 64] та Joseph, укр. Йосип, з д.-євр. «Бог додасть» [Скрипник 1996: 65], тоді як Josephine, Джозефіна, є жіночим продовженням лише останнього імені, причому – таким, що пройшло через французьку мову, на відміну від імені Joseph [Рыбакин 1989:117-119]. Імена ж Джордж та Джорджина є однозначно однокореневими, сходячи, через проміжні ланки, до гр. γεωργυς «землероб». Джо з цих двох пар старшого покоління згадується першим не лише тому, що він батько батька, а й тому, що він з усіх їх є найважливішим персонажем, супроводжуючи Чарлі у його відвідинах чарівної Шоколадної фабрики.

Прізвище Bucket максимально зближене з існуючим старовинним англійським прізвищем Buckett, що розвинулося з Burchard і має героїчний сенс «стійка (тобто неприступна) фортеця» [Рыбакин 1986: 95,97]. Водночас його графічна форма (одне t) поєднує це прізвище з апелятивом bucket «відро». Виходить і антропонімічно, і трохи смішно.

У наведеному початку своєї повісті Р. Дал у десяти рядках назвав сімох персонажів. Але повністю, на ім'я і прізвище пойменований тільки один – хлопчик Чарлі Бакет. Це його ненав'язливо, чемно – але виділяє. Виділяє тому, що він – головний герой твору, який потрапив навіть у його заголовок. Автор і тут, і в наступному тексті, здається, використовує пораду Д. Карнегі частіше звертатися до власних імен для встановлення ліпшого контакту із співрозмовником. Лише дбає він, зрозуміло, про контакт читачів з персонажами.

Увесь розділ, побудований за принципом букваря, тобто з поступовим ускладненням тексту та зменшенням кількості малюнків, насичений антропонімами, але – тільки названими вище. Половину їх ужитків (15 з 32) становить іменування героя – Charlie, Charlie Bucket. Однак в самому кінці розділу з'являється другий компонент заголовка – «величезна Шоколадна фабрика», причому її величезність передана й графічно – великими літерами: «ENORMOUS CHOCOLATE FACTORY». У даному творі це – власна назва, отже – ергонім. й пояснення: Wonka's Factory, бо її власником є Mr Willy Wonka – «найбільший винахідник та виробник». Відповідно до логіки оповіді другий розділ – про Вонкову фабрику, яка описується через сприйняття Бакетів, що мешкають поблизу. Тут теж багато антропонімів, але знову ж – лише тих, що вже відомі читачеві. Тут цільна роль переходить до

дідуся Джо (13 ужитків з 40), від якого відстає навіть головний герой Чарлі (12 ужитків) та предмет обговорення – містер Віллі Вонка (8 ужитків). Звернемо увагу, що дуже звичні англійські імена Чарлі та Віллі містять «римовану» фіналь (англ. [li]), що в жодному іншому випадкові в творі не спостерігається. У цьому є свій сенс: саме Чарлі має стати продовжувачем справи Вонки. Прізвище фабриканта теж обрано не просто так. Воно абсолютно нетипове для англійських прізвищ своєю структурою (кінцеве – а) та особливо етимологією (походить від сленгового wonky «кволий, хирлявий»), швидше нагадуючи прізвисько. Це – жартівливе попередження: від нього можна чекати будь-яких дивацтв. Втім, сам Вонка вказує на інші зв'язки. Вихваляючи свій супервітамінний шоколад, де є всі вітаміни абетки (навіть вітамін W; вітамін Z!), він виділяє «найрідший і найчарівніший від усіх вітамін Вонка» [Dahl 1995: 169]. Отже, за нібито кволістю ховається чарівна сила: такий натяк підкидає автор читачеві.

Цікаво, що прізвище Wonka різко протистоїть згаданим у творі прізвищам його конкурентів. Композити Fickelgruber, Prodnose, Slugworth, що саме в такому порядку двічі згадані в повісті [Dahl 1995: 28-29,31], це вже не жарт, як ім'я Wonka, а антропонімічний сарказм. У перекладі – «нестійкий копач» (при цьому існують реальні англійські прізвища Ficke та Grubber [Рыбакин 1986: 177,208], під які мімікрується придумане Далом), «тицьнути носом», «заслуговуючий на стусана» (вже без ніякої антропонімічної мімікрії). Промовистість оніма в цьому тричленному ряді різко наростає: маємо своєрідну антропонімійну ампліфікацію [Калинкин 1999: 360].

Когезія другого та третього розділів повісті – теж антропонімічна. У кінці другого розділу згадано нову особу – індійського принца Pondicherry, що забажав від Вонки шоколадного палацу, про що розповідається вже в третьому. Назвисько принца – явна пародія на східні поетичні імена (зовсім не характерні, до речі, для Індії). Зіставлення англійських апелятивів pond «ставок» та cherry «вишня» вказує на досить беззмістовний зміст «Ставкова вишня». Зазначимо, що згадувана в цьому зв'язку India [Dahl 1995: 25] є одним із усього трьох топонімів, ужитих письменником. В різних місцях казки згадується теж екзотична для Р. Дала Russia, у якій жінка, звана Charlotte (!) Russe, хотіла потрапити до Вонка шляхом шахрайства [Dahl 1995: 38]. Аж ніяк не російське ім'я узяте тут швидше умисно, для створення просторової невизначеності, а не через некомпетентність автора. Третій топонім – казковий Loompaland, звідки походить плем'я умпа-лумпа (Oompa-Loompas), що працює на шоколадній фабриці Вонки [Dahl, 1995: 93].

Народи лумбу, луїмби є в африканській етнічній групі банту [Нарды мира: 265, 374], але ясно, що Лумпаланд, як і назва племені – то жартівливий витвір самого Р. Дала з африканським забарвленням. Так, як і «найнебезпечніші звірі у світі» – hornswogglers, snozzwangers, whangdoodles [Dahl 1995: 93]: у кожному з цих оказіоналізмів присутня сема обдурювання, пор. англ. жарг. hornswogglers «обдурити», wangle «хитрість, обдурювання» (a snozz – «вищій клас»), doodle діал. «шахраювати» (a whang – великий шмат) …

Три топоніми і надмір антропонімів – не просто особливість ономастичного мислення Р. Дала, а спосіб створення казковості із збереженням реалій сьогодення. Речі, обставини, поведінка – англійські, але в повісті ніде не сказано, що дія відбувається в Англії, не названо, зокрема, жодного міста.

Нові персонажі, а з ними антропоніми з кожним розділом все прибувають і прибувають. Оточений таємницями Вонка вмістив у свою солодку продукцію п'ять Золотих Білетів (Golden Ticket – це позначення фігурує в казці як контекстуальна власна назва – хрематонім), що давали права на відвідини його геть засекреченої фабрики і пожиттєве безкоштовне забезпечення шоколадом. Отже, з'являються і п'ять щасливих білетів. Ці п'ятеро дітей перелічені, з короткими характеристиками на початку твору. Першим видобув Золотий Білет «хллопчик-ненажера» Augustus Gloop. Першим потім він і вибув з мандрівки по Шоколадній фабриці, бо не міг, всупереч застереженням Вонки й батьків, відірватися від шоколадного потоку, куди й шубовснув. Характерно, що перед тим він прагнув одержати відро, вживаючи омонім до прізвища Чарлі: «Gosh, I need a bucket to drink it properly!» [Dahl, 1995: 97]. Огастус (чи Август) Глуп, позначає рідку, але загуслу, липучу речовину [Collins 1995: 482]. Вонка подію коментує так: «Огастусоароматизована речовина з шоколадним покриттям», причому сово Gloop уживає одночасно в апелятивному та омонімічному сенсі: «Augustus-flavoured chocolate-coated Gloop!»

Другий Золотий Білет попав до Веруки Солт – «дівчинки, зіпсованої батьками». Veruca – нестандартна трансформація імені Veronica, Salt – «сіль». Євангельська Вероніка, що є джерелом цього поширеного англійського імені, обтерла лице Ісуса, який ніс хрест [Рыбакин 1989: 191]. Далова Верука може запропонувати солі на рани. Ім'я Veruca, як то полюбляє Дал, теж перегукується з апелятивом: англ. verruca означає «бородавка; наріст на руці чи нозі» [Collins 1995: 1294]. Цей момент і акцентує Вонка: «У тебе цікаве ім'я. Я завжди думав, що veruca – це бородавка на підошві ноги» [Dahl 1995: 81]. Цій капризулі захотілося

білочку – з тих, що працювали на Шоколадній фабриці, очищуючи горіхи від шкаралупи. Щоб домогтися свого, дівчинка впала на підлогу й зателіпалася. А білки все, що лежало на підлозі, згрібали в каналізацію. Згребли й Веруку. За нею попрямувала матір, а потім і батько. В цій ситуації оприлюднюється ім'я матері, яку кличе батько, зазираючи до люка: «What's it like down there, Angina?» [Dahl 1995: 145-146]. Ім'я це теж цікаве: воно утворене нестандартно, за типом Veruca, будучи синкопою нормального імені Angelina. Але результат збігся з апелятивом angina – назвою хвороби ангіни. Ось так грається письменник з іменами, дотепно використовуючи їх характеризуючу силу.

Третьою в списку здобувачів Золотого Білету йде Violet Beauregarde – дівчинка, що завжди жувала гумку. Ім'я Вайолет – з лат. viola – «фіалка». Англійське слово violet означає й колір – фіолетовий чи ліловий. Зв'язок оніма та апелятива проявив себе при вибутті Вайолет з екскурсії по Шоколадній фабриці. Вона, всупереч Вонці й батькам, схопила магічну гумку для жування, яку готував, але ще не довів до потрібної кондиції Вонка, енергійно почала її жувати. І зразу ж виявила себе дійсно магічна, але на разі небажана дія гумки. Дівчина стрімко роздулася, як куля, стала пурпурово-синьою. Мати загукала: «Violet, you're turning violet, Violet!» [Dahl 1995: 124]: «Вайолет, ти стаєш фіолетовою, Вайолет!» Одночасно заговорило й прізвище. В Англії функціонує чимало прізвищ французького походження, що починаються з beau «гарний, прекрасний», а фр. regard – «погляд». Beauregarde – «прекрасний погляд». Чудовий вигляд мала Вайолет, роздута магічною гумкою Вонки. Довелося маленьким умпа-лумпа котити Вайолет в окрему кімнату, де її повернули в звичайний стан. Але до кінця казки вона теж вибуває з розповіді. Взагалі, всі надзвичайні події з цими надзвичайно неслухняними дітками кінчаються, як то й буває у казці, хепі-ендом: вони залишають фабрику цілими й непошкодженими – лише добряче переляканими і якоюсь мірою перевихованими…

Це стосується й четвертого екскурсанта з Золотим Білетом – Mike Teavee, хлопчика, який нічого не робив, лише дивився в телевізор. Він і на Шоколадній фабриці захотів телевізійного шоколаду. Коли його привели до телевізійної апаратури, то всупереч усім заборонам негайно вскочив туди і – перетворився на ледве помітну крихітку, що бігала по долоні місіс Тіві, як по полю. Прізвище Teavee є озвученням, вимовою абревіатури TV- television, вказуючи на погану звичку хлопця. Це прізвище усієї родини. Майкові батьки – Mr. Teavee, Mrs. Teavee, що,

гадаємо має означати, що погана звичка Майка є успадкованою. Взагалі літера t називається tee, але обране Далем Teavee як і більш «правильне» Teevee, читається однаково: [ti:vi:], а початкове tea дає змогу посміхнутись, бо ж означає «чай». Ім'я хлопчика Mike – типова гіпокористика поширеного імені Michael. Але й ця гіпокористика не є випадковою, беручи активну участь у створенні образу. Адже існує омонімічний просторічний апелятив mike – «ледарювати, байдикувати». У Р. Дала, як бачимо, немає випадкових, ненавантажених антропонімів. Якщо в реальній антропосистемі він не знаходить потрібних йому одиниць, то сам їх витворює, як витворив дотепне прізвище Teavee.

П'ятим щасливцем із Золотим Білетом був Чарлі Бакет. Чудом він його одержав (купив шоколадку на знайдену монету), був єдиним зосередженим і зацікавленим серед дітей, яким пощастило відвідати Шоколадну фабрику, і чудо, вже фінальний хепі-енд, стало наслідком знайомства з фабрикою та її власником Вонкою. Вонка проголошує Чарлі своїм спадкоємцем і забирає його з усією родиною на свою чарівну фабрику. Останній розділ казки називається «Charlie's Chocolate Factory» … Відро перестало бути порожнім. А розділ цей вщерть наповнений теми ж антропонімами (і в тих же формах), що фігурують у першому розділі. Усе інше було й минуло. Змінилася лише частотність ужитків імен. Панує, зрозуміло, Charlie (23 вжитки з 74), але на другому місці вже Mr Wonka (20 ужитків), на третьому – Grandpa Joe, що супроводив Чарлі по фабриці (11 ужитків). Імена решти родини виринають рідше, але згадані всі. Антропонімічна циклічність – це теж один із секретів майстерної роботи Роалда Дала з власними назвами.

БІБЛІОГРАФІЯ

Калинкин 1999 – Калинкин В. М. Поэтика онима. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.

Народы мира – Народы мира: Историко-энциклопедический справочник/Гл. ред. Ю. В. Бромлей. – М.: Сов. Энциклопедия, 1998. – 624 с.

Рыбакин 1986 – Рыбакин А. И. Словарь английских фамилий. – М.: Рус. Язык, 1986. – 576с.

Рыбакин 1989 – Рыбакин А. И. Словарь английских личных имен. – М.: Рус. Язык, 1989. – 222с.

Скрипник 1996 – Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник. – 2-е вид. – К.: Наук. Думка, 1996. – 335 с.

Collins 1995 – Collins English Dictionary and Thesaurus. – Glasgow: Harper Collins, 1995. – 1378 p.

Dahl 1995 – Dahl R. Charlie and the Chocolate Factory. – Lnd.: Puffin Books, 1995. – 190 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Клічук Оксана Дмитрівна – викладач кафедри германських мов для гуманітарних факультетів Чернівецького національного університету, здобувач Одеського національного університету.

Наукові інтереси: літературна ономастика.

Стаття надійшла до редакції 26.03.2001 р.

ПОЛІСЕМІЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТА ЮРИДИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМАХ

Зоя Куделько (Чернівці)

В статті йдеться про явище полісемії в юридичній та ринковій термінології. Проаналізовано різні типи полісемії і відносини між значеннями полісемантичних термінів. Також наведені статистичні дані дослідження даних терміносистем.

The article deals with the phenomenon of polysemy in the terminilogy systems of marketing and law. The author analyses types of polysemy in these term systems, relationship between different meanings of the polysemantic terms. The statistic data of research are given in the article.

Ця робота присвячена результатам дослідження явища полісемії серед англійських термінів мови бізнесу, торгівлі та юриспруденції.

Полісемія є об'єктом дослідження багатьох вчених-лінгвістів: Виноградова В.В., Суперанської А. В., Афанасьєвої Н.С., Апресяна Ю.Д. та інших.

Суперанська А.В. відзначає, що через порушення традиційного для загальної лексики зв'язку слова, предмета та поняття, спеціальна лексика відрізняється від загальної в наступних аспектах: 1) переклад на інші мови; 2) запозичення; 3) зміна чи уточнення плану вираження; 4) зміна чи уточнення плану змісту; 5) полісемія; 6) омонімія; 7) синонімія; 8) антонімія [Суперанська 1989: 40]. Отже, властивості лексичної одиниці загальної лексики відрізняються від слова спеціальної головним чином тим, що у лексичної одиниці спеціальної лексики є план змісту та план вираження, а значення її не складається із суми значень елементів, що її утворюють, а надається їй у системі.

Полісемією називають вживання одного й того ж слова у двох або кількох значеннях, або іншими словами наявність у мовної одиниці більше, ніж одного значень. Це явище – глибоко понятійне і стосується лише тих слів, які мають чіткі зв'язки з поняттями. Однак, не всіляке заново сконструйоване поняття обов'язково веде до утворення нового

слова. Для його позначення може бути використане близьке за значенням слово, що вже існує в даній мові, а також сполучення слів або елементів даної мови.

Полісемія, яка широко представлена в загальній лексиці реалізується в спеціальній дещо по-іншому. Якщо в загальній лексиці це явище веде до розширення і збагачення словникового складу, то в спеціальній лексиці воно є небажаним, тому що порушує спроби мови зберегти однозначну відповідність між референтом і номінуючим його знаком. Хоча розвиток полісемантичних відношень в системі будь-якої терміносистеми є неминучим, оскільки зміст мовного знака розвивається активніше і швидше, ніж його форма. Тому Шевчук В.М. робить висновок, що однозначність – не властивість терміна, а вимога, що до нього висувається [Шевчук 1983: 7].

Ми поділяємо точку зору Панько Т.І., що термінологічна полісемія як семасіологічний процес в ході розвитку та стабілізації терміносистем піддається постійній нівеляції та ніколи не зникає повністю [Панько 1979: 21].

Було виділено і вивчено три типи багатозначності (вперше на діахронічному матеріалі в роботі Дармстетера в 1887):

1) радіальна полісемія: всі значення слова вмотивовані одним і тим же центральним значенням, наприклад: to exceed powers, to exceed the alloted term, to exceed the alloted date з загальним компонентом «to go or be beyond a limit, measure, limiting regulation» [Webster's Dictionary 1999: 495]; foreign loan, back to back loan, option loan з загальним компонентом «something lent» [Webster's Dictionary 1999: 841].

2) ланцюгова полісемія (в чистому вигляді дуже рідко зустрічається): кожне нове значення слова мотивоване іншим – найближчим до нього – значенням, але крайні значення можуть і не мати загальних семантичних компонентів, наприклад: **to defend** означає 1. to oppose (an action); 2. to plead (one's cause) in defense; 3. to act as a lawyer [Webster's Dictionary 1999: 378]; **taxation** – 1. a taxing or being taxed; 2. a tax or tax levy; 3. revenue from taxes [Webster's Dictionary 1999: 1467].

3) Радіальна-ланцюгова полісемія, наприклад: **enterprise**: 1. an undertaking, project: a) a bold, difficult, dangerous or important undertaking; b) a business venture or company; 2. wilingness to undertake new or risky projects; energy and initiative; 3. active participation in projects [Webster's Dictionary 1999: 474]; **to abuse**: 1. to use wrongly, misuse; 2. a) to hurt by treating badly; b) to inflict physical, sexual, or psychological harm upon; 3. to use insulting, coarse, or bad language about or to [Webster's Dictionary 1999: 6].

Ланцюгова полісемія досить чітко відображена в тлумачних словниках у вигляді лінійно пронумерованої послідовності значень (1; 2; …). Однак, використання цього принципу нумерації значень для радіальної і, особливо, ланцюгово-радіальної багатозначності веде до викривлення ієрархічної семантичної структури відповідних слів. Тому для опису таких слів пропонується така нумерація 1, 1.1, 1.2 [Апресян 1974: 182] або 1. а); б); 2. а); б) [Суперанська 1986: 42].

Значення багатозначних слів утворюють так звані понятійні сфери, тобто семантичні поля, компоненти яких пов'язані якою-небудь загальною основою. Визначають два види семантичних полів:

1) предметні або денотатні поля, в яких терміни об'єднані за їх відношенням до однієї предметної галузі ;

2) понятійні чи сигніфікатні поля, в яких терміни об'єднуються за їх відношенням до однієї області понять або уявлень [Степанов 1990: 438-439].

У предметних полях слова організовано переважно за принципом «простір» і за принципом співвідношення речей: функція (призначення) та її аргументи (виробник, агенс, інструмент, результат); частина та ціле. В понятійних полях, головним чином, за принципом «час» і за принципом співвідношення понять: підпорядкування, антонімія та інше. Перелічені відношення між предметами і поняттями лежать в основі формування нових значень і полісемії зокрема.

Між значеннями полісемантичного слова допустимі три типи відносин: перетин, включення і семантична омонімія . Однак, відносини перетину і включення об'єднують їх в одне семантичне поле, а семантична омонімія розводить їх по різним полям. Тому для вивчення багатозначного слова як польової семантичної структури першочергове значення мають перші два типи відносин: включення та перетин.

Відносини включення між ЛСВ (лексико-семантичними варіантами) (термін вперше вжитий Смирницьким О.Г.) базуються на послідовній їх деривації. Центром і вихідним пунктом деривaційного ланцюга завжди є основне значення. В основі перетину ЛСВ лежить паралельна їх деривація. Однак, частіше за все, в семантичній структурі багатозначних слів представлені одночасно і відносини включення і перетину між значеннями. І при включенні, і при перетині значень багатозначного слова в центрі утвореного ними семантичного або асоціативного поля завжди знаходиться основне значення. Йому прямо чи опосередковано підпорядкована решта ЛСВ. Отже, полісемія слова значною мірою визначається його основним значенням. Суть прямого номінативного значення полягає в безпосередньому співставленні мовного знака з

позамовним об'єктом, прямою назвою якого він є. Головне значення слова не вимагає контексту. Воно, як правило, першим виникає в пам'яті, коли людина чує слово. Пряме номінативне значення є парадигматично закріпленим, а в синтагматичному відношенні – більш вільним.

Крім основного прямого номінативного значення розрізняють також похідне номінативне значення та експресивно-стилістичне. Класифікація базується на дослідженнях Виноградова В.В., Гака В.Г., Медникової Є.М., Шмелева Д.М., Гродзинського Е.

Похідне значення розвинулось термін **legislation** від основного шляхом переносу його на нові класи десигнатів. Наприклад: полісемантичний має пряме номінативне значення 'a law or set of laws', а похідне значення 'the act of making laws'. В основі цього семантичного переносу лежить метонімічна транспозиція: предмет (явище) дія. Полісемантичний термін **exchange** має кілька лексико-семантичних варіантів. Приведемо два похідних значення: 1. a thing given or received in exchange; 2. a place for exchanging [Webster's Dictionary 1999: 495], які мотивовані головним значенням: 'a giving or taking of one thing for another'. В основі семантичного переносу в обох випадках лежить метонімічна транспозиція, але в першому: дія предмет, а в другому: дія місце.

Експресивно-стилістичне значення або переносне (цей термін вживають Гродзинський Е., Апресян Ю.Д.) утворюється у тих випадках, коли основне значення переноситься на клас десигнатів, досить відмінних від початкового, але все ж подібних (в інших випадках відбувається розщеплення на омоніми). Так, одним з ЛСВ терміна **contract** є 'an assignment to murder someone for pay' [Webster's Dictionary 1999: 316], яке мотивується семемою 'drawing together, making a bargain'. В основі даного семантичного переносу лежить метафорична транспозиція за зовнішньою подібністю.

Полісемія в ринковій та юридичній термінології може бути граматичною і термінологічною. У цій роботі ми розглянемо термінологічну полісемію, яка визначається як позначення терміном ряду понять в системі понять певної спеціальної галузі знань або діяльності при тому, що в значеннях багатозначного терміна є однакові спеціальні семи. Наприклад: **customs** 1. duties or taxes imposed by a government on imported and, occasionally, exported goods ; 2. the government agency in charge of collecting these duties or any of its offices. В значеннях даної термінологічної одиниці є такі дублети спільних сем:

duties (ЛСВ 1 та ЛСВ 2) government (ЛСВ 1 та ЛСВ 2) [Webster's Dictionary 1999: 357].

Дана термінологічна одиниця є прикладом асоціативно-понятійної полісемії. Досліджуючи ринкову та юридичну термінологію ми прийшли до висновку, що саме асоціативно-понятійна й асоціативна полісемія є характерною рисою даної термінології. Асоціативна полісемія визначається спільністю способу тлумачення значень і самих компонентів значень. Прикладом асоціативної полісемії може бути термінологічна одиниця **parity:** 1. equality; 2. resemblance, similarity. В даному випадку в тлумаченнях немає спільних сем, але є спільність способу їх тлумачення.

Полісемія також буває денотатною, сигніфікатною та денотатно-сигніфікатною.

Денотатна полісемія характеризується двома або більше денотатами, які мають єдиний сигніфікат, виконують однакову функцію і отримали ідентичну назву, іншими словами денотатна полісемія має таку схему: 2 денотати – 1 сигніфікат – 1 термінoформа. Наприклад: **prosecution:** a) the conducting of criminal proceedings in court against a person; b) the conducting of any lawsuit [Webster's Dictionary 1999: 1152].

Сигніфікатна полісемія визначається наступною схемою: 0 денотат – 2 сигніфікати – 1 термінoформа. Наприклад: **holding** має 2 ЛСВ 1. land especially a farm, rented from another; 2. property owned especially stocks or bonds [Webster's Dictionary 1999: 680]. Ці значення утворились через спеціалізацію мотивуючого значення загальномовної лексичної одиниці **hold**: to take and keep with the hands or arms, or by other means. Також можлива і метонімічна транспозиція.

Денотатно-сигніфікатну полісемію можна подати наступною схемою: 2 денотати – 2 сигніфікати – 1 термінoформа. Вона виникає внаслідок метонімічного переносу мотивуючої семеми. Наприклад: **inheritance:** 1. the action of inheriting; 2. something inherited or to be inherited; 3. Ownership by virtue of birthright, right to inherit; 4. anything received as if by inheritance from a predecessor; 5. any characteristic passed on by heredity.

Подані вище типи формування полісемантичних термінів підтверджують той факт, що зміст мовного знаку розвивається швидше і активніше, ніж його форма, яка є до певної міри консервативною, що і призводить до використання старої форми, старого знаку для нового поняття, що в свою чергу веде до виникнення полісемантичних термінів.

У результаті проведеного дослідження ми прийшли до висновку, що полісемантичні терміни ринкової термінології складають приблизно 13 %, а юридичної біля 10%.

БІБЛІОГРАФІЯ

Апресян 1974 – Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М.: Наука, 1974. – 367 с.

Литвин 1984 – Литвин Ф.А. Многозначность слова в языку и речи. – М.: Высшая школа, 1984. – 119 с.

Панько 1979 – Панько Т.І. Від терміна до системи. – Львів: Вища школа, 1979. – 148 с.

Степанов 1990 – Степанов Ю.С. Семантика //Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 438-439.

Суперанская 1989 – Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М.: Наука, 1989. – 243 с.

Шевчук 1983 – Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке. – М.: Воениздат, 1983. – 231 с.

Webster's Dictionary 1999 – Webster's New World College Dictionary. Fourth Edition. Editor in Chief Michael Agnes. – Macmillan USA, – 1999. – 1716 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Куделько Зоя Борисівна – асистент кафедри германських мов для гуманітарних факультетів Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича, аспірант заочної аспірантури.

Наукові інтереси: проблеми семантики і лексикології.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2000 р.

СТАТУС ЕКВІВАЛЕНТІВ СЛОВА У СИСТЕМАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ

Людмила Оверченко (Кіровоград)

У статті здійснена спроба визначити місце еквівалентів слова у системах української та англійської мов. Ці одиниці визначаються як проміжні між словом і фразеологізмом, відрізняючись від слова написанням окремо та можливістю паузи між їх елементами, а від фразеологізму – відсутністю стилістично-експресивного забарвлення.

In the article an attempt is made to establish the place of word equivalents in the Ukrainian and English language systems. These unties are defined as transitional between the word and the phraseological unit, differing from the word by separate spelling and possibility of formal pause between their elements, and from the word – by absence of stylistically expressive colouring.

Дослідження мовних явищ веде до розгляду організації мови, тобто до аналізу її структури і системи. Кожна одиниця мовної системи має

своє місце в ній, а значить перебуває в певних відношеннях з іншими її одиницями. Сама система, у свою чергу, поділена на певні структурні рівні, що взаємодіють між собою. Ця взаємодія, яка є рушійною силою розвитку мовного механізму, – наслідок двоплановості мови і реалізується в існуванні планів змісту і вираження.

У природних мовах часто межі одиниць плану вираження і плану змісту не співпадають. Як було зазначено вище, така асиметрія є рушійною силою розвитку мовної системи. Видатний російський мовознавець Л. Щерба підкреслював важливість дослідження в мові того, що є нестабільним, що коливається, оскільки «саме тут ми присутні при еволюції мови» [Щерба 1958: 35-39]. З таким явищем ми стикаємося, досліджуючи одиниці типу «in fact», «of late» в англійській та «без вороття», «по сусідству» в українській мовах. За планом вираження ці синтагматичні об'єднання відносяться до синтаксичного рівня, бо формально розпадаються на одиниці нижчого лексичного рівня (слова), а за планом змісту є словами, оскільки мають спільне значення. Статус зазначених одиниць по- різному визначався в лінгвістиці. Через їх семантичну, структурну та словотворчу близькість до слова лінгвісти назвали ці елементи «сполученнями, еквівалентними слову» або «еквівалентами слова» [Рогожникова 1991: 4].

Поняття «еквівалент слова» з'явилося зі становленням фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни. Французький лінгвіст Ш. Баллі розробив теорію ідентифікації експресивних фактів, в якій зазначав, що найзагальнішою ознакою фразеологічного звороту є можливість чи неможливість підставити замість нього одне просте слово (слово-ідентифікатор) [Балли 1961: 100]. Подібний лексикологічний погляд на фразеологію, згідно з яким фразеологічна одиниця розглядається як лексикалізоване словосполучення, адекватне за своїм значенням та функцією основній номінативній одиниці мови, була розповсюджена у 60-ті роки. У другій половині XX століття цей підхід до фразеології був підданий критичному аналізу. До фразеологічного складу почали відносити сталі вирази у формі словосполучення і речення, а також сполучення слів, які, будучи структурними елементами простих і складних речень, не є за своєю конструкцією ні словосполученнями, ні реченнями [Гаврин 1966: 15]. Тож через різноманітність структурних типів фразеологізмів їх еквівалентність слову тепер виявляється досить відносним явищем.

Розвиваючи основні засади фразеології як науки, В. Виноградов зазначав, що «необхідно пильніше придивлятися до структури фразеологічних груп, чіткіше розмежовувати їх основні типи і

визначити їх семантичні основи, відношення до слова» [Виноградов 1986: 28]. Поділивши фразеологізми на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення, дослідник зазначав, що найближчими до слова і еквівалентними йому є фразеологічні зрощення, «які абсолютно неподільні, і значення котрих зовсім не залежить від їх лексичного складу, від значень їх компонентів. Якщо їх складові елементи співзвучні з якими-небудь самостійними, окремими словами мови, то це співвідношення – виключно омонімічне» [Виноградов 1986: 28]. Визнаючи близькість фразеологічних зрощень до слова, В. Виноградов все ж наголошував, що вони є лише *еквівалентами* слів і утворюють своєрідні синтаксично складені слова, які підводяться під граматичні категорії як цілісні семантичні одиниці.

Не дивлячись на те, що питанням фразеології присвячена велика кількість наукових робіт, досі не визначений обсяг цієї науки через відсутність однозначного погляду на її предмет – фразеологічну одиницю. У процесі вивчення фразеології називалася різна кількість ознак, визначальних для фразеологізму (від трьох до сімнадцяти). Виділяючи основні (категоріальні) і неосновні (факультативні) ознаки, вчені постійно їх переглядали, критично аналізували. На сучасному етапі перелік категоріальних ознак включає єдність та відтворюваність значення, стійкість компонентного складу і структури, граматичну категоріальність [Зубець 1997: 18; Білоноженко1989: 6]. Деякі дослідники включають до категоріальних ознак відповідність структурі словосполучення, тобто фразеологічна одиниця має включати як мінімум два повнозначних слова [Давиденко 1992; Жуков 1986: 5].

Для фразеологічної системи властиві три чіткі критерії: цілісність номінації, єдність синтаксичної функції і певна стилістична маркованість, зумовлена експресивністю семантики фразеологічних одиниць. Стійкі сполучення слів, яким не властиві такі показники, утворюють периферію фразеології.

Багато лінгвістів визнавали існування стійких сполучень слів нефразеологічного характеру, що є близькими до слова. Так, М. Шанський констатує наявність у «Словаре современного русского литературного языка» поряд зі справжніми фразеологізмами таких фактів, які зворотами не є, а становлять звичайні, лише окремо написані слова (на руку, в обрез, с жиру…) [Шанский 1972: 168]. Факт існування одиниць, проміжних між словом і фразеологізмом, констатували й інші лінгвісти [Кунин 1967: 1259-1260; Берлин 1967: 81]. О.Смирницький зазначає, що сполучення повнозначного слова зі службовим (іноді двома службовими), які він назвав «одновершинними», перебувають на

межі лексичного та фразеологічного складу [Смирницкий 1956% 212]. Такі зв'язані, стійкі, відтворювані в мові одиниці, які характеризуються єдністю значення, в більшості випадків постійною, незмінною формою і найчастіше функціонують у мові як службові, вставні слова, прислівникові сполучення, Р. Рогожникова назвала еквівалентами слова. Останні, як зазначає дослідниця, мають ознаки і слова, і фразеологізму. Їх характерною рисою, так само, як слів, є постійна послідовність фонологічних одиниць, в їх склад не вводяться інші елементи, вони функціонують як один член речення [Рогожникова 1991: 4].

Нерідко такі сполучення і самі стають джерелом виникнення слів. Про це писав Ф. Фортунатов: «Спостереження за творенням нових форм слів у ті епохи життя мов, які доступні для історичного дослідження, показує, що суфікси і префікси нових форм слів можуть походити від окремих форм слів з формальним значенням… для зміни окремих слів з формальним значенням у суфікси і префікси треба, щоб і ті слова, з якими з'єднуються ці нові афікси, не залишалися окремими словами, а ставали основами, тобто частинами слів» [Фортунатов 1956: 148].

Деякі вчені відносять подібні одиниці до фразеологічного шару мови, називаючи їх мінімальними одиницями фразеології або мінімальними фразеологізмами [Лекант 1967], мініідіомами [Зубець 1997], лексико-граматичними фразеологізмами [Трухина 1981], фразеологічними одиницями з одним повнозначним словом [Скрипник 1973: 73, 98-100], оскільки їм притаманні основні ознаки фразеологізму: 1) постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад; 2) фразеологічне значення – результат переосмислення значень компонентів; 3) здатність виражати певні граматичні категорії; вступати в смислові та граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями, виконуючи як єдине ціле роль того чи іншого члена речення. Інші заперечують їх належність до фразеології на тій підставі, що їм, по-перше, властивий лише один фразовий наголос і, по-друге, що вони не є словосполученнями [Шанский 1972: 12]. Також існує думка, що ці утворення неоднорідні. Певна їх частина (одиниці, що мають яскраво виражене стилістично-експресивне забарвлення) є фразеологізмами, інша (прозоро мотивовані одиниці нейтральні стилістично) – аналітичними словами [Трухина 1981: 152; Левит 1967: 10; Берлин 1967: 82]. Саме стосовно останніх найчастіше застосовується термін «еквіваленти слова».

Проблема встановлення місця еквівалентів слова у мовній системі пов'язана з проблемою визначення меж слова у мовознавстві, яка і досі

залишається актуальною. В історії науки було висунуто понад 70 різних критеріїв визначення слова, в основі яких лежали графічний (орфографічний), фонетичний, структурний, граматичний, синтаксичний та системний принципи. Спробуємо застосувати вищезазначені принципи до еквівалентів слова з метою визначення їх місця у мовній системі відносно слова.

Одним з найдавніших критеріїв щодо визначення слова є семантичний. Традиційно з часів Арістотеля до XIX століття слова вважалися найменшими значущими одиницями мови, і хоч зараз відомо, що найменшими значущими одиницями є морфеми, вищезгадана дефініція слова показує, що найважливішою його ознакою вважалося значення. Один з найвидатніших англійських філософів XVI століття Томас Гоббс визначав слова як «names of matter» (імена понять) [цит за Арнольд 1966: 25], а Роберт Лоут у праці «Короткий вступ до англійської граматики» (1762) запропонував наступну дефініцію: «Слова – це артикульовані звуки, що вживаються за загальною згодою як позначення ідей і понять» [Lowth 1976: 42]. Цей критерій вважали основним при визначенні слова такі вчені, як О. Реформатський, Л. Єльмслєв [див. Языкознание 1998: 465] та Ф. Фортунатов [Фортунатов 1956: 131]. Згідно з ним всі термінологічні та фразеологічні одиниці, а також одиниці, названі еквівалентами слова, вважаються словами.

Деякі лінгвісти виділяють фонетичний аспект як ознаку, за допомогою якої слова можна відрізнити від сполучень слів та фразеологізмів. «Вивчення мови завжди повинно виходити з фонетичної форми, а не від знання», – писав американський лінгвіст Л. Блумфілд [Блумфилд 1968: 170]. Інший, російський, учений М. Шанський зазначає, що «основною ознакою, яка диференціює слово і фразеологічне зрощення є акцентологічне оформлення відповідних мовних фактів: слово (якщо воно не є ненаголошеним) постає перед нами як лінгвістична одиниця з одним основним наголосом, в той час як фразеологічне зрощення як лінгвістична одиниця – з двома і більше» [Шанский 1972: 178]. Службові слова часто бувають ненаголошеними і разом з повнозначними словами можуть утворювати єдине фонетичне слово, межі якого, як відомо, не обов'язково співпадають зі словом у його лексико-граматичному розумінні. Відповідно, досліджувані одиниці, які, в основному, складаються з одного повнозначного слова і одного або кількох службових, найчастіше є одним фонетичним словом.

Серед інших фонетичних ознак єдності слова зазначається також можливість паузи до і після слова. Між елементами так званих еквівалентів слова формально така пауза можлива, хоч у мовленні вони

функціонують як єдине утворення. Саме ця можливість паузи зближує їх зі словосполученнями і відмежовує від слів.

Згідно з синтаксичним критерієм слово визначається як «мінімальне речення» Г. Суітом і пізніше як «мінімальна вільна форма» (a minimal free form), тобто потенційний мінімум речення, Л. Блумфілдом. Цих поглядів притримувався Є. Поліванов [Поливанов 1991: 424–427]. Розуміння слова як мінімальної синтаксичної одиниці (І. Бодуен де Куртене, Р. Якобсон) теж базується на синтаксичному критерії. Е. Сепір брав до уваги синтаксичний і семантичний аспекти, визначивши слово як «одне з найменших повністю самодостатніх ізольованих значень («one of the smallest completely satisfying bits of isolated meaning»), на які розбивається речення» , а французький лінгвіст А. Мейє комбінує семантичний, фонологічний та граматичний критерії: «Слово визначається як єдність даного значення з даною звуковою єдністю, що має певне граматичне вживання» [цит. за Арнольд 1966: 26]. Фраза «граматичне вживання» означає можливість функціонування цих одиниць у реченні, що зближує це визначення з вищезгаданими «синтаксичними» визначеннями.

Синтаксичний критерій не дозволяє відділити від морфем службові слова, які не можуть бути самостійними реченнями. Щоб виправдати цей недолік, американський лінгвіст Стівен Ульман зазначає, що «form-words» – службові слова – хоч і поводяться як слова до певної міри, мають виключно граматичну функцію і, відповідно, не належать до лексичної системи мови [Ullman 1975: 35]. Оскільки еквіваленти слова складаються з повнозначного слова та кількох службових (які згідно з синтаксичним критерієм відокремити неможливо), і функціонують як один член речення, можна сказати, що згідно з цим критерієм вони є словами.

У структурному аспекті слово визначається як звукова послідовність, в яку не може бути включена інша послідовність того ж рівня. Важливість цього критерію підкреслювали М. Трубецькой [Трубецкой 1987: 40-41] та Е. Сепір [див. Арнольд 1966: 26]. Хоч цей підхід не спрацьовує в багатьох випадках (він не є абсолютним для всіх мов, не діє при аналітичному утворенні граматичних форм слів і т.д.), згідно з ним досліджувані нами одиниці, оскільки вони є неподільними і не дозволяють вставки між своїми елементами, є словами.

Морфологічний критерій, чи критерій формальної єдності, був введений О. Смирницьким. Відмежовуючи слово від словосполучення, учений називає найвагомішою і самодостатньою ознакою слова його цілісноформленість (чи єдиноформленість), яка полягає в тому, що

морфологічний показник оформлює слово загалом, а не його частину чи словосполучення [Смирницький 1956: 33] (рос. «железная дорога», хоч і має єдине значення, словом не є, бо при відмінюванні обидва елементи змінюються – «железн*ой* дорог*и*»). Цей критерій підходить для російської та української як флективних мов синтетичного типу. В англійській мові він недостатній через обмежену кількість флексій, про що неодноразово вказувалося в лінгвістичній літературі. Та оскільки в українській і російській мовах еквіваленти слова є або прислівниками, або службовими частинами мови, тобто словами незмінними, цей критерій прирівнює досліджувані одиниці до слів як у англійській, так і в українській мові.

У графічному аспекті слово – це послідовність знаків між пробілами. Таке визначення використовується в деяких видах прикладної лінгвістики (машинний переклад, статистика, частково лексикографія…), хоча воно неадекватне лінгвістичному явищу слова через умовність самої орфографії. Стосовно цього видатний швейцарський учений Ф. де Соссюр писав: «Об'єктом лінгвістики є не сполучення слова написаного зі словом усним, а виключно це останнє. Однак написане слово так тісно сплітається зі словом усним, чиїм зображенням воно є, що врешті-решт привласнює собі головну роль. І тоді ми починаємо надавати зображенню звукового знака стільки ж уваги (або навіть більше), скільки самому цьому знаку. Це все одно, що твердити, ніби для знайомства з людиною краще побачити її фотографію, ніж обличчя» [Сосюр 1998: 37-38]. Про другорядність написаного слова відносно слова, що промовляється, говорив і О. Єсперсен у «Філософії граматики»: «Письмо – лише заміна говоріння. Написане слово муміфіковане, поки хтось не вдихне в нього життя, перетворивши його подумки у відповідне вимовлене слово» [Jaspersen 1976: 82]. Наслідком умовності орфографії є також можливість написання деяких слів англійської мови як разом, так і через дефіс, або, навіть, окремо, що зафіксовано в різних лексикографічних джерелах.

Проаналізувавши основні критерії визначення слова, можна сказати, що від слів одиниці, названі еквівалентами слова, відрізняються переважно написанням окремо (що є досить слабким критерієм) та можливістю формальної паузи між їх елементами. Недарма протягом розвитку лінгвістичних досліджень їх неодноразово відносили до категорії слів. Видатний російський учений Ф. Фортунатов, наприклад, називає такі одиниці непростими складеними словами, тобто словами, «які розпадаються на дві такі частини, з яких одна по відношенню до іншої є словом частковим, яке означає щось у значенні іншого повного

слова як окремого знака предмета думки», що теж, у свою чергу, змінюється внаслідок їх взаємодії [Фортунатов 1956: 176]. У сучасній американській лінгвістиці такі одиниці називають відкритими складними словами (open compounds) [Webster 1976: 13a-14a], причому до них можуть відноситися як службові слова та прислівники, так й інші частини мови.

Отже, проаналізувавши існуючі критерії визначення слова та фразеологізму, можна зробити висновок, що, будучи проміжними між вищезазначеними одиницями, вони все ж ближчі до слів. Дослідження цих одиниць у різних мовах може показати, чи є вони лише одним з етапів розвитку слова, чи свідчать про більш глибокі мовні процеси.

БІБЛІОГРАФІЯ

Алефіренко 1987 – Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вищ. шк., 1987. – 135с.

Арнольд 1966 – Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. (на английском языке). – М.-Л.: Просвещение, 1966. – 346с.

Балли 1961 – Балли Ш. Французская стилистика. Пер. с французского К.А. Долинина. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.

Баран 1980 – Баран Я. А. Основні питання загальної та німецької фразеології. – Львів: Вищ. шк., 1980. – 155с.

Берлин 1967 – Берлин М. И. Квопросу об аналитических лексических единицах, соотносительных с наречием // Проблемы аналитизма в лексике [Материалы симпозиума. Отв. ред. З .Н. Левит]. – Минск, 1967. – Вып. 1. – С.77-85.

Білоноженко 1989 – Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1989. – 155с.

Блумфилд 1968 – Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 606 с.

Виноградов 1986 – Виноградов В. В. Русский язык: (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1986. – 640с.

Гаврин 1963 – Гаврин С. Г. Изучение фразеологии русского языка в школе. – М.: Учпедгиз, 1963. – 112с.

Гаврин 1966 – Гаврин С. Г. Фразеологизация элементов речевого потока как лингвистическое явление (В связи с проблемой развития фразеологического состава) //Ученые записки. – Пермский гос. пед. ин-т, 1966. – Вып.34. – С.6-34.

Давиденко 1992 – Давиденко Л. В. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць: Дис. ..канд. філол. наук. – К., 1992. – 159с.

Жуков 1986 – Жуков В. П. Русская фразеология: Учебное пособие для вузов. – М.: Высш. шк.,1986. – 310с.

Зубець 1997 – Зубець Н. О. Мінімальні ідіоми в українській мові: Дис. ..канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997. – 170с.

Кунин 1967 – Кунин А. В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины // Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Т.2. – С.1233-1264.

Левит 1967 – Левит З. Н. О понятии аналитической лексической единицы // Проблемы аналитизма в лексике [Материалы симпозиума. Отв. ред. З. Н. Левит]. – Минск, 1967. – Вып. 1 – С.5-10.

Лекант 1967 – Лекант П. А. К вопросу о минимальных единицах фразеологии // Проблемы фразеологии и задачи её изучения в высшей и средней школе. – Вологда, 1967. – С.153-160.

Поливанов 1991 – Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – М.: Наука, 1991. – 623 с.

Рогожникова 1991 – Рогожникова Р. П. Словарь эквивалентов слова. – М.: Рус. яз., 1991. – 254с.

Скрипник 1973 – Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 280с.

Смирницкий 1956 – Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. – 260с.

Сосюр 1998 – Сосюр Ф. Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324с.

Трубецкой 1987 – Трубецкой Н. С. Отношение между определяемым, определением и определенностью // Избр. труды по филологии. – М.: Прогресс, 1987.- С.40-41.

Трухина 1981 – Трухина С. А. К проблеме семантики лексико-грамматических фразеологизмов // Образование и функционирование фразеологических единиц. – Ростов н/Д: Северо-кавказский научный центр высшей школы. Изд-во Ростов. ун-та, 1981. – С.152-154.

Фортунатов 1972 – Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т.1. – 450с.

Шанский 1972 – Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка М.: Просвещение, 1972. – 368с.

Щерба 1958 – Щерба Л. В. Некоторые из моих лужицких наблюдений // Избранные работы по языкознанию. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – С.35-39.

Языкознание1998 – Языкознание. Большой энциклопедический словарь/ Гл. ред. В.Н.Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая российская энциклопедия, 1998. – 685с.

Jaspersen 1976 – Jaspersen O. The Philosophy of Grammar // Diane D.Bornshtein. Readings in the Theory of Grammar (from the 17th to the 20th century). – Cambridge, Massachusetts: Winthrop Publishers, 1976. – P.82-93.

Lowth 1976 – Robert Lowth. A Short Introduction into English Grammar // Diane D.Bornshtein. Readings in the Theory of Grammar (from the 17th to the 20th century). – Cambridge, Massachusetts: Winthrop Publishers, 1976. – P.41-42.

Ullman 1975 – Ullman S. Semantic Universals / Английская лексикология в выдержках и извлечениях (на англ. яз.). – Л.: Просвещение, 1975. – С.35-43.

Webster 1976 – The Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged. –A Merriam – Webster Reg. U.S. Pat. Off. – Chicago, 1976. – Vol.1. – P.13a-14a.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оверченко Людмила Вікторівна – аспірант кафедри філологічних дисциплін початкового навчання КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми аналітизму в лексиці.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2001 р.

ЕТІОЛОГІЯ І СЛОВОТВІР СТАРОУКРАЇНСЬКИХ СКЛАДНИХ ГІДРОНІМІВ

Світлана Окопник (Кіровоград)

Стаття є ланкою у ланцюзі ономастичного дослідження складних гідронімних утворень. Зокрема зосереджено увагу на тих онімних одиницях, час фіксації яких датується XV – XVI ст. Виділяються мотиваційні групи, які слугували базою для творення назв водних об'єктів. Застосовуючи структурний метод, автор визначає способи творення гідролексем.

The paper investigates compound hydronyms. The author focuses on the place names coined in the XV – XVI c.c. Motivational groups are singled out which form the basis for water objects names. Ways of hydronym lexeme-building are defined with the help of the struktural method.

У визначеній хроногрупі тенденцію відапелятивного словотворення маємо в декількох напрямках:

а) гідроназви з географічним терміном у другій основі;

б) гідроніми з другою основою *-вод-* (номенклатурний термін);

в) онімізація географічного терміна.

Групу **а)** представляють композитні потамоніми *Білоголнвка* пр.Серету л.Дністра (СГУ, 560) та *Корноріг* пр.Калинівки л.Тетерева п.Дніпра (СГУ, 272). Етіологія назви *Білоголнвка* прозора з огляду на те, що термін *голова* пояснений Е.і В.Мурзаєвими як 'початок, витік ріки' [Мурзаевы 1959: 64]. У нашому випадку, очевидно, відбулося складання атрибутивної основи *біл-* й основи демінутива *голівка*.

Загальновизнаною є думка про величезну вагу форманта *-ка* в ойконімії та гідронімії. Хронологічне пояснення словотвірних значень і валентності цього суфікса знаходимо у В.А. Никонова: «В Україні одна четверта всіх гідронімів утворена цим формантом. Розквіт його припадає на XVI-XVIII ст. Тому *-ка* переважає там, де російські й українські назви в масі належать XVI-XVIII ст.» [Никонов 1965: 73]. Безсумнівну правильність думки В.А. Никонова підтверджує аналіз композитних гідроназв, фіксація яких припадає на вказані століття.

«Чистим» композитом – утвореним без афіксації – є гідронім *Корноріг*. Припускається, що мотивація першої основи можлива ознакою, відбитою в значенні прикметника *корнутий*, очевидно, запозиченим з румунської мови: румунське *cornъtг* 'рогата'< лат. *cornūtus* (ж.р. *cornūta*) 'рогатий', пов'язаний з іменником *cornū* 'ріг' (ЕСУМ, III, 32). Але також не варто нехтувати значенням реконструйованої праслов'янської кореневої морфеми **къr* з *n-*

детермінативом – ’кривий’, ’загнутий догори’ [Козлова 1991: 33-34, 37; Шульгач 1998: 148 – 150]. Друга основа – слово *ріг*, яке в слов’янських мовах має багато географічних значень: «гостра, зубообразна вершина, пік, мис, коса, гірський відріг, яр тощо» [Мурзаев 1979: 32]. Отже, дослівно етіологія ріки *Корноріг* може бути визначена або як ’річка, за формою подібна до рогу’, або ’річка з кривим (загнутим догори) мисом (косою)’.

Власне гідронімічним типом є утворення назв складанням атрибутивної основи й основи *–вод-*, як от у потамонімі *Чорновндка*, XVI – XVII ст. *Czernovoda*, *Черноводы*, кін. XIX ст., *Czarnovydka*, *Черновудка*, л.Кулявки л.Смотричу л.Дністра (СГУ, 613). Безперечно, що назва є «кольоровим» гідронімом (термін О.П. Карпенко), тобто таким, в основі якого лежить семема на позначення кольору [Карпенко 1985: 84]. Досліджуючи гідроніми, похідні від географічних номенклатурних слів, В.П. Шульгач зазначає, що чорні ріки – це, як правило, ріки з повільною течією, старицями, які течуть в низинній болотистій місцевості, зі слабко окресленою береговою лінією. Зважаючи на зауваження І.Дуриданова, цей прикметник (ст.болг. *чрьнь*, схв. *црн* та ін.) широко використовувався в гідронімії південних слов’ян. Це стосується випадків темного кольору річкової води, який залежить від геологічного складу ґрунту [Шульгач 1990: 81-82]. Можливо, мотив утворення назви *Чорновндка* пов’язаний із апелятивом *чорноводье* ’мутная, грязная вода после половодья’ [Маштаков 1931, IV: 113], у зв’язку з чим гідронім може розглядатися як суфіксальне утворення. Суфіксована форма *Чорновндка* на момент першої фіксації (XVI-XVII ст.) мала варіанти *Czeznowoda, Черноводы* (множинна форма) і лише з кінця XIX ст. фіксується у сучасному записі. Це дає можливість припустити, що суфіксація композита форматом *-ка* з відносним значенням відбувалася приблизно у XVIII ст. з причин, пояснених вище.

Потамонім *Снъвода* – дві омонімічні назви, одна з яких – потік у бас.Дністра, варіанти *Snovida, Snivoda, Сновида*, інша – ліва притока Пд. Бугу (СГУ, 513). У XVI ст. перша основа «бузької» *Снъводи* записана як атрибутивна *Sinowoda*, що дає певні підстави віднести назву до «кольорових» композитів (пор. пол. *siny* ’синій’). Однак пізніший у часі (XIX ст.) варіант даної гідролексеми – *Snowida* (SG, X, 938) дозволяє припустити спорідненість першої основи з аналогічною основою розглянутого гідроніма *Снопородъ, Снепородъ*, що виводиться від середньоіранського **san-* ’текти, литися’ й, очевидно, продовжує групу похідних, які зводяться до і.-є. **san- / sēn-* ’текти’, ’волога, рідина’ і т. ін. [див. Лучик 1996: 12]. Цей варіант також може свідчити і про іншу

мотивацію гідроніма, як от його флективне утворення від композитного імені *Сновидъ*, відомого під 1097р. [див. Ономастика 1992: 96; Демчук 1986: 65]. Подібні двочленні імена часто реконструюються на території України з гідронімів і топонімів. Структурний тип цих антропонімів «широко вживався у період праслов'янської мовної спільності, а щодо будови, як твердять Т. Мілевський, В. Ташицький, В. М. Топоров, О.М. Трубачов, своїми коренями та словотвірною будовою сягають індоєвропейських зразків. Вони продуктивно розвиваються протягом усього спільнослов'янського періоду, також у час виділення східно-, західно- та південнослов'янських мовно-історичних спільностей, сягаючи кінця І тисячоліття. Цей тип імен засвідчують писемні пам'ятки даного часу» [Ономастика 1992: 95-96]. У такому разі аналізована гідроназва у формі *Сновида* – скам'янілий генітив, який міг первісно вживатися з номенклатурним терміном (потік *Сновида*), а за першими двома припущеннями це утворення є композитним.

Явище онімізації географічного терміна *конотоп* 'болото, драговина' можна проілюструвати в гідронімі *Конотупка* п.рук.Дніпра, який на момент 1594 р. має варіативний запис *Конотопь*, а уже з кінця XVIII ст. гідролексема суфіксується форматом *–ка* (СГУ, 268). Детально етіологія цієї композитної назви описана В.В. Лучиком в монографії «Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя» [Лучик 1996: 120].

Відантропонімне словотворення визначаємо у потамонімі цієї ж хроногрупи *Яромирка* п.Смотричу л. Дністра (СГУ, 638) із суфіксальним формантом *-ка*. Без відповідних джерел важко сказати, безпосередня чи опосередкована (через ойконім) тут мотивація антропонімом, але є очевидним, що ця гідролексема утворена способом суфіксації від композитної форми слов'янського імені *Яромир*, можливо, спочатку за допомогою посесивного *–jь*, а вже потім додаванням *–ка*.

Мотивація структури потамоніма *Сухоберйзиця* пр. Березанки п.Недри л.Трубежа л.Дніпра (СГУ, 550), зафіксованого у XVIст., пов'язана з вираженням аугментативно-демінутивних відношень між більшим водним об'єктом – р.*Березанка* – і його притокою. Загальноприйнято, що головним засобом вираження цих відношень у топонімії виступають основи *Велик-* і *Мал-*, а синонімічними до них у гідронімії є відповідно *Мокр-* і *Сух-* (детально про це див. у вищезазначеному виданні [Лучик 1996: 87-89]). Однак наявність однієї з основ (як правило, демінутивної) не передбачає обов'язкове функціонування антонімічної. З огляду на це менша за розміром і мілкіша притока

р.*Березанки* названа *Сухо-Березиця* (графічний варіант XVI-XIX ст.). Заміна складного суфікса *-анка* в аугментативній назві на *-иця* в демінутивній пояснюється тими ж відношеннями, адже останній формант є, за словами Н.Г. Горпинич, другим за продуктивністю (після суфікса *-ка*), за допомогою якого утворюються похідні назви від гідронімних основ у XIV-XVI ст. із відтінком зменшувальності. Новотвори із суфіксом *-иця* – це назви невеликих річок, які або впадають в основні ріки (як в аналізованому випадку – прим. наша), або протікають поблизу них [Горпинич 1986: 26-30].

Далеко не зрозумілою є етіологія потамоніма *Водолбга* п.Можу п.Сіверського Дінця п.Дону (СГУ, 116) і у зв'язку з цим сумнівною його композитна структура. Річ у тім, що поданий запис зафіксований уже в кінці XVII ст., а перша фіксація, датована 1571 р., засвідчила варіанти *Одалагъ, Адалага, Адалаг (Адалах)* і далі, в 1639 р. – *Отдалага*. Тому припускаємося думки, що первісно дана гідроназва не є слов'янською і лише в результаті народної етимології на сучасному етапі вичленовується основа *вод-*, яка могла витворитися після приєднання початкового звука [в] до неслов'янської основи за аналогією до слов'янської *вод-*, та основа *–лаг-* (пор. рос. діал. *лага* 'низьке вологе місце' [Мурзаев 1984: 332]). Отже, у становленні системи складних гідронімів XVI ст. продовжує бути домінуючою мотивація апелятивами – географічними термінами і номенклатурними словами (4 гідролексеми із 8 даної хроногрупи). Серед них 2 гідроназви утворені способом словоскладання (композиції), і дві – суфіксацією складного геграфічного терміна (*Конотупка, Чорновндка*), тобто є псевдокомпозитами. Потамонім *Сухоберйзиця* – відгідронімне складносуфіксальне (з формантом *–иця*) утворення. Мотиваційною ознакою для двох гідролексем є композитні антропоніми. Одна із назв (очевидно, неслов'янського походження) зазнає народної етимологізації. Тому автохтонна гідронімія, час першої фіксації якої – XVI ст., представлена трьома композитними гідроназвами (*Білоголнвка, Корнорнг, Сухобернзиця*) і чотирма псевдокомпозитними (*Чорновндка, Снъвода*, *Конотупка і Яромирка*).

БІБЛІОГРАФІЯ

Горпинич 1986 – Горпинич Н.Г. Типы гидронимов центральных областей Московской Руси XIV – XVI вв. 1986 – // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К.: Наук. думка, 1986, – С. 26 – 30.

Демчук 1986 – Демчук М.О. Українські ойконіми-композити давньоруського відантропонімного походження // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К.: Наук. думка, 1986, – С. 64 – 66.

ЕСУМ III – Етимологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. III.

Карпенко 1985 – Карпенко О.П. Структура и генезис гидронимов Нижнего правобережного Поднепровья. – К., 1985.

Козлова 1991 – Козлова Р.М. Праславянское слово в генетическом гнезде (Структура праславянского слова): Автореф. дисс…. докт. филол. наук: 10. 02. 03. / Инст. языкозн. им. Якуба Коласа. – Минск, 1991. – 42с.

Лучик 1996 – Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – 235с.

Маштаков 1931 – Маштаков П.А. Материалы для областного водного словаря. – Л., 1931. – IV. – 117с.

Мурзаев 1979 – Мурзаев Э.М. География в названиях. – М.: Наука, 1979. – 165с.

Мурзаев 1984 – Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653с., ил.

Мурзаевы 1959 – Мурзаевы Э. и В. Словарь местных географических терминов. – М., 1959. – 303с.

Никонов 1965 – Никонов В.А. Введение в топонимику. – М., 1965. – 179 с.

Ономастика 1992 – Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К.: Наук. думка, 1992. – 274 с.

СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979. – 781 с.

Шульгач 1990 – Шульгач В.П. Древнерусская гидронимия бассейна р. Стырь: Дисс…. канд. филол. наук. – 1990.

Шульгач 1998 – Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – 368с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Окопник Світлана Олександрівна – аспірантка кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми ономастики, словотвір гідронімів в українській мові.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2001 р.

ДО ПРОБЛЕМИ ЗООНІМІЧНИХ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ (ЯК ЗАСІБ ДЛЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБ'ЄКТА)

Лариса Олексишина (Чернівці)

У поданій статті досліджується роль зоонімів, що входять до складу компаративних фразеологізмів німецької мови в створенні оціночної шкали для характеристики суб'єкта. На основі результатів вибірки аналізується матеріал для зоонімічних компаративних фразеологізмів щодо стилістичного забарвлення. Подається класифікація зоонімічних компаративних фразеологізмів з точки зору мотивованості. Розглядаються однопланові та багатопланові образи тварин.

Im folgenden Artikel werden die Zoonyme als Bestandteil der komparativen Phraseologismen der deutschen Sprache erforscht und ihre Rolle als Beurteilungsmittel des Subjekts erцrtert. Es wird das Material fьr zoonymische komparative Phraseologismen vom Standespunkt stilistischen Gebrauchs analysiert. Die Verfasserin hat die Klassisfikation der zoonymischen komparativen Phraseologismen hinsichtlich ihrer Motiviertheit vorgeschlagen. Es werden die Tiergestalten mit einer und mehreren Bedeutungsperspektiven in Betracht gezogen.

Порівняння є одним із вагомих засобів відтворення в мовленнєвій формі нових знань про світ – емпіричного, теоретичного чи художнього опанування дійсності. Стівен Лонсдейл вважає, що найхарактернішим порівнянням для відтворення емоційного стану людини та її поведінки є порівняння з представниками тваринного світу [Lonsdale 1990: 15]. Вони представлені ширше, ніж інші групи. Ф. Ріготті стверджує, що «в рамках певної культури у людей формуються диференційовані уявлення про тварин. У відповідності до цього можна говорити про культурну морфологію образу тварини, в якій відтворюється специфіка сприйняття людиною позалюдської діяльності» [Риготти 1997: 202-209].

Те, що порівняння лежить в основі оцінки, – факт загальновідомий, який проте не є достатньо висвітленим у літературі, оскільки сама шкала оцінювання як спосіб градуйованого порівняння зі стандартом є імпліцитним елементом структури оцінки [Телія 1986: 49]. Оціночне судження – це результат питання про те, чим є предмет оцінки по відношенню до суб'єктивного інтересу. Емоційно-оцінююче відношення детерміновано світоглядом носія мови, його культурно-історичним досвідом, системою існуючих в даному соціумі критеріїв оцінки.

В.Н. Телія уподібнює шкалу оцінювання семіотичній мікросистемі, в якій існують квазістереотипи як основа порівняння, які є характерними для певної визначеної лінгвокультурної общини. Звідси така якість, як «впертість», у носіїв української та російської мов асоціюється лише з негативним діапазоном: *впертий як осел / як козел / як верблюд*. Цікаво відмітити, що в казахській та киргизській мовах слово «верблюд» виступає в ролі квазістереотипу лише в позитивній частині шкали; слово «жаба», яке викликає неприємне відчуття у носіїв української та російської мов, в чеській мові служить позитивним квазістереотипом якості дівочої молодості (`zabka – кажуть про милу дівчину). Таким чином, шкала оцінювання служить засобом для відтворення оціночної модифікації певної якості у вигляді квазістереотипу, характерних для мовної картини світу даної лінгвокультурної спільноти.

При аналізі матеріалу для зоонімічних художніх порівнянь особлива увага зверталася на виявлення оціночних еталонів порівняння, типових для носіїв німецької мови, які трактуються як відображення соціальних

стереотипів мислення. Відмінності в еталонах порівняння у носіїв різних мов значною мірою детерміновані відмінностями культур, але деякі координати зумовлені мовленневими факторами /синтаксичною будовою даної мови, явищами рими, алітерації та ін./ Подібна проблема в англійській мові висвітлена в роботі Шмелевої Т.В. [Шмелева 1986: 60-70]. В роботі наголошено, що якісні ознаки предметів та явищ реальної дійсності поділяються носіями різних мов за однаковими принципами, тобто «в різних мовах об'єктивно відтворений набір одних і тих же понять». Не викликає подиву, той факт, що найістотніші ознаки предметів та явищ відображені в стійких порівняннях, а саме в компаративних фразеологізмах (далі КФ).

У даній статті мова піде про роль деяких зоонімів, що входять до складу КФ німецької мови в створенні оціночної шкали для характеристики суб'єкта. Під час дослідження було опрацьовано 9 фразеологічних та тлумачних двомовних та одномовних словників [Касландзия 1990; НУФС 1981; НРФС 1956; НРФС 1975; Duden 1988; Duden 1989; NWDS 1995; Wahrig 1994; Wolf 1992] і складено каталог з 243 німецьких КФ, до складу яких входять зооніми, що позначають 71 видів тварин, комах, риб та птах. У нижчеподаній таблиці вказано частоту вживання зоологічних класів:

тварини	44 найменування
птахи	15 найменувань
комахи	9 найменувань
риби	3 найменування

Більшість фразеологічних та тлумачних словників вказують на стилістичний рівень, в якому вживається певний КФ. Звичайно, дуже важко зафіксувати багаточисленні нюанси у вживанні, оскільки часто кордони використання на різних стилістичних рівнях є нестійкими. Розрізняють три основних рівні: літературний (художній) рівень, літературне вживання вказує на високий, поетичний стиль; розмовний – ця група КФ характеризується одночасно невимушеністю та толерантністю, їх можна швидше визначити як позитивні; фамільярно-розмовний рівень, який використовується по відношенню до близьких друзів у невимушеному мовленні, в молодіжній мові та сленгу. Відсутність вказівки означає нейтральне вживання у мові.

Певні зооніми, що використовуються у КФ можуть оцінювати суб'єкт лише в негативному, чи, навпаки, лише позитивному діапазоні. Але ряд зоонімічних образів не є однозначними з точки зору стилістично забарвленої оцінки, в якості «tertium comparationis» виступають як позитивні, так і негативні характеристики суб'єкта.

1. Нейтральні зоонімічні порівняння

Нейтральними з точки зору стилістичного забарвлення є такі КФ, які використовують зоонім в якості comparandum лише задля художнього унаочнення певних фізичних ознак або поведінки людини через реально існуючі фізичні ознаки або спосіб поведінки тварин. Причому ці порівняння у більшості випадків не несуть коннотативного навантаження. Сюди належать переважно назви тварин, з якими людина зустрічається досить рідко в повсякденному житті:

Glatt wie ein Aal sein; wie die Motten ans Licht fliegen; wie ein Spatz essen; sich wie der Vogel StrauЯ benehmem.

Нейтральні порівняння становлять близько 17% від загальної кількості зоонімічних КФ.

2. Негативні зоонімічні порівняння

Більшість зоонімічних КФ несуть відверто негативний характер, це підтверджують наші обрахунки – 72% від загальної кількості. Гончарова Т.П. пов'язує перевагу негативних зоонімічних КФ над позитивними з тенденцією мови фіксувати відхилення від норми в негативний бік [Гончарова 1996: 9]. Негативний вплив зоонімічного КФ на реципієнта може досягатися декількома способами:

1) деякі зооніми вже підсвідомо викликають позитивну чи негативну реакцію реципієнта. Сюди належить ряд тварин, або збірні назви які є символом обмеженості, неввічливості, грубості, відрази і т.п., наприклад: *die Sau, der Ochse, der Pfau, das Vieh;*

2) зооніми можуть супроводжуватися стилістично негативно забарвленими прикметниками: *frech, stur, stцrisch, dumm, kopflos, diebisch, giftig, falsch, eitel* тощо;

3) негативне враження створюють дієслова, що мають негативний підтекст: *schwitzen, stinken, schwatzen, watscheln, saufen, schimpfen, fluchen* тощо;

4) у деяких випадках негативне забарвлення досягається переносним змістом КФ, а не завдяки окремим його компонентам. Метою зоонімічних КФ такого типу є унаочнення незадовільного стану людини або недосконалості виконання певної дії. Іноді навіть створюється ціла порівняльна ситуація: *schwimmen wie eine bleierne Ente; sich fьhlen wie ein Fisch auf dem Trockenen; ein Gesicht machen wie die Gans, wenn wetterleuchtet* тощо. Щоб збагнути значення КФ такого типу, слід активізувати наявний набір певних знань та уявлень про світ. Стилістично негативно забарвлені ФК можуть також виконувати функцію непрямого заперечення: *Er versteht soviel davon, wie der Hahn*

vom Eierlegen / versteht nichts davon /, das passt wie der Igel zur Tьrklinke; etwas paЯt zu j-m, wie ein Halskrause zur Baumkatze /paЯt nicht/.

«Лідерами» серед стилістично негативно забарвлених зоонімів, що використовуються у КФ, є іменники «der Hund» (17 висловів), «die Kuh» (9), «die Sau» (8), «der Hahn» (8), «die Katze» (6), «der Ochse» (6), «der Affe» (6), «der Pfau» (6), «das Huhn» (5), «die Gans» (5), «der Dachs» (5).

Очевидно, що домашні тварини значно домінують у використанні їх в якості comparandum для стилістично негативно забарвлених КФ: *dastehen wie die Kuh, wenn's donnert; wie eine gestochene Sau schreien; streitsьchtig wie zwei Hծhne; zծh wie eine Katze; stur wie ein Ochse; wie ein aufgescheuchtes Huhn davonlaufen.*

3. Позитивні зоонімічні порівняння

Слід зазначити, що зоонімічні КФ значно рідше використовуються для позитивної оцінки властивостей людини (близько 11%). Лексико-семантичні групи невеликі за обсягом і їх склад одноманітний. Найчастіше серед позитивних властивостей тварин, що переносяться на людину, використовуються прикметники *fleiЯig, emsig (wie eine Biene / eine Ameise), klug (wie die Eulen), geduldig, unschuldig, fromm (wie ein Lamm), still, flink (wie eine Maus), schlank, anmutig (wie ein Reh), sanft (wie ein Schaf)* тощо.

Намагаючись позитивно охарактеризувати певні дії суб'єкта, використовуються порівняння, в яких певні зооніми виступають як еталон довершеності у конкретній справі: *singen wie eine Heidelerche / wie eine Nachtigall; kծmpfen wie ein Lцwe; arbeiten wie ein Pferd.*

Зооніми можуть використовуватися задля оцінки позитивного емоційного або фізичного стану людини, унаочнити який виявляється можливим лише через порівняння з певним станом тварин: *frцhlich wie ein Fisch im Wasser; sich wie Mьllers Hьhnchen nծhern; wie Mծuse in der Speckseite leben* тощо.

Лише в позитивному діапазоні згадуються у КФ наступні тварини: *«die Ameise», «die Biene», «die Nachtigall», «die Heidelerche», «das Lamm», «das Reh»*.

У залежності від міри вивченості об'єкта, обраного для створення зоонімічного КФ, зустрічаються однопланові та багатопланові образи тварин. Одноплановими образами є в більшості випадків тварини, які невідомі мовцям з повсякденного життя, можливо навіть екзотичні, наприклад: *«der Affe», «der Elefant», «der Lцwe», «das Nashorn», «der Pfau».* Багатопланові ознаки притаманні образам свійських тварин, що цілком зрозуміло, оскільки вони зустрічаються в побуті людини і демонструють за різних обставин різні ознаки. Особливо колоритним

виступає образ собаки: *treu wie ein Hund; flink wie ein Windhund; wie ein Hund leben; mьde wie ein Hund sein; bekannt sein wie ein bunter Hund; er schьttelt's ab wie der Hund den Regen; wie ein junger Hund frieren* тощо.

Щодо мотивованості матеріалу зоонімічні КФ можуть поділятися на наступні класи:

1) об'єктивні, що грунтуються на реальних фізичних властивостях тварин (*glatt wie ein Aal; watscheln wie eine Ente; fleiЯig wie eine Biene; sich vermehren wie Kaninchen*);

2) типові для певної лінгвокультурної общини, в яких відтворюється сума міфологічних, фольклорних, біблійних, літературних, культурних уявлень: *hungrig wie ein Bдr; sich benehmen wie ein Elefant im Porzellanladen; klug wie die Eulen; frech wie eine Fliege*. Цікаво відмітити, що деяким тваринам носії німецької мови приписують якості, які в українській мові або властиві для інших тварин, або ж взагалі є незвичними, про що свідчать наступні КФ: *neugierig wie eine Ziege; frech wie ein Spatz/Sperling; verliebt wie ein Kater; wie ein Rohrspatz schimpfen; wie ein Schwein bluten; wie eine Tьte Mьcken angeben; falsch wie eine Katze; langsam wie eine Schnecke; giftig wie eine Krцte; wie ein Rabe stehlen* тощо;

3) суб'єктивні, наділені зовсім немотивованими властивостями: *rennen wie ein vergifteter Affe; wie ein Topf voll Mдuse aussehen* тощо;

4) нереальні, що суперечать реальній дійсності: *saufen wie ein Igel* тощо.

Отже, зоонімічні КФ зосереджені на характеристиці властивостей особи, на ситуаціях та подіях, пов'язаних з виявленням цих якостей, на почуттях. Вони спрямовані на те, щоб висловити свої відношення до суб'єкта. Використання великої кількості зоонімів для образної характеристики та соціальної оцінки поведінки людини за тими чи іншими ознаками та властивостями, пояснюється тим, що тварини складають найближче оточення людини.

БІБЛІОГРАФІЯ

Гончарова 1996 – Гончарова Т.І. Спільність та специфіка мовних зооморфних картин світу: Автореферат дис.канд.філолог.наук. – Харків, 1996. – 22 с.

Касландзия 1990 – Касландзия В.А. Синонимия в немецкой фразеологии // Справочник. – М.: Высш. шк., 1990. – 187 с.

НУФС 1981 – Німецько-український фразеологічний словник у двох томах. Укл. Гаврись В.І., Пророченко О.П. – К.: Радянська школа, 1981.

НРФС 1956 – Немецко-русский фразеологический словарь. Сост. Бинович Л.Э. – М.: 1956. – 900 с.

НРФС 1975 – Немецко-русский фразеологический словарь. Сост. Бинович Л.Э., Гришин Н.Н. – М.: 1975. – 656 с.

Риготти 1997 – Риготти Ф. Власть и ее метафоры: о языковых образах политики. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Реферативный журнал серия 6. Языкознание. – М.: 1997. Вып. 1. – С. 202-209.

Телія 1986 – Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.

Шмелева 1986 – Шмелева Т.В. Тематические характеристики опорного слова в составе английских адъективных сравнений. // Психолингвистические проблемы семантики и понимания текста. – Калинин, 1986. – С. 60-70.

Duden 1988 – Das Stilwцrterbuch. 7. Aufl. Mannheim; Wien; Zьrich: Dudenverl., 1988. Bd. 2. – 864 S.

Duden 1989 – Deutsches Universalwцrterbuch. Mannheim; Wien; Zьrich: Dudenverl., 1989. – 1816 S.

Lonsdale 1990 – Lonsdale S.H. Creatures os Speech. Lion, Herding and Hunting Similes in the Illiad. – Teubner, 1990. – 155 p.

NWDS 1995 – Neues Wцrterbuch der deutschen Sprache. Hrsg. v. L.Mackensen. Wien: 1995. – 840 S.

Wahrig 1994 – Wahrig M. Deutsches Wцrterbuch. Bertelsmann Lexikon Verlag, Gutersloh: 1994. – 1824 S.

Wolf 1992 – Wolf F. Moderne deutsche Idiomatik. Max Hueber Verlag, Ismaning: 1992. – 565 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олексишина Лариса Георгіївна – асистент кафедри германських мов для природничих факультетів Чернівецького національного університету.

Наукові інтереси: проблеми стилістики, фразеології та когнітивної семантики.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2000 р.

ІНФОРМАТИВНА ЗБИТКОВІСТЬ У СИНТАКСИЧНИХ СТРУКТУРАХ СУЧАСНОГО АНГЛІЙСЬКОГО МОВЛЕННЯ

Лариса Павленко (Житомир)

Статтю присвячено формальній збитковості синтаксичних колігацій у сучасному англійському мовленні. Автор розглядає різноманітні фактори, що можуть впливати на синтаксичну побудову реплік у процесі спілкування. У ході дослідження встановлені різноманітні вияви збиткової експліцитності в англійському колоквіальному синтаксисі. Розглядаються можливі випадки розчленування потенційного синтаксичного цілого та основні моделі експліцитно-вираженого уточнення. Статтю ілюстровано прикладами з художніх творів анлійських і американських авторів.

The article deals with the formal redundancy of syntactical colligations in modern spoken English. The author studies the factors that can influence the syntactical structure of utterances produced in the process of communication. As a result various manifestations of excessive explicitness in English colloquial syntax

are determined. The article describes possible cases of disintegrating a potential syntactic whole and the main patterns of explicitly-expressed specification. It is illustrated with examples selected from fiction by British and American authors.

У процесі мовленнєвої діяльності і мовець, і слухач вирішують велику кількість завдань для успішного проходження мовленнєвого акту. Вони визначають тему розмови і встановлюють зв'язок між новими фактами або будь-якими поправками, зробленими під час процесу спілкування, емоційно впливають один на одного, тим самим спонукаючи співрозмовника до певних дій. Усе це за умов спонтанності та лінійного характеру мовлення відбивається на змісті та синтаксичній структурі реплік.

Імпульсивність спонтанного мовлення, як правило, не надає учасникам мовленнєвого акту можливості рівномірно розподіляти додаткові або вже відомі факти, враховуючи їх важливість та взаємозв'язок, уникаючи несуттєвої інформації. Непідготовленість, неофіційність, обмеженість мовленнєвого акту у часі спричиняють появу двох протинаправлених тенденцій. З одного боку, – це прагнення до вільної, творчої побудови одиниць та їх використання у мовленні. Специфіка розмовної мови дозволяє мовцеві повною мірою виявити свої здібності та можливості для того, щоб бути адекватно зрозумілим для адресата. Часто успіх комунікації залежить від того, наскільки емоційно мовець може впливати на почуття співрозмовника. Тому комуніканти намагаються використовувати не тільки загальноприйняті інтонаційні, лексичні, синтаксичні засоби, але й створюють свої образні вислови, творчо модифікують синтаксичні засоби, які сприяють якомога точнішому досягненню мети мовленнєвого акту за умов його обмеженості у часі. З другого боку, – неможливість заздалегідь продумати ситуацію часто не залишає мовцеві часу для творчого підходу у виборі засобів висловлення своїх думок. Саме тому у мовленні виявляється стійка тенденція до використання готових розмовних формул. Автоматизм проходження мовленнєвого акту, невимушені умови сприяють використанню великої кількості шаблонів і стереотипів у мовленні комунікантів.

Зазначені тенденції впливають і на структурну побудову розмовної мови. Спонтанність процесу спілкування позбавляє мовця можливості побудувати у думках логічно завершене висловлення, і саме це часто приводить до так званого «рваного синтаксису» [Орлов 1991:167], повторів, побіжних змін і поправок, які спричиняють лише структурно-смислову збитковість, тому що інформація є досить зрозумілою з попереднього дискурсу або конситуації. В інших випадках думка не

отримує завершення і тим самим вирізняється певною недомовленістю. Наприклад:

«Because I wanted out, to be a good American again, kosher again,- and proved it in the joy… the joy… the joy I felt, now that my danger had spilled jut on the subway track!…If somewhere in one's soul there's no accomplice-of that joy, that joy, that joy when a burden dies…and leaves you safe?» [Miller 1974: 77]; *«De Vries was there, and Burton, most of the partners. Men I've worked with for thirteen years. Played tennis; intimate friends, you know? And as soon as I said «I had been» – stones»* [Miller 1974: 32].

Різноманітні способи стиснення тексту з метою усунення інформативної збитковості (заміщення, випущення, суміщення) досить детально описані В. П. Кобковим [Кобков 1974: 49 – 73]. Щодо виявів інформативної збитковості, особливо в розмовній мові, то це явище до цього часу не було предметом систематичного вивчення. На думку Ю.М. Скребнєва, характерними рисами інформативної збитковості є розчленування потенційного синтаксичного цілого, експліцитно-виражене уточнення, а також збиткові матеріальні елементи, що яскраво проявляються в англійському колоквіальному синтаксисі [Скребнєв 1985: 143 – 168].

Що ж приводить до розчленування потенційного синтаксичного цілого? Причиною такого явища є конфлікт спонтанності мовленнєвого акту (обмеженість часу, який мають у своєму розпорядженні комуніканти, їх намагання прискорити процес комунікації) з необхідністю надати висловленню форму, доступну слухачеві, з бажанням бути правильно зрозумілим адресатом. «Мовець спочатку ідентифікує ознаку предмета мовлення, що знаходиться, так би мовити, на поверхні свідомості, і лише потім намагається зробити висловлення об'єктивно завершеним та осмисленим. Наслідком цього є розчленування синтаксичної структури репліки» (там само). Фрагменти поширеного речення отримують комунікативний статус інтонаційно самостійних одиниць і відповідно пунктуаційно оформлюються знаками, що сигналізують звичайно про кінець речення: крапкою, трьома крапками або тире, знаком оклику, знаком питання. Таке розчленування потенційного синтаксичного цілого спричиняє появу збиткових компонентів мовленнєвого потоку, що мають властивості комунікативності (замість однієї комунікативної одиниці – декілька). Наприклад:

«So I get jut of my car, and I walk down the street. But very slow. And with a smile. The beast! I was the beast; the guy who sold cracked cylinder heads to

the Army Air Force» [Miller 1967: 38]; *«I've quit the firm, didn't I write you about that? Oh, about fourteen months ago; a few weeks after Maggie died»* [Miller 1974: 2]; *«I think when he gets out they'll probably live together. In New York, of course»* [Miller 1967: 378]; *«My new little boy!» «Must be a new little boy. Always happens that way. No other way, in fact»* [Shaw 1967: 242]; *«Where did you get it?» «Gambling, Viv. Gambling. Poker»* [Shaw 1967: 239].

Коли ми говоримо про неекономну синтаксичну організацію висловлення, то маємо на увазі збитковість щодо побудови, а не наявність збиткових матеріальних елементів. Далі подаються конкретні види розчленування (сегментації), коли будь-який певний член речення отримує комунікативний статус.

1. Абсолютивні атрибути і предикативи.

Абсолютивними атрибутами і предикативами називаються слова, що належать до іменників, прикметників і дієприкметників, які виступають у функції самостійних, інтонаційно оформлених висловлень і модифікують будь-який іменник попереднього речення:

«That's what I wanted for lunch today, lamb stew. Bland and simple» [Shaw1980: 265]; *«She loaned him some money. A considerable amount»* [Shaw 1980: 242].

2. Попереджуючий «орієнтир».

Під впливом екстралінгвістичних факторів відбувається формування попереджуючого орієнтира, явища розмовного синтаксису, при якому мовець починає своє висловлення із загального представлення предмета. Причинами цього може бути бажання привернути увагу адресата, спонукати його до подальшого обговорення, або під впливом свого емоційного стану сам мовець потребує часу для детальнішого викладу інформації, тому спочатку він лише називає тему подальшого повідомлення:

«My husband. Too hot to drive me to beach. Men are like little boys; for neighbours they'll always cut the grass» [Miller 1967: 394]; *«Suspisions. About my husband and ideas you have about me»* [Williams 1970: 188]; *«How did it go in Paris?» «Calamity. Absolute Waterloo. Nobody wants to listen to piano players in Paris»* [Shaw 1980: 91].

3. Пролептичні конструкції.

Термін «пролепса» визначає синтактично-стилістичний засіб, суть якого полягає у тому, що іменник, який виступає на початку речення як підмет, не поєднується з присудком безпосередньо, а повторюється у вигляді відповідного йому особового або вказівного займенника.

Англійські пролептичні структури виступають у кількох варіантах пунктуаційного оформлення:

а) без коми, що є ознакою просторіччя: *«Me and the Missus we listens to'em all day now»* [Jerome 1964: 78];

б) з комою*: «These people, they see that, and now they talk about her»* [Dreiser 1968: 237]. *«My wife, she spoke to me of you»* [Dreiser1968: 321];

в) з тире: *«Then I think the builder will come.» «The builder – he will come»* [Ibsen 1967: 163].

Слід зазначити, що у пролептичних конструкціях перший компонент виступає темою висловлення, тоді як рема міститься у другій частині конструкції, в якій також можна виділити тему і рему.

Слід зупинитися на експліцитно вираженому уточненні, тенденції до своєрідної «розшифровки». При розчленуванні форма відстає (лінійно) від змісту, тобто спочатку мовець висловлює найважливіший, на його погляд, фрагмент інформації, а потім уже уточнює його формально. При експліцитно вираженому уточненні, навпаки, зміст відстає лінійно від форми, тобто інформативніше значущий елемент висловлення йде слідом за формально основною будовою.

В англійському мовленні розрізняються такі види експліцитно вираженого уточнення:

1. Антиципаційні конструкції.

Антиципаційні конструкції, з точки зору синтаксичної будови, утворені з двох частин. Перша частина передбачає подальше уточнення. Вона має у своєму складі займенник або інше слово, загальне значення якого потребує «розшифрування». Друга частина (та, що розшифровує) може бути представлена як окремим словом (іменником, прикметником, дієсловом у формі інфінитива і. т. д.), так і надслівними структурами – словосполученням або реченням:

«She must be quite an acquisition to you, Halvard, this Miss Fosli» [Ibsen 1967: 101]; *«You see, they really are clever fellows, these two»* [Ibsen 1967: 104]; *«Yeah, that's a dangerous character, that Tommy»* [Miller 1967: 365].

Актуальне членування структур з антиципацією виражається формулою «рема – тема»: частина, яка вимагає розшифрування, є ремою, а та, що розшифровує – темою. Таким чином, у цих конструкціях ми можемо спостерігати суперечність між актуальним членуванням та інформативністю частин конструкції: рема – комунікативно значуща частина – тут інформативно неповна, «повідомляє дещо таке, що без участі теми не має достатньої інформативної цінності» [Скребнєв 1985: 153].

2. Уточнююче приєднання.

Його формальними показниками є:

а) подвійна номінація об'єкта висловлення: *«He was a great lawyer. And a great judge too»* [Miller 1974: 57];

б) спільність синтаксичної функції: *«What time Saturday?» «Noon. High noon. At the Newbury airfield. If it ever stops snowing»* [Shaw 1980: 309]; *«No, I've never written to him. Neither has my brother»* [Miller 1967: 382];

в) певний порядок розташування частин структури (те, що пояснюють – те, що пояснює): *«It doesn't sound like a very nice place – where you live»* [Albee 1970: 24]; *«I quite appreciate the offer: the money, the position, Lady Crofts, and so on»* [Shaw 1967: 230];

г) графічна відокремленість компонента, що пояснює: *«I don't know of any hysteria. Not in this office»* [Miller 1967: 69].

3. Іменні двучленні висловлювання з постпозитивною темою-уточнювачем.

У висловлюваннях цього типу обидві частини (рема і тема-уточнювач) виражені іменником, прикметником, займенником, а також субстантивним або ад'єктивним словосполученням. Це явище психологічно зумовлене фактором спонтанності мовлення і його експліцитною суттю, що знаходить своє вираження у зміщенні реми та її тематичному уточненні:

«In a certain sense he is cowardly – he, the great master builder» [Ibsen 1967: 159]; *«It's a good breed – mountain men»* [Shaw 1980: 138].

4. Експлікативна інверсія.

Маються на увазі випадки, коли зміщується тема висловлення, яка є найінформативнішою його частиною:

«For you see he cannot get over this infirmity – master builder though he be» [Ibsen 1967: 132]; *«Never, Mr. Solness – never has such a thought entered my mind»* [Ibsen 1967: 107]; *«Even hollow now and empty, it has a face, and it seems to know me»* [Miller 1974: 11].

5. Побудова репліки у вигляді «запитання – відповідь».

Для розмовної мови характерним є використання реплік, що оформлені як запитання мовця, адресоване самому собі у супроводі негайної розшифровки – відповіді. Таким чином, тема висловлення перетворюється на самостійне речення, в якому також можна провести актуальне членування на тему і рему:

«Perhaps he was making too much of two friends simply trying to get know one another again. Friends? Christ, Hooper had to be ten years younger than Ellen. What kind of friends could they have been? Acquaintances. Barely. So why was she putting on her supersophisticated act? It demeaned her»

[Benchley 1975: 138]; *«All right, but ...but don't think like that. Because what the hell did I work for? That only for you, Chris, the whole shootin'-match is for you!»* [Miller 1967: 407].

6. Перепитування.

Існують два основних різновиди перепитування: а) перепитування, що не супроводжується додатковим висловленням, тобто справжнє перепитування, викликане тим, що адресат не зовсім зрозумів поставлене запитання або прагне отримати певний час для обміркування відповіді; б) перепитування, що супроводжується додатковим висловленням, тобто несправжнє перепитування для посилення теми.

Перепитування другого типу можна визначити як питально-відповідну репліку, перша частина якої відтворює повністю або частково попередню репліку співрозмовника. Ці додаткові висловлювання при перепитуванні можуть виражати різноманітні почуття та емоції:

а) згоду, підтвердження:

«It sounds like you passed a very uncomfortable night.» «Sounds like? Well, it was» [Williams 1970: 183];

б) подив, іронію, сарказм:

«But people might take it into their heads that you were mad too, you see.» «Mad? Are there so many mad people here in town, then?» [Ibsen 1967: 130]; *«I should like your conscience to be – to be thoroughly robust.» «Indeed? Robust, eh? Is your own conscience robust, may I ask?»* [Ibsen 1967: 144];

в) заперечення, обурення:

«What's the matter, George? What's the trouble?» «The trouble? The trouble is when you make suckers out of people once, you shouldn't try to do it twice» [Miller 1967: 404]; *«But you have to write your approval on them» «Write my approval on them? Never!»* [Ibsen 1967: 147].

При вивченні експлікаційної специфіки колоквіального синтаксису доречним є, на думку Ю.М. Скребнєва, розрізняти поняття «матеріальний» і «структурний» [Скребнєв1985: 168]. Так, з одного боку, – це конкретні матеріальні знаки – звуки, морфеми, слова, словосполучення, – і, з другого боку, – структурні характеристики умов їх поєднання – порядок розташування, структурні характеристики (злитість, відокремленість, наголошеність, рух тону).

У колоквіальному синтаксисі явно виявляється тенденція до збиткового вжитку матеріальних мовних елементів, до того ж існує ряд різноманітних виявів цього вжитку, що досить чітко визначаються:

1. Повтори.

Поширеність і різноманітність синтактично-стилістичних повторів у розмовній мові зумовлені певними завданнями щодо виконання тих чи інших функцій. У процесі комунікації смислові компоненти логічних міркувань можуть неодноразово повторюватися в більш або менш повній формі. У таких випадках мовець намагається у чомусь переконати співрозмовника, примушує його зробити єдино можливий висновок, наприклад:

«See, that is the upshot of the whole affair, however far back I look. Nothing really built; nor anything sacrified for the chance of building. Nothing, nothing! The whole is nothing» [Ibsen 1967: 171].

Комунікативними завданнями пояснюється також повторення окремих елементів доповіді, публічного виступу, що мають аргументативний характер. Підвищена збитковість інформації необхідна для того, щоб надійніше забезпечити радіозв'язок між пілотами і диспетчерами, коли на заваді стають радіоперешкоди та інші шуми:

«City twenty-five to ground control. Is the pilot requesting foam or runway?» «No foam. Repeat, no foam» [Hailey 1977: 112].

Стилістичними завданнями диктується підвищення збитковості інформації при передачі емоційного мовлення. Повтор одних і тих самих елементів висловлення надає йому емоційного, виразного характеру:

«Then I am to pass out of life without any certainty? Without a gleam of happiness? Without any faith or trust in Ragnar? Without having seen a single piece of work of his doing? Is that to be the way of it?» [Ibsen 1967: 97].

2. Апелятивні займенники.

Для англійського мовлення характерним є використання займенників в апелятивній функції, тобто для того, щоб привернути увагу слухача. Частіше зустрічається займенник – звертання, що вживається (іноді повторно) у кінці репліки:

«There you are, you old devil, you!» [Benchley 1975: 38].

Іноді після апелятивного займенника йде іменник-характеризатор (як правило, з негативним забарвленням):

«Do you think I'll put up with this from you, you young devil?» [Shaw 1967: 235] *«That's what it's supposed to look like, you clot!»* [Benchley 1975: 56].

3. Вигукова індикація питальності.

Вигуки часто функціонують як збиткові компоненти висловлення, будучи своєрідними індикаторами питальності. Для вигуків *eh, huh, um* ця функція є основною.

«And now I walk out, huh? And you finally know where you are, huh?» [Miller 1974: 151].

Окрім власне вигуків, індикаторами питальності можуть виступати і комунікативи:

«And I made them bring about ten workers up on the platform, whereas they're the ones built it, right?» [Miller 1974: 96].

4. Експлетиви.

Термін «експлетиви» був запропонований Ю.М. Скребнєвим для слів та усталених словосполучень, що функціонують як виразники емоцій, супроводжують мовлення, і, отже, є логічно збитковими компонентами висловлення [Скребнєв1985: 164]:

«What the hell is going on here?» [Benchley 1975: 57]; *«Where the hell did you find the girl?»* [Benchley 1975: 239]; *«But what on earth has happened to you? Last night we were perfectly agreed as to your mother and her set»* [Shaw 1967: 227].

Експлетивні елементи найвиразніше передають афект, коли вони виділяються інтонаційно:

«Now, goddamn it! I'm sick of talking all the shit for your mistakes» [Benchley 1967: 117].

Експлетиви можуть виконувати квазіатрибутивну і квазіадвербіальну функції (часто це слова – вульгаризми):

«You should see the damn things» [Benchley 1967: 175].

5. Перифрастичні структури.

У розмовній мові перифрази використовуються не тільки через етичні міркування, а й через естетичні переваги та антипатії. Перифраз у розмовній мові часто є збитковим. Яскравим виявом такої збитковості є використання слів-ерзаців, що спричиняється необхідністю швидко підібрати лексичний еквівалент одиниці плану змісту. Використання слів-ерзаців супроводжується, як правило, запинками у мовленні, пошуком ситуативних синонімів, наприклад:

«Look here, Stanley, just tell him I'm having a discussion, – no, a thingumpty – a conference, just now» [Priestley 1974: 358].

У писемній мові це відображається за допомогою тире або трьох крапок.

Одним з найпоширеніших різновидів перифраза в діалозі є заміна стверджувального слова цілим реченням, що повторює репліку-запитання співрозмовника або її основну частину:

«What kind of a statement is that to make? You're a big boy now.» «I'm a big boy now» [Miller 1967: 392]; *«Interesting woman, isn't she?» «Yeah, she's very interesting»* [Miller 1967: 397].

На закінчення доречно зазначити, що вивчення виявів формальної збитковості інформації у колоквіальному синтаксисі розпочалося порівняно недавно – у 80-ті роки. У ході дослідження нами розглянуто ряд факторів, що впливають на побудову реплік у процесі безпосереднього живого спілкування. Наші дослідження підтверджують те, що при комунікативному підході до вивчення мови та її функціювання необхідно пам'ятати про людський чинник. Саме характер відносин між співрозмовниками (офіційний / неофіційний) є найбільш значущим фактором, що впливає на вибір мовцями певного лексичного та синтаксичного оформлення своїх реплік. Детальний аналіз лінгвістичного матеріалу свідчить про те, що зазначені нами структури є широко вживаними у сучасному англійському мовленні, але вичерпна класифікація ускладнюється структурною та стилістичною різноманітністю таких виявів, і тому подальші дослідження у цій галузі є вкрай необхідними.

БІБЛІОГРАФІЯ

Кобков 1974 – Кобков В. П. Замещение, опущение и совмещение как способы сжатия текста без утери информации // В помощь преподавателям иностранных языков. – 1974. – № 5. – С. 49 – 73.

Орлов 1991 – Орлов Г. А. Современная английская речь. – М.: Высшая школа, 1991.

Скребнев 1985 – Скребнев Ю. М. Введение в коллоквиалистику. – Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-т, 1985.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Albee 1970 – Albee E. The Zoo Story // Plays of the Modern Theatre. Great Britain. Ireland. USA. – L.: Prosveshchenie.

Benchley 1975 – Benchley P. The Jaws. – N.Y.: A. Bantam Book.

Dreiser 1968 – Dreiser T. Sister Carrie. – M.: Higher School Publ.House.

Hailey 1977 – Hailey A. The Airport. – M.: Millitary Publ. House.

Ibsen 1967 – Ibsen H. The Master Builder // Six Great Modern Plays. – N.Y.: New Dell Ed.

Jerome 1964 – Jerome K. Jerome Three men in a boat (to say nothing of the dog). – M.: Progress.

Miller 1974 – Miller A. After the Fall. – N.Y.: The Wiking Press.

Miller 1967 – Miller A. All my Sons // Six Great Modern Plays. – N.Y.: New Dell Ed.

Priestley 1974 – Priestly J. B. Angel Pavement. – M.: Progress.

Shaw 1967 – Shaw G. B. Mrs. Warren's Profession // Six Great Modern Plays. – N.Y.: New Dell Ed.

Shaw 1980 – Shaw I. The Top of the Hill. – L.: A NEL Open Market Ed.

Williams 1970 – Williams T. 27 Wagons Full of Cotton // Plays of the Modern Theatre. Great Britain. Ireland. USA. – L.: Prosveshchenie.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Павленко Лариса Іванівна – аспірант кафедри англійської філології Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Наукові інтереси: особливості синтаксису сучасного англійського мовлення.
Стаття надійшла до редакції 20.11.2000 р.

ЧИННИКИ, СПОСОБИ ТА МОТИВИ ФОРМУВАННЯ ПСЕВДОНІМІВ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

(на матеріалі псевдонімів німецьких письменників XVII – XX ст.)

Ольга Петрова (Кіровоград)

У статті розглядаються питання німецької псевдоономастики, зокрема чинники та способи формування самоназв. На матеріалі псевдонімів німецьких письменників XVII – XX ст. досліджуються особливості творення та функціонування самоназв в антропонімічній системі німецької мови.

The article deals with the questions of German pseudoonomastics, namely, the causes and ways the pseudonyms are formed in German. The peculiarities of formation and functioning of the pseudonyms in the anthroponymical system of the German language are investigated on the material of the German writers of the 17th – 20th centuries.

Псевдоніми є особливим видом антропонімів, які не лише виконують номінаційну функцію, а й виступають певним «соціальним знаком» [Никонов 1974: 12] їх автора. Цим терміном позначають вигадане чи змінене іменування, яке існує в суспільному житті людини поряд із справжнім або замість нього [Подольская 1988: 113]. Префікс «псевдо» у самому терміні визначає основну функцію цього виду особових назв – приховування з певних причин справжнього іменування його володаря. Самоназви належать до особливої системи особових назв, яка існує паралельно з офіційною, проте особливості функціонування та творення зумовлюють їх якісну відмінність від інших класів антропонімів, у першу чергу від прізвищ та прізвиськ. Псевдоніми створюються штучно самою людиною, у них закодована певна інформація про неї, часто вони розглядаються як «особливий засіб самовираження» [Суперанская 1981: 147] особистості.

Як і будь-який інший тип називання, псевдоніми соціально та історично зумовлені. Це явище світової культури [Дмитриев 1970: 5], отже, можна говорити про його універсальний характер. Але в кожній окремій країні становлення самоназв відбувалося і відбувається своїм особливим способом, під впливом місцевих факторів [Суперанская 1981: 135], унаслідок специфічних соціально-культурних явищ.

Виникнення псевдонімів у німецькій мові, які використовували письменники XVII – XX ст., зумовлено цілим рядом екстралінгвальних та внутрішньомовних чинників:

1. Прийняття псевдоніма є своєрідною захисною реакцією на певні процеси суспільного життя, тобто бажанням уникнути переслідувань за

політичні погляди та переконання, літературну діяльність, яка йшла врозріз із пануючою владою, за національну належність, що було особливо нагальним у період фашистської диктатури в Німеччині. Австрійський поет XIX ст. *Анастасіус Грюн* приховував від громадськості справжнє ім'я, щоб уникнути утисків «бездоганно функціонуючої цензури» [Bortenschlager 1995: 216] канцлера Міттерніха. Псевдонім *Анастасіус*, що в перекладі з грецької означає «воскреслий», мав символізувати «відродження» ідей особистої свободи у тодішній Австрії [MAL 1994: 286]. Представники німецького експресіонізму XX ст., наприклад, *Клабунд* (справжнє іменування *Альфред Геншке*) і *Вальт Мерін* (справжнє іменування *Вальтер Мерінг*), вдавались до самоназв з огляду на свої «агресивно-політичні, соціально-критичні» та «аморальні» [MAL 1994: 471] твори, які мали викликати обурення серед «добропорядного» бюргерства і незадоволення влади. У період нацистського свавілля німецька поетеса з єврейськими коренями *Гертруда Кольмар* (справжнє прізвище *Ходцізнер*) була вимушена підписуватись псевдонімом, аби уникнути расових упереджень та гонінь [LDS 1974 I: 483].

2. Самоназви використовують і початківці, не наважуючись виступати під власним прізвищем. Так, німецький романіст і публіцист XVIII – XIX ст. *Йоганн Пауль Фрідріх Ріхтер*, який увійшов у літературу як *Жан Поль*, публікував свої твори спочатку анонімно, а потім послуговуючись псевдонімом, справедливо побоюючись упереджень критиків та читачів проти «невідомого студента із провінції» [Bruyn 1975: 62].

3. Одним із мотивів творення псевдоніму в літературному середовищі є боротьба за право бути опублікованим. Серед німецьких літераторів-жінок, особливо XIX ст., поширені псевдоандроніми, тому що майже до кінця XIX ст. панувала думка, що жінка не здатна до літературної діяльності. Чоловічими іменами підписувалися *Євгенія Джон* (псевдонім *Є. Марлітт*) [MAL 1994: 583], *Грета Вайскопф* (псевдонім *Алекс Веддінг*, за назвою одного з кварталів Берліна).

4. Нерідко автор використовує псевдонім як нагоду заманіфестувати через самоназву своє ідеологічне чи естетичне кредо [ЕУ: 38]: швейцарський прозаїк і проповідник *Альберт Бітціус* вдався до літературного псевдоніму *Єреміас Готгельф* (н. *Gott* – «бог» + основа німецького дієслова *helfen* «допомагати», отже, «той, що допомагає богу»; *Jeremias* – ім'я біблейського пророка) в продовження своєї життєвої програми, адже його творчість мала за мету «виховання та просвіту простого люду» [LDS 1974 I: 276]. Лірик та прозаїк раннього

німецького романтизму *Новаліс* (справжнє іменування *Георг Філіп Фрідріх барон фон Гарденберг*) обрав самоназву як втілення його «місії нової людини, яка покликана творити світ» [MAL 1994: 654]. Тому псевдонім *Новаліс* (в перекладі з латини «той, хто обробляє цілину») невипадковий.

5. Самоназви виникають інколи не з власного бажання автора, а під тиском його суспільного положення чи оточення: *Ганс Фаллада*, визначне ім'я у німецькій літературі, «народилося» на вимогу сім'ї письменника *Рудольфа Дітцена*, яка не бажала «ганьби» через його автобіографічний роман [Liersch 1981: 130].

6. Псевдонім виступає інколи як символ «нового життя» його автора, як вияв того, що він відмовився від старих поглядів та переконань: німецький майстер епіграми та містичний лірик XVII ст. *Йоганнес Шефлер* після прийняття католицизму змінив своє ім'я самоназвою *Ангеліус Сілезіус*, що в перекладі з латини означає «сілезький посланник» за аналогією з ім'ям іспанського містика Йоганнеса де Ангеліуса [LDS I 1974: 23].

7. Деякі автори звертаються до псевдоніма, виступаючи в інших літературних жанрах: *Ганс Байєр* публікував під своїм власним ім'ям критичні статті та ессе для штутгартських газет. Під псевдонімом *Таддеус Троль* він відомий як автор сатиричних книг на південно-німецькому (швабському) діалекті [MAL 1994: 789].

8. Інколи автонім може викликати небажані асоціації у читачів, у такому випадку в нагоді теж стає самоназва: австрійський письменник *Петер Альтенберг* використав псевдонім, тому що його справжнє ім'я *Ріхард Енглендер* у перекладі з німецької означає «англієць».

9. Літератори дворянського походження часто приховували за простими народними самоназвами свою станову належність: під міщанськими псевдонімами писали австрійські поети *Едлер фон Штреленау* (псевдонім *Ніколаус Ленау*) та *Антон А. граф фон Ауершпег* (*Анастасіус Грюн*).

10. У XX ст. мотивація обрання псевдоніма дещо змінюється. Автор часто використовує його як «знак вступу у середовище літераторів» [Никонов 1974: 22]. Самоназва може бути даниною моді, псевдонім інколи здається автору більш яскравим та містким. Він може слугувати також для стилістичної довершеності твору, засобом передачі його колориту. Так, одним із літературних псевдонімів автора дитячих книг *Джеймса Крюсса* є *Фелікс Ріттер* (*Felix* у перекладі з латини означає «щасливий», н. *Ritter* «рицар»), від імені якого ведеться розповідь і який є ніби частиною самого твору.

З погляду на способи і мотиви формування німецькі літературні псевдоніми цікаві своєю формою та змістом. Серед проаналізованих самоназв можна виділити:

1) псевдоніми у вигляді анаграм: наприклад, із літер імені та прізвища *Ганс Давідзон* утворено псевдонім *ван Годдіс* [LDS 1974 I: 382];

2) паліноніми: псевдонім *Еріх Марія Ремарк* – автонім *Еріх Пауль Крамер*;

3) апоконіми: псевдоніми *Ніколаус Ленау, Фрідріх Торберг та Вальт Мерін* утворені відсіканням певної частини від справжнього імені чи прізвища (пор. *Едлер фон Штреленау, Ф. Кантор-Берг, Вальтер Мерінг*);

4) геоніми (самоназви географічного характеру): *Маркус Польдер* (справжнє іменування *Джеймс Крюсс*) – н. *Polder* – «низина, відвойована у моря» (біля берегів Північного моря, де народився та виріс автор); *Гертруда Кольмар* (н. *Kolmar* – німецький варіант назви польського міста, звідки походила сім'я авторки) [MAL 1994: 495];

5) напівалоніми: псевдонім *Анна Зегерс* (справжнє іменування *Нетті Райлінг*) утворено від прізвища реальної особи (Геркулес Зегерс був графіком епохи Рембранта) [Мотылёва 1984: 21];

6) міфоніми: *Ганс Фаллада* (н. *Falada* – ім'я коня, який вмів говорити, з німецької народної творчості); *Таддеус Троль* (н. *Troll* – «гном, гірський дух»);

7) особові імена: *Жан Поль* (французька форма подвійного імені Йоганна *Пауля Фр. Ріхтера*, утворена за аналогією з іменем Жан Жака Руссо) [Bruyn 1975: 131]. Особове ім'я може виступати також у якості прізвища у самоназві: псевдонім *Карл Валентин* належить сатирику *Валентину Л. Фею*;

8) псевдоніми, перекладені на інші мови: *Новаліс, Ангеліус Сілезіус* (див. вище).

За структурою німецькі літературні псевдоніми є здебільшого двослівними іменуваннями на зразок офіційної антропонімної моделі, яка складається з власного особового імені та прізвища, наприклад, *Луіза Мюльбах, Стефан Гейм, Гюнтер Андерс*. Такі самоназви становлять близько 89 % від розглянутих. Рідше вживаються однослівні (приблизно 7 %), наприклад, *Новаліс, Клабунд*, та багатослівні іменування за моделлю подвійного імені та прізвища, наприклад, *Еріх Марія Ремарк* (близько 3 %).

Отже, псевдонім як особливий вид антропоніма не лише виконує функцію номінації людини, а й є носієм певної інформації про неї.

Становлення німецьких літературних псевдонімів спричинене як зовнішніми історично-культурними та суспільними процесами, які мали місце на німецькомовному просторі, так і внутрішньомовними факторами. Німецькі самоназви утворюються, як правило, за двослівною антропонімною формулою, що зближує їх з німецькою системою особових імен та прізвищ.

У результаті проведеного дослідження були виявлені цікаві факти в галузі псевдоономастики, які потребують подальшої розробки та узагальнень за рахунок розширення фактичного матеріалу.

БІБЛІОГРАФІЯ

Дмитриев 1970 – Дмитриев В.Г. Скрывшие свое имя. (Из истории анонимов и псевдонимов). – М.: Наука, 1970.

ЕУ – Енциклопедія українознавства (рукопис).

Мотылёва 1984 – Мотылёва Т.Л. Анна Зегерс. Личность и творчество. – М.: Художественная литература, 1984.

Никонов 1974 – Никонов В.А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974.

Подольская 1988 – Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд., перер. и доп. – М.: Наука, 1988.

Суперанская 1981 – Суперанская А.В., Суслова А.В. Современные русские фамилии. – М.: Наука, 1981.

Bortenschlager 1995 – Bortenschlager W. Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfdngen bis zum Jahr 1945. – 22., verbes. Aufl. – Wien: Leitner, 1995.

Bruyn 1975 – Bruyn Gьnter de. Das Leben des Jean Paul Friedrich Richter. – Halle: Mittelhochdeutscher Verlag Halle, 1975.

LDS 1974 – Lexikon deutschsprachiger Schriftsteller in 2 Bdnden. Von den Anfdngen bis zur Gegenwart. – 3. Aufl. – Leipzig, 1974.

Liersch 1981 – Liersch W. Hans Fallada: Sein groЯes kleines Leben. – Berlin: Neus Leben, 1981.

MAL 1994 – Metzler Autoren Lexikon. Deutschsprachige Dichter und Schriftsteller vom Mittelalter bis zur Gegenwart. – 2., ьberarb. und erw. Aufl. – Stuttgart; Weimar: Metzler, 1994.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Петрова Ольга Вікторівна – асистент кафедри німецької філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: антропоніміка, соціолінгвістика, типологія власних назв німецької та української мов.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2001 р.

ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ДИФТОНГІВ БРИТАНСЬКОГО ТА АМЕРИКАНСЬКОГО ВАРІАНТІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анна Поліщук (Київ)

У статті розглядаються фонетико-фонологічні особливості дифтонгіальних підсистем основних вимовних варіантів англійської мови: британського та загальноамериканського. Зіставний аналіз дифтонгів обох варіантів пропонується робити за такими параметрами: системним, структурним, лексико-дистрибуційним та реалізаційним. Дані параметри дозволяють охарактеризувати відмінні риси вказаних дифтонгіальних підсистем, а також ідентифікувати їх загальне ядро. Реалізаційний та системний рівні визначають специфіку системи дифтонгів обох варіантів на фонетико-фонологічному рівні.

The paper discusses phonetic and phonological peculiarities of the diphthongal subsystems of the main pronunciation variants of the English language: General American and RP English. Comparative analysis of diphthongs of both variants is recommended to be made according to the set of the following parameters: systemic, structural, lexical – incidental and realizational. These parameters help characterize peculiar features of the diphthongal subsystems and describe their common core. Realizational and systemic parameters validly define peculiarities of diphthongs of both variants at the phonetic and phonological levels.

Протягом свого історичного розвитку фонетична система національно негомогенної англійської мови функціонує як цілісне утворення – макросистема, що існує у вигляді мікросистем – національних варіантів [Шахбагова 1986: 3, 12]. Основні теоретичні положення про національно негомогенну мову як систему її національних варіантів висвітлені у працях О.Д.Швейцера [1967: 7], О.І.Домашнєва [1976: 16-17], Д.Брозовича [1967: 17-18], в яких згідно з найбільш загальним визначенням, національний варіант є особливою формою функціонування єдиної мови, яка характеризується наявністю інваріантних конститутивних ознак, притаманних даній мові на будь-якій території її розповсюдження, та варіантних ознак, які свідчать про специфіку соціального або територіального характеру.

Загальновизнаними, статистично релевантними, соціально престижними у світі вважаються два типи літературної англійської вимови – британській та американській [Швейцер 1967: 7; Шахбагова 1982: 11], в яких виділяють абсолютну перевагу тотожних елементів над тими, що розрізняються, іншими словами, з переважними рисами подібності [там само: 7]. Оскільки варіанти практично і юридично функціонують як національно гомогенні мови, можна стверджувати, що

британський та американський співвідносяться як рівноправні національні варіанти єдиної англійської мови, а в суто структурному плані – як підсистеми з домінуючими спільними рисами [Семенець 1986: 9]. Відзначимо, що роль британської вимовної норми (RP) у англомовному світі дуже помітно змінилась у XX столітті. Більш ніж 300 мільйонів мовців використовують зараз англійську як першу мову, і із цієї кількості носіїв RP – лише невеликий відсоток (3%); більшість носіїв англійської мови використовують американську вимову [Gimson 1984: 81]. Хоча, незважаючи на ці розбіжності, RP продовжує слугувати моделлю, еталоном вимови у багатьох частинах світу [там само: 81].

Отже, мета даної статті – описати особливості дифтонгіальної підсистеми загальноамериканського типу вимови (GA) як похідного варіанта у порівнянні з південноанглійським типом вимови (RP/BBC English) як вихідним варіантом сучасної англійської мови (терміни О.Є.Семенець 1986).

Вивчення конкретних національних варіантів будь-якої мови у першу чергу має на меті встановлення їх специфіки – сукупності тих розрізнювальних ознак, які дають підстави вважати його окремим різновидом певної мови, а такий аналіз має порівняльний характер [Жлуктенко 1981: 17].

Підсистема дифтонгів обох варіантів англійської мови є значущою складовою єдиної фонологічної системи, без дослідження її специфіки неможливе встановлення повного інвентаря фонем мови. Необхідно зазначити, що RP та GA використовують практично однаковий інвентар фонем, і відмінності їх реалізації, в основному, полягають в особливостях дистрибуції окремих фонем [Малюта 1997: 7]. У даній статті ми дотримуємось точки зору [Wells 1982: 50; Gimson 1994: 119], що дифтонги, як складні сегменти звукового складу багатьох мов світу, являють собою особливе сполучення голосних, що відрізняються складною артикуляцією і мають відмінну особливість – плин, що сприяє утворенню єдиного дифтонгічного звука.

При порівнянні двох типів вимови однієї і тієї ж полінаціональної мови відмінності на сегментному рівні охоплюють:

1) системні;

2) структурні(фонотактичні);

3) лексико-дистрибуційні (відмінності у розподілі фонем у слові);

4) реалізаційні (відмінності у вимові алофонів) [Gimson 1984: 83; Parashchuk 2000: 175].

Проаналізуємо особливості дифтонгіальної підсистеми RP та GA відповідно до кожного з цих параметрів.

1. Системні відмінності (відмінності в інвентарі фонеми) мають місце, якщо в різних варіантах вимови функціонує неоднакова кількість фонологічних опозицій і, відповідно, існує неоднакова кількість фонем. Дослідники виділяють у RP 8 дифтонгів [Wells 1982: 119; Gimson 1984: 119: Crystal 1995: 239] у порівнянні із 5 дифтонгами GA. Інвентар дифтонгів GA варіює від 3 до 12 голосних фонем [Шахбагова 1982: 26] відповідно до їх моно-або-біфонемної інтерпретації американськими дослідниками. У даній статті використовується інвентар 8 дифтонгів RP/BBC English та 5 дифтонгів GA, який представлений у авторитетному вимовному словнику English Pronouncing Dictionary [Roach, Hartman 1997].

Інвентарні розбіжності дифтонгіальних підсистем вищезазначених варіантів в основному стосуються так званих «центруючих» (centring) дифтонгів RP /ɪə, eə, ʊə/,яким у GA відповідають сполучення голосних та /r/, наприклад: /dɪr/ dear, /ker/ care, /ʃʊr/ sure. Хоча деякі дослідники [Демидов 1983: 62] вважають центруючі дифтонги як в RP, так і в GA єдиними функціональними одиницями англійської мови, ми притримуємось точки зору про відсутність центруючих дифтонгів у загальноамериканській вимовній нормі і розглядаємо їх як окрему фонему із ретрофлексною артикуляцією [див. також: O'Connor 1973: 170; Миронова 1985: 181-182; Wells 1982: 122; Gimson 1994: 132].

Отже, у відповідності із переважною в сучасній англістиці концепцією, функціонуючі на сучасному етапі вимовні різновиди цілісної національно негомогенної англійської мови, розглядаються як варіанти єдиної фонологічної системи мови, які, розрізняючись за цілим рядом ознак, тим не менш співпадають у своїх основних характеристиках і розвиваються в руслі загальної еволюційної парадигми [Марцинкус 1985: 18; Шахбагова 1986: 15, Скибина 1998: 11]. А оскільки британська й американська англійська мови співвідносяться як рівноправні національні варіанти мовної єдності, а в структурному плані як підсистеми з домінуючими спільними рисами, зіставний аналіз дифтонгіальних підсистем RP та GA дає змогу виділити їх загальну частину, тобто, інвентар дифтонгів GA та RP та їх загальну систему можна представити наступним чином:

Системи дифтонгів RP та GA у порівняльному плані

Таблиця 1.

RP	aɪ	eɪ	aʊ	ɔɪ	əʊ	ʊə	ɪə	eə
GA	aɪ	eɪ	aʊ	ɔɪ	oʊ			
Загальна частина	aɪ	eɪ	aʊ	ɔɪ				

Дифтонги /aɪ, eɪ, aʊ, ɔɪ/ можуть вважатися загальним ядром (термін О.Д.Швейцера) дифтонгіальної підсистеми досліджуваних варіантів, а відсутність в загальній частині центруючих дифтонгів /ʊə, ɪə, eə/ доводить сказане вище про їх положення в інвентарі. Отже, аналіз елементів фонемного інвентаря дифтонгіальних підсистем досліджуваних варіантів показує, що загальна частина макросистеми дифтонгів обох варіантів не є фіктивним конструктом, а відображенням реально існуючих загальних рис єдиної національної мови.

2. Фонотактичні (структурні) особливості вимовних варіантів проявляються у специфічній сполучуваності фонем при утворенні ієрархічно більших одиниць – складів, в обмеженнях щодо сполучуваності та використання фонем в більших структурах [Abercrombie 1991: 55]. Такого типу відмінності між RP та GA стосуються дистрибуції фонеми /r/ та центруючих дифтонгів. Втрата /r/ у 18 ст. спричинила появу теперішніх центруючих дифтонгів RP /ɪə, eə, ʊə/ і, відповідно, RP вважається варіантом вимови з обмеженою дистрибуцією фонеми /r/, так званий ‘non-rhotic accent [Giegerich 1995: 63], а GA – це варіант вимови, в якому /r/ вимовляється в будь-якій позиції (rhotic), що викликає втрату центруючих дифтонгів.

3. Лексико-дистрибуційні особливості охоплюють розподіл фонем у словах. Навіть маючи однаковий інвентар дифтонгів, приблизно однакові фонотактичні можливості (виключаючи центруючи дифтонги), варіанти вимови використовують різні фонеми в одній і тій же позиції у слові. Дане порівняння стосується в основному дифтонга RP /əʊ/ та /oʊ/ GA, які найчастіше вживаються в обох варіантах в однакових позиціях, наприклад : almost /ˈɔ: lməʊst/ (RP) та /ˈɔ: lmoʊst/ (GA), scarecrow /ˈskeəkrəʊ/ (RP) та /ˈskekrəʊ/ (GA), volt /vəʊlt/ (RP) та /voʊlt/ (GA).

Крім того, лексико-дистрибуційні особливості охоплюють також дифтонг /aɪ/, коли у RP в словах на -tion в GA здебільшого вживається /ɪ/ або /ə/, наприклад: generalization /ˌʤenᵊrᵊlaɪˈzeɪʃᵊn/ (RP) та /ˌʤenᵊrᵊlɪˈzeɪʃᵊn / (GA), civilization /ˌsɪvᵊlaɪˈzeɪʃᵊn/ (RP) та /ˌsɪvᵊlɪˈzeɪʃᵊn / (GA) тощо. Лексико-дистрибуційні особливості стосуються дифтонга RP /eɪ/, який у GA здебільшого має варіант-монофтонг /ə/, наприклад: adulatory /ˌædjʊˈleɪtᵊri/ (RP) та /ˌædjʊˈlətᵊri/ (GA), circadian /sɜ:ˈkeɪdiən/ (RP) та /sɜ:ˈkədiən/ (GA).

Дифтонгу RP /aʊ/ у GA за лексичною дистрибуцією відповідає переважно монофтонг /u:/, наприклад: nous /naʊs/ (RP) та /nu:s/ (GA), slough /slaʊ/ (RP) та /slu:/ (GA); така ж тенденція спостерігається у

нашому матеріалі і для дифтонга RP /ɔɪ/, що у GA має варіант /u:/, наприклад: life-buoy /ˈlaɪfbɔɪ/ (RP) та /ˈlaɪfbu: i/ (GA).

Окрім зазначених, виділяються також так звані "спорадичні" лексичні особливості [Giegerich 1995: 60], що не піддаються узагальненню, як такі добре відомі приклади: tomato /ɑ: / в RP та /eɪ/ у GA, neither /aɪ/ в RP та /i: / у GA, progress /əʊ/ в RP та /ɑ: / у GA тощо.

4. Реалізаційні відмінності визначаються як відмінності фонетичного характеру на рівні продукування алофонів голосних фонем і вважаються більш поширеними, ніж відмінності в інвентарі фонем [Parashchuk 2000: 168].

Вони стосуються реалізаційних характеристик фонем, відмінностей у вимові алофонів однієї і тієї ж фонеми і можуть мати місце навіть при однаковому інвентарі фонем в обох варіантах вимови [Gimson 1994: 81].

Основною реалізаційною відмінністю є вимога GA дифтонгів /eɪ/ і /əʊ/ як монофтонгів /e:/ та /o:/, наприклад: late [le:t], load [lo:d] [Gimson 1994: 84]. На думку дослідників, у мовленні багатьох американців, особливо на Заході, спостерігається повна монофтонгізація, тобто другий елемент дифтонгу повністю випадає, і голосний вимовляється як монофтонг /o:/ або /e:/ . В інших схожих умовах нескладовий елемент /eɪ/ або /oʊ/ відчувається чіткіше перед звінкими приголосними і в кінцевій позиції [Поплавская 1993: 63], зокрема GA /eɪ/ найчастіше з'являється коли голосний подовжується в кінці слова, як у holiday /ˈhɐlɪdeɪ/, або перед дзвінким приголосним, як у game /ɡeɪm/, grade /ɡreɪd/. Початковий елемент дифтонга /oʊ/ помітно відрізняється в американській вимові і реалізується як значно більш задній звук, тобто, він може бути охарактеризований як голосний глибокого заднього ряду, в той час як в RP цей звук значно більш просунений вперед і на слух ближче до /ɜ:/, ніж до /ɔ:/. Монофтонгічний варіант часто з'являється перед глухим приголосним, як у gate /ɡet/, date /det/. GA /eɪ/ редукується до /e/ у ненаголошених складах, як у vacation /veˈkeɪʃn/ та chaotic /keˈɑtɪk/ [Шахбагова 1982: 27; Wells 1982: 141].

Основні реалізаційні відмінності вимови дифтонгів у RP та GA узагальнюються нами у таблиці 2.

Реалізаційні відмінності дифтонгів RP та GA

Таблиця 2.

Дифтонг	RP	GA	Приклади	
/aɪ/	/aɪ/	/ɪ/	atomization	ætəmaɪˈzeɪʃᵊn /-mɪ/
		/ə/	aestival	iːˈstaɪvᵊl /-tə/
		iː	mercantile	ˈmɜːkᵊntaɪl /-tiːl/
/eɪ/	/eɪ/	/ə/	mitigatory	ˈmɪtɪgeɪtᵊri /-gə/
		/e/	bechamel	ˌbeɪʃəˈmel /-ˌbeʃ/
		/æ/	apricot	ˈeɪprɪkɒt /-æp/
aʊ	aʊ	uː	nous	naʊs /nuːs/
ɔɪ	ɔɪ	uː	life-buoy	ˈlaɪfbɔɪ /-buːi/
		ə	caloyer	ˈkælɔɪᵊr /lə/

Отже, аналіз особливостей дифтонгіальних підсистем загальноамериканського типу вимови у порівнянні з британським типом вимови дозволяє зробити такі висновки:

По-перше, системні, структурні та лексико-дистрибуційні відмінності є відмінностями фонологічного рівня, які стосуються кількості, сполучуваності і лексичної дистрибуції фонем, серед яких провідне місце в ієрархії міжваріантних відмінностей дифтонгіальної підсистеми на фонетико-фонологічному рівні визначають реалізаційний та системний параметри.

По-друге, у матеріалі дослідження спостерігається загальна тенденція дифтонгів GA (97,8%) та RP (95,3%) до монофтонгізації, яка неодноразово спостерігалась в історії англійської мови і вважається загальною константною ознакою всіх германських мов.

По-третє, за лексико-дистрибуційним параметром, відмінності, в основному, стосуються дифтонгів /əʊ/ та /oʊ/, а також дифтонга /aɪ/ у багатоскладових словах. Також відзначимо, що специфіка дифтонгіальної підсистеми GA у системному плані, а саме розбіжності в інвентарі дифтонгів GA та RP, може бути пояснена структурним параметром: відсутністю обмежень на дистрибуцію приголосної фонеми /r/.

БІБЛІОГРАФІЯ

Брозович 1967 – Брозович Д. Славянские стандартные языки и сравнительный метод //Вопросы языкознания. – 1967 – №1. – 3-4.

Демидов 1983 – Демидов А.К. Анализ дифтонгов в системе вокализма американского и британского вариантов английского языка: Автореф. дис. ... канд филол. наук: 10.02.04. – Одесса, 1983. – 14 с.

Домашнев 1976 – Домашнев А.И. Основные характеристики понятия «национальный вариант литературного языка» // Типология сходств и различий близкородственных языков. – Кишинев, 1976. – С. 15-21.

Жлуктенко 1981 – Жлуктенко Ю.А. Варианты полинациональных литературных языков.– К.: Наукова думка, 1981. – 280 с.

Малюта 1997 – Малюта Я.О. Варіювання ненаголошених голосних у мові та мовленні: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1997. – 21 с.

Марцинкус 1985 – Марцинкус Е.О. Вариативность единой фонологической системы английского языка: Автореф. дис. ... канд филол. наук: 10.02.04. – М., 1985. – 22 с.

Миронова 1985 – Миронова Т.В. Фонетическая вариативность и фонологический статус дифтонга в устной речи: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1985. – 202 с.

Поплавская 1993 – Поплавская Т.В. Сегментная фонетика и просодия устной речи. – Лен., 1993. – 160 с.

Семенець 1986 – Семенець О.Є. Соціолінгвістична типологія варіантів поліетнічної мови // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 8–14.

Скибина 1998 – Скибина В.И. Распространение национального языка и проблемы лексикографии: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.04. – К., 1998. – 36 с.

Шахбагова 1982 – Шахбагова Д.А. Фонетические особенности произносительных вариантов английского языка. – М.: Высш. школа, 1982. – 128 с.

Шахбагова 1986 – Шахбагова Д.А. Фонетическая система английского языка – целостность, устойчивость, вариативность: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.02.04. – М., 1986 – 38 с.

Швейцер 1967 – Швейцер А.Д. Соотношение американского и британского вариантов английского языка // Иностранные языки в школе. – 1967. – № 8. – С. 2–23.

Abercrombie 1991 – Abercrombie L. RP Today: Its Position and Prospects // Fifty Years in Phonetics. Selected Papers.– Edinburgh: Edinburgh Univ/ Press, 1991. – p. 48–53.

Crystal 1995 – Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge Univ. Press, 1995.

Giegerich 1995 – Giegerich H.J. English Phonology. – Cambridge Univ. Press, 1995. – 335 p.

Gimson's Pronunciation 1994 – Gimson's Pronunciation of English. 5th edn. – London: Edward Arnold, 1994. – 304 p.

O'Connor 1973 – O'Connor J.D. Phonetics. – Penquin Books LTD, 1973. – 315 p.

Parashchuk 2000 – Parashchuk V. Accents of English: Aspects of Phonological Differentiation // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету. Серія: філологія. – Вип.22. – Кіровоград: РВЦ КДПУ. – 2000. – с. 162-177.

Roach, Hartman 1997 – English Pronouncing Dictionary/ Originally compiled by D. Jones. Revised and edited by P. Roach and J.Hartman. – 15 th edn. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1997. – 559 p.

Wells 1982 – Wells J.C. Accents of English. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982. – Vol. 1, 2, 3. – 802 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Поліщук Анна Віталіївна – аспірантка кафедри фонетики англійської мови Київського державного лінгвістичного університету.

Наукові інтереси: проблеми фонетики/фонології сучасної англійської мови.

Стаття надійшла до редакції 2.02.2001 р.

ЗМІСТ

Тамара Бевз. ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ 3
Володимир Кушнерик. ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ «ЧОРНИЙ» В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ 8
Алла Лучик. ПРИНЦИПИ МОДЕЛЮВАННЯ ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ СЛОВА 12
Олена Семенець. ІДІОСТИЛЬ І ПОЕТИЧНИЙ ЖАНР: ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ. . . 19
Олег Семенюк. МОВА І ПОЛІТИКА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМНОГО ВПЛИВУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ 32
Світлана Авдєєва. БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ТЕРМІНА «ПАРАДИГМА» У СУЧАСНІЙ НАУЦІ. 42
Тетяна Громко. ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ НАРОДНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ. 56
Лариса Гуцул. ВПЛИВ ТРАДИЦІЙ, ДІАЛЕКТІВ, ЗАПОЗИЧЕНЬ ТА АНАЛОГІЇ НА ФОРМУВАННЯ НАГОЛОСУ ОЙКОНІМІВ. 64
Інна Демешко. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ. 71
Людмила Довбня. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ОСНОВНИХ КОЛЬОРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ. 80
Тетяна Ісакова. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА БАЗА ПРІЗВИЩ СТЕПУ 86
Людмила Кричун. АНТРОПОНОМІКОН ТВОРІВ В. ВИННИЧЕНКА У КОНТЕКСТІ СПРИЙНЯТТЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ОБРАЗУ. 91
Валентина Сімонок. БАГАТОЗНАЧНІСТЬ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ . . 98
Тамара Товкайло. АКЦЕНТНІ ОЗНАКИ СУФІКСА –ИК 105
Ганна Волчанська. ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕМО-РЕМАНТИЧНУ СТРУКТУРУ РЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЗВ'ЯЗНОСТІ ТЕКСТУ 109
Руслана Гринюкова. ПРО ВИНИКНЕННЯ НЕОЛОГІЗМІВ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ . . 114
Тетяна Дацька. ІНВЕНТАР ВАРІЮВАННЯ АКЦЕНТНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВА У ЗАГАЛЬНОАМЕРИКАНСЬКІЙ ВИМОВІ 119
Лариса Дробаха. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ОРНІТАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКИХ, НІМЕЦЬКИХ, РОСІЙСЬКИХ, АНГЛІЙСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ ТА ПРИКАЗКАХ 130
Тетяна Желтоногова. СТИЛІСТИКО-СЕМАСІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАГОЛОВКІВ ВІРШОВАНИХ ТВОРІВ 138
Ірина Жигора. ПАРАМЕТРИ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕНЬ З ІТЕРАТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ 149
Леся Кіндей. СПЕЦИФІКА ЛОКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ ПРЕФІКСА ***ВИ-*** У ДІЄСЛІВНИХ ПОХІДНИХ 156
Оксана Клічук. ОНІМІЯ ДИТЯЧОГО ТВОРУ: «ЧАРЛІ Й ШОКОЛАДНА ФАБРИКА» Р.ДАЛА 165
Зоя Куделько. ПОЛІСЕМІЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТА ЮРИДИЧНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМАХ 171
Людмила Оверченко. СТАТУС ЕКВІВАЛЕНТІВ СЛОВА У СИСТЕМАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ 176

Світлана Окопник. ЕТІОЛОГІЯ І СЛОВОТВІР СТАРОУКРАЇНСЬКИХ СКЛАДНИХ ГІДРОНІМІВ 184
Лариса Олексишина. ДО ПРОБЛЕМИ ЗООНІМІЧНИХ КОМПАРАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ 189
Лариса Павленко. ІНФОРМАТИВНА ЗБИТКОВІСТЬ У СИНТАКСИЧНИХ СТРУКТУРАХ СУЧАСНОГО АНГЛІЙСЬКОГО МОВЛЕННЯ 195
Ольга Петрова. ЧИННИКИ, СПОСОБИ ТА МОТИВИ ФОРМУВАННЯ ПСЕВДОНІМІВ У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ 205
Анна Поліщук. ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ДИФТОНГІВ БРИТАНСЬКОГО ТА АМЕРИКАНСЬКОГО ВАРІАНТІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ 210

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 35

Серія: філологічні науки
(мовознавство)

Підп. до друку 6.07.2001. Формат 60×84 1/16.
Папір офсет. Друк різограф. Ум. др. арк. 12,7.
Тираж 300. Зам. № 2146.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел. *(0522) 29-31-63, 24-59-84*
Fax *(0522) 24-85-44*
E-Mail: *mails@kspu.kr.ua*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:

Ф І Л О Л О Г І Ч Н І Н А У К И

(мовознавство)

Випуск 35 2001

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР
КДПУ ім. В. Винниченка